

ПАИС
III 87
7-18 кк.3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
·CYRILLE
ET METHODE·
DE
V.TIRNOVO

ГОДИНА 1981

ТОМ XXVII (81/2)

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ
И МЕТОДИЙ"

ИЗДАНИЕ 1987
ИЗДАТЕЛСТВО "КРИЛ И МЕТОДИЙ"
ТОРНАВА 1987

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

TOMME XVIII, LIVRE 3
FACULTÉ D'HISTOIRE
1981

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ТОМ XVIII, КНИГА 3
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ГОДИНА 1981

ПАИС
ДТ 87

93/99

Редакционна колегия:

доц. Петър Тодоров /главен редактор/, доц. Янка
Николова, доц. Йордан Андреев, доц. Петър Го-
ранов, гл.ас. Христо Глушков, гл.ас. Георги
Плетнъов, ст. ас. Димитър Саздов /секретар/

442 /1982

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО ДП

Художествен редактор Николай Александров
Технически редактор Емилия Василева
Коректор Росица Ганчовска

Дадена за набор на 11.VI.1981 г. Подписана за печат на
11.XII.1981 г. Излязла от печат на 17.XII.1981 г. Печатни ко-
ли 12,75. Издателски коли 12,75. Условно издателски коли 10,09.
Издателски № 25509. Формат 16/60/90. Литературна група
II-6. Тираж 530. Цена 1,32 лв.
КОД 02/9531422331/0618-118-81

ДИ "Наука и изкуство" - София
ДП "Валентин Андреев" - Перник, пор. №465

© Великотърновски университет "Кирил и Методий"
с/с Jusautor, Sofia, 1981
93/99(05)

СЪДЪРЖАНИЕ

I. СТАТИИ

1. **Магда Христодулова** - Социално-правна характеристика на жената в средновековната българска държава /VII-XIV в./..... 7
2. Георги Първев - Проблемът за обединението на Полша в края на XIII и началото на XIV век..... 59
3. Иван Стоянов - Създаване на либералната партия в Княжество България..... 103

II. МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

1. Илка Петкова - Византийският историк Георги Акрополит и проблемите на българската история около средата на XIII век..... 139
2. Николай Колев - Транспортът в България през епохата на Възраждането..... 173

INHALTSVERZEICHNIS

I. ARTICLES

1. Magda Christodoulova - Caractéristique sociale et juridique de la femme en Bulgarie médiévale (VII-XIV s.)..... 7
2. Gueorgui Parvev - Le problème de l'unification de la Pologne de la fin du 13 et du 14 s. 59
3. Ivan Stofanov - La création du parti libéral dans la principauté de Bulgarie..... 103

II. COMMENTAIRES ARTICLES

1. Ilka Petkova - L'historien bysantin Gueorgui Acropolit et les problèmes de l'histoire Bulgare du milieu du 13 s. 139
2. Nicolas Kolev - Le transport en Bulgarie à l'époque de la renaissance..... 173

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XVIII, кн.3 Факултет за история 1980/1981

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE V.TIRNOVO

Tome XVIII, livre 3 Faculté d'histoire 1980/1981

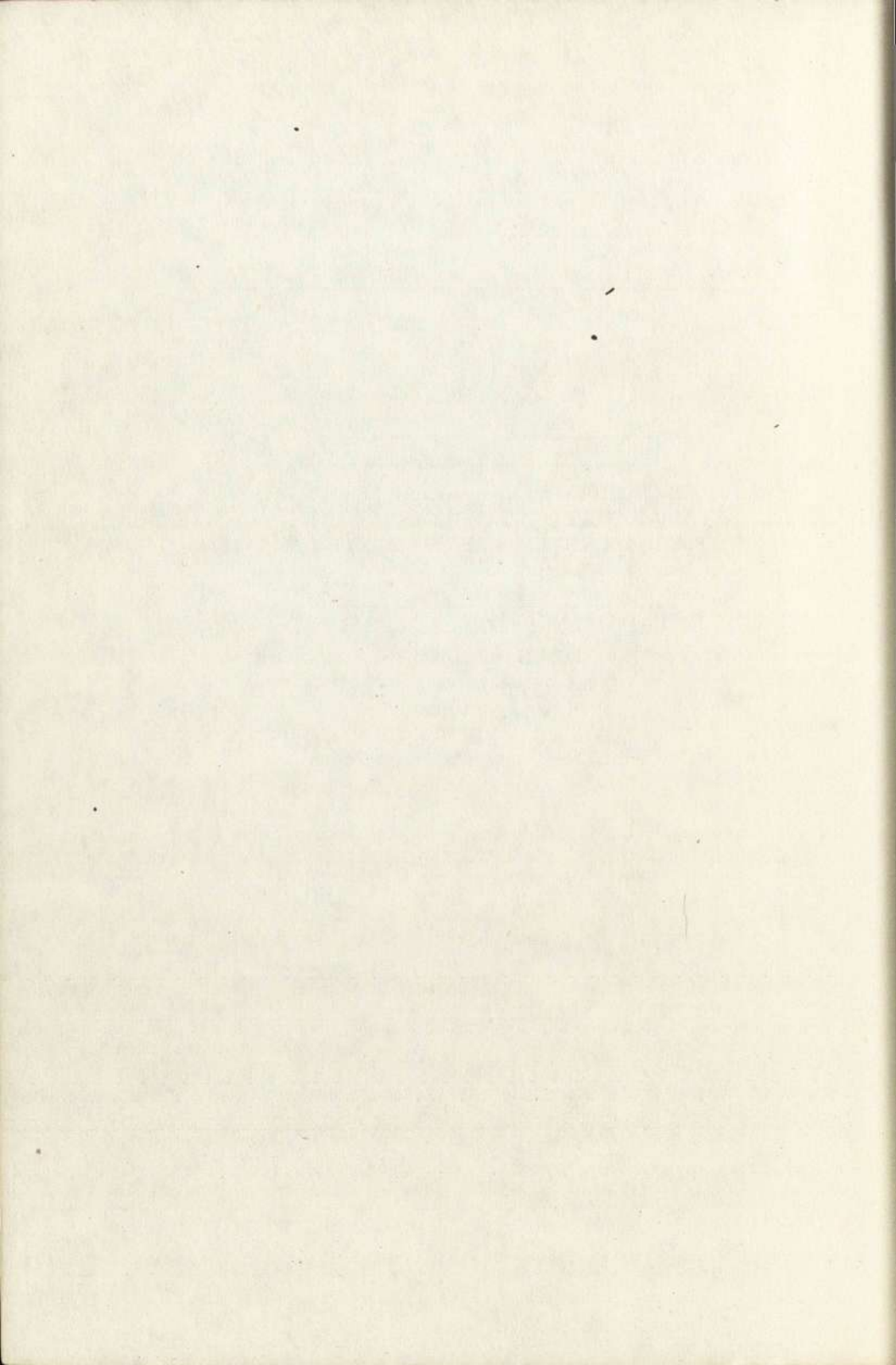
МАГДА ХРИСТОДУЛОВА

СОЦИАЛНО-ПРАВНА ХАРАКТЕРИСТИКА
НА ЖЕНАТА В СРЕДНОВЕКОВНАТА
БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА /VII-XIV В./

MAGDA CHRISTODULOVA

CARACTERISTIQUE SOCIALE ET JURIDIQUE
DE LA FEMME EN BULGARIE
MEDIÉVALE (VII-XIV S.)

София, 1981

Жената като част от човешкото общество винаги е играла важна роля в историческия процес. Със своите функции на майка и труженица тя съдействувала за неговото развитие. "Всеки, който що-годе е запознат с историята - пише К. Маркс, - знае, че великите обществени преврати са невъзможни без женския фермент. Общественият прогрес може да бъде точно измерен по общественото положение на прекрасния пол."¹

Класиците на марксизма-ленинизма разглеждат "женския въпрос" като част от общия проблем за социалното освобождение. Неравноправното положение на жената е исторически обусловено, защото възниква в определени социално-икономически условия. С установяването на частната собственост жената изпада в зависимост спрямо мъжа. Това е характерна черта за всички класовантагонистични формации.

В докапиталистическото общество правото за получаване на част от обществения продукт се определя от собствеността върху средствата за производство. Като техен притежател неизменно се явявал мъжът. Вследствие на това само той е включван официално в сферата на общественно-икономическите производствени отношения. Жената участвувала в тях чрез посредничеството на мъжа - до омъжването чрез бащата, а след това от съпруга.² Изключването на жената от системата на социално-икономическите отношения не означавало отстраняването ѝ от трудовия процес. В историята на всички народи тя се наложила като една от основните производителни сили, макар че нейният труд загубил обществения си характер.

Жената в средновековната българска държава творила наред с мъжа материални и духовни ценности. Чрез активната си творческа дейност тя започнала да съдействува за преобра-

¹ Маркс К., Енгелс Ф., Съч., т.32, с.487.

² Семонов Ю., Происхождение брака и семьи, М., 1974, с.239-257.

звяването на обществената среда и постепенно се наложила като личност, носител на определени обществени отношения. Принадлежността ѝ към дадена класа определяло мястото ѝ в системата на тези отношения и допринасяло за формирането на мирогледа ѝ.

За да се постигне една по-пълна представа за положението и ролята на жената в средновековното българско общество, необходимо е да се установят конкретните социални връзки, в които тя встъпва, и правният статут, който ги регулира, нейният начин на живот, материалните условия на съществуването ѝ, нейният нравствен и естетически критерий. Трудностите при съставянето на подобна пълна характеристика са породени от оскъдицата на изворовия материал. На второ място може да се подчертае тенденцията у средновековните автори да бъдат малоречиви и негативно настроени към положението и ролята на жената. Нейното подценяване се дължало най-много на наложилата се като господстваща в средновековието теза за произхода на човека. В последната първенствувало значение е отпадено на мъжа.

Един кратък исторически преглед върху представите за произхода на жената ще даде възможност за по-пълното осветление на въпроса относно нейната социално-правна характеристика. Чрез разкриване същността на тези представи ще намери обяснение постановката за "регламентираното" принижено положение на жената независимо от нейната класова принадлежност. Морално-етичните възгледи на обществото за жената през отделните епохи очертават и нейното правно положение.

До приемане на християнството и разпространение на славянската писменост в средновековната българска държава липсват предпоставки за формирането на единна философска мисъл. Основната сфера на теоретическото мислене до средата на IX в. са митологията и езическата религия на славяните и прабългарите.³ Последната била наситена с елементи, които отразявали възгледите на първобитното общество. Равноправното положение на мъжа и жената в него

³ Бъчваров, М., Българската философска мисъл през Възраждането, С., 1966, с.19.

идвало като отражение на безкласовата социална структура. Вследствие на това представата за човешкото възникване се свързвало с природната сила, която в еднаква степен е допринесла за появата на мъжа и жената. Такива са били представите на славяните и прабългарите в преддържавностния период. В същото това време третият етнически субстрат, залегнал в генезиса на българската народност - траките, вече познавал класовото общество и постановките за жената на гръко-римската религиозна и държавностна концепция.

В епохата VII-IX в., езическия период на средновековната българска държава, в религиозните вярвания на славяни и прабългари настъпили съществени промени. В този етап станали решаващи изменения в обществено-икономическото им развитие и оттук и в техните религиозни представи. Едновластният бог се наложил не само като узаконител на социалното неравенство, но и на това между половете. В отг. 42 на папа Николай се разкрива унизителното положение дори на владетелската жена, която нямала и елементарното право да сътрапезничи със съпруга си.⁴

Тенденцията за принижаване положението на жената се усилила в още по-голяма степен след покръстването през 864 г. Наложило се господството на християнската теология и догматика. Създаденият мит от Стария завет за произхода на жената от реброто на Адам завинаги определил нейната второстепенна роля и подчиненост към мъжа.⁵ Тази постановка доразвива и Новият завет: "Вие, жените, покорявайте се на мъжете си: като на Господа, защото мъжът е глава на жената, както Христос е глава на църквата, и той е спасител на тялото. Но, както църквата се подчинява на Христа, така и жените да се покоряват на мъжете си във всичко."⁶ И все в същия нравоучителен дух се продължава: "Жената се учи в безмълвие и пълно покорство. На жената не позволявам да поучава, нито да господствува над мъжа, но запovedвам да бъде в безмълвие, защото по-напред биде създаден

⁴ ЛИБИ, т. II, с. 93.

⁵ Битие, кн. 3, 5.

⁶ Павел, Ефес., гл. 5, 22-24.

Адам, а после Ева и не Адам биде прельстен, а жената биде прельстена и падна в претъпнение."⁷

Така "първогрехът" на Ева я превръща във вечна изкупителна жертва на човечеството. За това тя е наказана жестоко от бог: "Ще умножа и преумножа скръбта ти, кога си бременна, с болки ще раждаш децата си, и към мъжа си ще тегнеш и той ще господствува над тебе."⁸

Напразни са усилията на някои църковни историци да разкрият и подчертаят "хуманното и почитателното" отношение на християнството към жената.⁹ В своите изследвания те се базират на евангелистите и първите отци, които отразяват концепциите на тази религия в епохата на нейното зараждане. В първоначалния си, ортодоксален вид християнството е било балсам за изтерзаното човечество от робовладелската експлоатация. Образът на Христос се идентифицира с очаквания Месия, Спасител и Обновител. Мечтата за едно по-справедливо общество е вложена и превъплътена и в поведението на божествения син. В този смисъл Христос се явява трибун на идеята за един прелом в статута на жената. Действително с много думи и действия той изразява положителното си отношение към нея, прави я своя сподвижница и вестителка. Но евангелието не могло да създаде ценностна система, която да разкрие жената като човек и личност. Новозаветната книжнина дава известна реабилитация за жената само относно божията майка Богородица¹⁰ и за някои християнски ревнителки, канонизирани от църквата като светици. В тази насока като пример могат да бъдат посочени образите на светиците Марина и Кира, обрисувани от Теодорит Кир-

⁷ Павел, Тим., I, гл. 2, 11-14.

⁸ Битие, гл. 3, 16.

⁹ Панчовски, И., Жената в светлината на евангелието, Ц.В.-в., 1976, бр. 8, с. 1-3, Попов В., Християнството за жената и семейството, "Духовна култура", 1958, кн. XII.

¹⁰ Ангелов, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България /IX-XIV в./, С., 1979, с. 84, Беровски, А. л., Епиватската светица, "Духовна култура", 1963, кн. 10.

ски /387-457/: "Поведав о жизни мужей благочестивейших, и полагаю полезным напомнить и о женах, которые ничуть не меньше, если не больше, соревновались в подвижничестве. Вель они достойны, даже большей похвалы, будучи по природе своей слабее, но являя пред мужами только же рвение избавить род своей от позора прародительского."¹¹

На мястото на отмиращата робовладелска общественоекономическа формация идва феодалната, която също утвърждава отношенията в едно класово общество. Социалното неравенство получило ново потвърждение и между половете. Християнството като защитник на феодалната система в своята идеология здраво прегърнало идеята за примата на мъжа. През цялото средновековие действувало правото на първоиздадения, проповядвано и защищавано от църквата.¹²

Освен официалната господствуваща постановка на християнството за произхода на жената и оттук за нейното положение и роля в средновековното българско общество, от значение е и системата от представи и възгледи в тази насока и на обикновения човек от народа. Така например богомилската концепция има съвсем различно съдържание относно произхода на жената. На последната те гледат като на равностойно с мъжа божествено творение: "За тая цел той /Сатанаил - М.Х./ заповяда на ангела от третото небе да влезе в глиненото тяло - се обяснява в "Йоановото евангелие" или тъй наречената "Тайна книга на богомилите", - па като взе част от това тяло и направи друго във вид на жена, заповяда на ангела от второто небе да влезе в женското тяло. Ангелите, щом видяха, че са облечени в смъртна форма и са различни по вид /т.е. мъж и жена - М.Х./, много плакаха. После Сатанаил им заповяда да извършат плътско деяние с глинените си тела, без те да проумеят, че с

¹¹ Памятники византийской литературы IV-IX в., М., 1968, с.130.

¹² На Маконския църковен събор през 585 г. бил поставен въпросът: "Жената човек ли е?" С един положителен глас в повече жената била спасена от най-големия погром. Виж за това Волсфон И., Семейството и бракът в тяхното историческо развитие, С., 1940, с.57.

това правят грях." ¹³ Както личи от цитирания откъс, както способът при сътворението на мъжа и жената, така и вината относно "грехопадението" са общи. Тези възгледи са намерили израз и в структурата на богомилската община. В тази организация се дава възможност жената да бъде равнопознаваема и като съжител, и като сподвижник. Подобна е позицията към жената и на някои социално-религиозни учения и движения през втората половина на XIV в. В "Житието на Теодосий Търновски" изрично се подчертава, че едни от най-ревностните последователи на адамитите били жените. ¹⁴

Обикновеният човек от народа изгражда у себе си представата за произхода на жената, като се уповава изключително на своите реалистични прозрения и житейския си опит. В тъй наречения "Разумник" анонимният автор се е постарал да излезе от рамките на религиозния светоглед и да вникне в природата на нещата чрез своята логика и чувственост. Постарал се е да обясни природните и обществените явления с помощта на своите познания върху натрупания житейски опит. На въпроса: "Колко човешки рода има?", отговорът е: "Два - Адам и Ева". ¹⁵ Това разбиране е почерпано от практиката, от ежедневието, тук не се дава приоритет на мъжкото потекло. Оценката за приноса на Адам и Ева към човечеството е категорична - те са равностойни.

Конкретно за произхода на жената е посветен и друг въпрос в "Разумника": "Защо бог не създаде за мъжа жената от земята, както него създаде, а от реброто му?" Отговорът е: "Ангелите попитаха Господ за това, Господ рече: така постъпих, за да милеят един за друг." ¹⁶ Това обяснение

¹³ Ангелов, Примов, Батаклиев, Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори, С., 1976, с. 101-102.

¹⁴ Киселков В., Житието на св. Теодосий Търновски, С., 1926, с. 18.

¹⁵ Апокрифът е известен още като "Беседа на тримата светители". Цитиран е по Диневков П., Старобългарски страници, С., 1966, с. 47.

¹⁶ Пак там, с. 473.

твърде много се различава от християнската постановка за подчиненото положение на жената. То отразява другарското, хуманното отношение на мъжа към своята спътница в живота. В случая няма наставления за обич, уважение, послушание и вяност, както това е направено в Новозаветната книжина. Любовта и разбирателството според обикновения човек са заложени още в произхода на човешкия род. Жената е създадена от реброто на мъжа не да се подчинява, а да ги свързва обща плът, да имат една мисъл и стремежи.

За съжаление господствуваша в средновековието се оказва постановката на християнската космогония и догматика. Според тяхната морално-ценностна система съществуват два типа хора и по-съвършен и достоен е мъжът. Това дава простор на тезата, че жената е непълноценно и изпълнено с пороци създание. Това е едно от големите противоречия в християнската религия по въпроса за човека: противопоставянето на двата пола.¹⁷

Представите за произхода на жената, проповядвани от християнската църква, са се считали за достатъчно убедителни аргументи, шото те определят нейното положение в средновековното българско общество. Жената била обезправена и подтискана двойствено: веднъж по социалния вертикал, втори път по принадлежността на пола. В зависимост към коя класа на феодаалното общество е принадлежала, се изменяла и остротата на тази взаимовръзка. В най-голяма степен формираното отношение към жената е залегнало в нейната социално-правна характеристика.

Социално-правната характеристика на жената в средновековната българска държава може да бъде разкрита само на фона на епохата.

С развитието на феодаалните отношения част от населението изпаднало в зависимост. Чрез представителството на мъжа - до омъжването от бащата, а след това от съпруга, жената също преминавала в тази социална категория. Друга част от женския пол продължавала да живее като лично свободна в селската община, а трета - дъщерите и съпругите на едрите поземлени аристократи се намирили на най-високото обществено стъпало. Йерархията, която съществувала

¹⁷ Ангелов, Д., пос.съч., с.84.

сред самата знат, определяла и съответната степен на социалното положение във феодалната класа и за нейната женска половина.

По принцип на същата взаимовръзка почивала социалната характеристика на жената и в периода на развития феодализъм /XIII-XIV в./. Класовата поляризация била още по-ясно изразена, което довело и до съществени различия в общественото положение на жената. Една малобройна част от жените принадлежали към кръга на феодалната знат. Често те се срещат в изворите със служебните или почетните титли на бащите и съпрузите си. Тяхната значимост в обществения живот през Втората българска държава значително нараства. Запазили са се до наше време и някои техни образи. Всичко това идва да покаже, че макар все още аристократката да била представяна официално чрез мъжа, тя могла да се наложи като изградена личност с личен принос в обществено-политическия живот на държавата. Налага се изводът, че с развитието на феодалните отношения градирало и общественото положение на част от жените в средновековното българско общество.

Съвсем друга била участта на жената от класата на зависимото население. Тя споделяла наред с мъжа цялата тежест на феодалния гнет. Изворите я отминават с мълчание и почти не споменават името ѝ. Но това не означава, че жената от народа нямала никаква обществена изява. Като селскостопанска труженица, домакиня, прислуга или занаятчийка тя е създавала материални и духовни ценности. Макар и безименна, тя е съдействувала за развитието на производителните сили, въпреки че в сферата на производствените отношения влизала чрез представителството на мъжа. Всичко това идва да покаже, че в периода XIII-XIV в. социалното положение на жената от народа било все още принизено.

В още по-голяма степен тази констатация се отнася за закрепостената селянка. Могат да се посочат три основни пътища за попадането в такава зависимост. Първият от тях се определял от главата или настойника на семейството - бащата или съпруга. Невъзможността на последния да се справи с икономическите затруднения на семейството се отразявало фатално върху съдбата на цялото му семейство.

Грамотите на българските царе избилствуват с подобни случаи, когато в крепостничество се предават редица мъже заедно с целия им род. В тези случаи жената също загубвала личната си свобода и попадала под властта на местния феодал, сред прослойките на закрепостените "люде": париши, отроци, клирици, технитари. По този начин общественото положение на жената се определяло чрез мъжа.

Друг път за изпадане на жената в крепостничество е вдовството. Честите войни, които са отнемали значителна част от мъжкото население, безпомощността пред болестите, бягството на мъжа от немотията са били действени катализатор за бедственото положение на самотната жена. Макар и без представителството на мъжа вдовицата можела да попадне в лична зависимост, т.е. да бъде закрепостена. Такъв е случаят с жената на Братислав и Момена с по шест деца: всичките предадени в дарение под властта на местния феодал.¹⁸ Може да се изкаже предположението, че наличието на мъжкото представителство - баща или съпруг, е необходимо условие само в случаите на издигане в обществената структура. За обратния процес - изпадане в зависимост, жената сама може да представя семейството и да носи отговорност за неговите дългове и несполуки. В случая тя определяла и съдбата на своите деца. Налага се изводът, че жената е солидарно отговорна с мъжа пред държавата или местния господар при изплащане на феодалната рента и спазване на всички последствия, произтичащи от общественото положение на съпруга или бащата.

От това следва, че в периода XIII-XIV в. редовите връзки са силно разклатени. Липсва елементарна солидарност към изпадналия в беда, дори и когато се отнася за многодетна вдовица. Семейството се обособило като основна общественно-икономическа единица. То могло да бъде представяно и от жената в социално-правните отношения, когато нямало мъжки представители. По този начин се

¹⁸ Петров П., Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII в., Сб. в чест на М. Дринов, С., 1960, с.522-523.

ИИЗ / 1982

очертава един парадокс, който може да се породи и поддържа само в едно общество, каквото било феодалното. От една страна, жената била лишена от възможността за самостоятелно напредване в обществото, а, от друга, тя била длъжна да носи и отговаря за всички последици от материалните задължения и неудачи в семейството. В тези случаи именно тя определяла и общественото положение на своите деца.

Третият път за изпадане на жената в крепостничество се определя чрез нейното участие в общественно-политическия живот. Така например престъпление спрямо държавата и църквата се наказвало именно по този начин. Пример в това отношение е титул 1 на ЗСХ. Изповядването на старите езически обичаи от жителите на ладено село трябва да бъдат предадени във властта на манастира.¹⁹ Макар и да не се говори пряко за жените, се подразбира, че наказанието се отнася и за тях. В случая може да се допусне, че не само поради инициативата на мъжа те попадат в зависимост от църковния феодал, а и самите те са били съпричастни към извършването на това противодържавно действие.

През XIII-XIV в. в средновековното българско общество се оформя и търговско-занаятчийското съсловие. Интересен е въпросът за социално-правното положение на жената в този кръг. Но липсата на изворови данни говори, че тя е била лишена от правото да оперира самостоятелно в сферата на стоково-паричните отношения. Как стои обаче въпросът при овдовяването на тези жени? Основното препитание на семейството се осигурява чрез посредничеството на пазара. При липса на мъжки представител и малолетни деца този основен източник на доходи може единствено да се поеме от жената-вдовица. Но тя няма право да участва пряко в стоково-паричните операции. Това означава, че вдовицата или се разорява много бързо, или намира рационалното разрешение на нещата, щото основният източник за живот на семейството да продължава своето развитие. И като единствен изход в този случай може да бъде само нов брак. Ето защо

¹⁹ Ганев, В., Законъ соуднїй людьемъ, С., 1959, с.22.

през XIV в. се поставя така остро въпросът за многобрачието сред българското семейство.

Основен източник в тази насока може да ни послужи "Посланието на патриарх Евтимий до угровлахийския митрополит Антим".²⁰ То представлява истински трактат за средновековното брачно право. Основният въпрос, който си поставя за цел да изясни българският първосвещеник, е свързан именно с многобрачието – два, три и четири пъти, положение, което противоречи на обществения морал за епохата, строго съхраняван от църковните канони. Макар че патриарх Евтимий окачествява подобни явления с разюзданост и блудство, трябва да се обърне внимание на факта, че страните, домогващи се до подобни бракове, се стремят именно към регламентирано уреждане на съжителството си. В противен случай те биха се задоволявали с конкубината. Силният стремеж към подобно легитимиране, макар и осъдително от църквата, може да бъде обяснено само с наличието на причини, изискващи непременно официалното мъжко представителство.²¹ Такава абсолютно задължителна причина може да бъде представителството в обществото изобщо и представителството в стоково-паричните отношения конкретно. Първият вариант е несъстоятелен както за аристократката, така и за обикновената жена. Вдовиците на феодалите и селяните са имали като основен източник за препитание земята. Едните са продължавали установената традиция на експлоатация на подвластното население, а другите са продължавали обработването на "стаса", което ги е изхранвало или довеждало до пълно разорение и без да е необходимо представителството на мъжа, както бе посочено по-горе. По този начин се вижда, че наличието на съпруг не е крайно необходимо, за да

²⁰ Kaluzniacki E., Werke des patriarchen von bulgarien Euthimius (1375 - 1393), Wien, 1901, s.240-251.

²¹ По-изчерпателно за поставените проблеми в това послание виж у Христо дулова М., Социално-етничните възгледи на патриарх Евтимий за жената и брака, отразени в посланието му до угровлахийския митрополит Антим, Сб. ТКШ, т. II - под печат.

се съхрани известно имущество. Жената може и без неговото представителство в периода на развитите феодални отношения да получава част от феодалната рента, да обработва земята или да изпада в зависимост.

Стремещт към многобрачие може да получи най-логично обяснение с факта, че мъжкото представителство е свързано с жизненото съществуване на осиротялото семейство. Това се поражда от естеството на неговия основен поминък – търговско-занаятчийската дейност. От това следва, че макар и не пряко, жената проявявала известна инициатива и за поддържане на стоково-паричните отношения.

Направената дотук социална характеристика на жената се отнася и до гражданката, тъй като градското население не е имало свой специфичен статут.²² В тази взаимовръзка може да се подчертае, че жената в града е принадлежала или към лично свободното, или към зависимото население. В първия случай тя е била дъщеря или съпруга на поземлен аристократ, занаятчия, търговец, лихвар, административен чиновник. Във втория случай тя споделяла съдбата на феодално-зависимия, закрепостен баща или съпруг към даден светски или църковен феодал.

Както стана вече въпрос, в средновековната българска държава било познато и робството. За наличието на жени робини има сведения в ЗСХ.²³ Най-вероятно е тяхната участ да е била като тази на мъжете роби и да е имала временен и домашен характер. Не всички пленнички били поставяни в такова прииизено положение. Например тези, които са били от аристократичен произход, са се ползували с големи привилегии в българския царски двор. Такъв е случаят с епирката Ирина, която достига до владетелския трон. Има случаи, когато видни пленнички служели като разменна монета за уреждане на външнополитическите връзки и отношения, като

²² Поради аграрния характер на средновековния български град не съществувала голяма разлика в социалната структура между града и селото.

²³

Ганев В., Законь..., с.24.

например случая със сестрата на княз Борис.²⁴ По този начин се вижда, че освобождаването на пленничките ставало по пътя на междудържавната размяна или откупа за аристократите, а за обикновените жени, превърнати в робини, българите са поставяли вероятно същите условия, както и при мъжете - отработката на регламентирания откуп.

В зависимост от промените в политическата съдба на държавата се променяла и социалната характеристика на част от женското население. По време на "варварски" набези или чуждо владичество тя ставала лесна плячка в ръцете на врага. Най-често била превръщана в робиня.²⁵ Особено жестоки и последователни в това отношение са били османските турци.²⁶

Понякога, макар и краткотрайно, налагането на чужд протекторат над дадени български територии е съпроводено със събиране на непосилни данъци от подвластното население. Такъв е случаят с богатата гражданка от Месемврия Теодора. Тя била задължена да изплати 500 перпера на окупиралия града граф Амадей Савойски през 1366/1367 г. Същата е спомената в сметководната книга на Барбериус²⁷ като съпруга на някой си Стефан, което идва да покаже, че тя е била вдовица. Споменаване името на съпруга е само пояснение за коя Теодора става въпрос. Поради алчността на завоевателя тази заможна до момента жена била доведена до пълно разорение. От цялата сума тя могла да издължи само една част - 200 перпера в брой и 50 перпера в продукти.

²⁴ Псевдо-Симеон, ГИБИ, т.V, с.174.

²⁵ Гюзелев В., Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352-1453 г., ГСУ-ФИФ, т.64, кн. III /история/ 1970.

²⁶ Многобройни примери за това виж Петров П., Съдбоносни векове за българската народност, С., 1975, Цветкова Б., Паметна битка на народите, С. 1969.

²⁷ Горина Л., Материали дневника Антона Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV в., М., 1972, с.233.

Освен грабежите на нашественици и завоеватели положението на българското население се утежнявало и от вътрешната нестабилност. Централната власт била безсилна да се справи с междоусобиците на феодалите. Те воювали помежду си и разорявали населението на политическите си противници. Едрият местен феодал упражнявал правото си на икономическа принуда по свой собствен кодекс. Поради вътрешната и външната нестабилност на страната неговата власт имала временен характер. Поради това феодалът подлагал на жестока експлоатация селяните. Всички тези насилия се стоварвали и върху плещите на жената. В още по-голяма степен нейното положение се утежнявало с непрекъснатите военно-политически конфликти, в които влизала държавата. Това лишавало семейството от пълноценната мъжка работна сила, а, от друга страна, централната власт или местният феодал налагали допълнителни налози и повинности за издръжка на войската.

В заключение относно въпроса за социалната характеристика на жената в средновековната българска държава може да се подчертае, че същата има твърде променливо и условно съдържание. Общественото положение на жената се определяло от принадлежността ѝ към дадена класа, което пък от своя страна зависело от мястото и ролята на нейния баща, настойник или съпруг. Поради класовоантагонистичната същност на феодалната държава жената нямала самостоятелна роля в обществото при ползуване на материалните и духовните ценности, които то създава. Но едновременно с това ѝ се признавало правото да представя семейството си при липса на мъжки настойник, и то само в случаите, когато трябва да се продължи поето задължение към държавата или местния феодал. Принизеното положение на жената се определяло и от принадлежността ѝ по пол. Църквата съдействувала за теологичната обосновка на неравенството между половете. Тези постановки за положението и ролята на жената в средновековното българско общество са залегнали и в нейната правна характеристика.

Най-ясна представа за социално-правното положение на жената в средновековното българско общество добиваме от законодателните паметници през епохата VII–XIV в. Източниците на обичайното, светското и църковното право са били

обект на специални и задълбочени проучвания в нашата историко-правна литература.²⁸ Най-общо може да се подчертае, че законодателството в средновековната българска държава третира материя, свързана с жената най-вече в областта на семейно-брачното, имущественото и нравственото положение. Основни източници в тази насока са "Отговорите на папа Николай" за обичайното право през езическия период, Закон за съдене на хората, Еклогата, Номоканонът и Кормчаята, прилагани през целия християнски период. От византийските правни паметници известно влияние в законодателната и съдопроизводствената дейност са оказали Василиките, Прохиромос и Пира, прилагани в периода IX-XII в. Византийското влияние в тази сфера се чувства непрекъснато по време на Второто българско царство. Доказателство в тази насока е възприетата и приложена към българските условия през втората половина на XV в. Синтагма на Матей Властар.

Когато се опираме на юридическите паметници като източник за социално-правното отношение на жената в средновековната българска държава, необходимо е да се имат пред вид някои особености. На първо място трябва да се обърне внимание на факта, че обичайното право е имало приоритет в известни периоди на разглежданата епоха. Сведения за това могат да се черпят и от по-късни периоди, когато тези норми са се прилагали със същата сила и значение. На второ място трябва да се има пред вид влиянието на византийската законодателна и съдопроизводствена система. Постепенното изравняване в степената на обществено-икономическото развитие между двете страни е дало възможност за византийското проникване и в тази област. В случая обаче трябва да се отчете творческият подход на българския законодател, който

²⁸ Милаш Н., Православно църковно право, С., 1904, Бобчев С., История на старобългарското право, С., 1910, с.60-206, Бобчев С., Черковно право, С., 1927, с.24-90, Андреев М., Ангелов П., История на българската феодална държава и право, С., 1972, с.24-61, Андреев М., Българското обичайно право, С., 1979, с.33-68.

пригажда правните норми към специфичните български условия. Нещо повече, той ги прави универсални за цялото славянство. Намерените многобройни преписи на правните паметници от българска редакция в съседните страни и Русия през средновековието говорят за тяхната широка популярност и жизнеспособност. Третата особеност на прилаганото законодателство в средновековната българска държава се състои в наличието на своеобразната симбиоза между светското и каноничното право, прилагани през епохата. След приемане на християнството влиянието на църквата нараства неимоверно много. Постепенно тя започва да иззема по някои въпроси компетенциите в свои ръце. Като пример в това отношение могат да се посочат семейно-брачните въпроси, където като единствен регулатор се налага църквата. В такъв случай, за да се разкрие правилно социално-правната характеристика на жената в средновековната българска държава, непременно трябва да се има пред вид и общественоетичната позиция на църквата към нея.

Въпросите, свързани с правното положение на жената в средновековното българско общество, са получили известно осветление в някои разработки на наши дореволюционни учени.²⁹ В тези изследвания се обръща най-вече внимание на семейно-брачните отношения, тъй като сведенията за жената в тази насока са по-обилни. Въпреки това тематиката се разглежда фрагментирано и нецеленасочено. Към диспозицията на правната норма се подхожда твърде формално, без да се разкрие причинно-следствената връзка в нейното съдържа-

²⁹ Бобчев С., Обществено-правното положение на жената в стара България, отделен отпечатък от сп. "Българска сбирка", 1915, кн. IX-X, Бобчев С., Положението на жената според старото българско и румънско право, сп. "Юридически преглед", 1931, кн. 4-5, Алексиев Вл., Принос към старобългарското семейно право, ГСУ-ЮФ, 1930/31, с. 46-151, Алексиев Вл., Приложение към "въпроса за правната страна на брака", ГСУ-ЮФ, 1934/35, т. XXX, Алексиев В., Към въпроса за семейнобрачните отношения според Закон соудный людем и Еклогата, сп. Юридическа мисъл, 1929, кн. I, с. 54-296.

ние. Хипотезата и санкцията не намират обяснение чрез разкриване на специфичните социално-икономически условия на епохата. Това е основният недостатък, който не води до задълбочени изводи и обобщения относно социално-правното положение на жената в средновековна България.

В българската марксистическа историко-правна литература има някои изследвания, в които посочените пропуски са преодолени. Подчертана е тенденцията да се разкрие еволюцията в положението на жената съобразно различните етапи и степени в развитието на феодалните общественно-икономически отношения.³⁰ Но и тези разработки страдат от известна едностранчивост и непълнота. Не е разкрита задълбочено и целенасочено ролята на жената като субект на интелектуалния и волеви характер на правните отношения, нейното формиране като личност. Не е разграничена ясно същността на обекта в правоотношенията, където жената участва, за да се достигне до по-изчерпателната и социално-правната характеристика. Преди да се пристъпи към последната, е необходимо да се определи каква възрастова граница за жената е възприемало средновековното българско общество.

Въз основа на познанията върху физическото и физиологическото развитие на момичето и на по-кратката продължителност на живота през средновековието в представите на народа и оттам в законодателството на епохата се оформило разбирането за тринадесет-четиринадесетгодишната възраст като преход от детството към моминството. Около тази възраст на момичето се предоставяли и първите права: да сключва брак или да се посвещава в иночество, т.е. да се замонашва.³¹

³⁰ Андреев М., Ангелов Д., пос.сър., с. 209-248, Андреев М., Българското обичайно право..., Христодулова М., Социално-етничните възгледи на Евтимий Търновски за жената и брака, отразени в посланието му до угрволахийския митрополит Антим, сб. "Търновска книжовна школа" - под печат.

³¹ Христодулова М., За социално-правното положение на детето в средновековната българска държава /XII-XIV в./, Сб. Научни изследвания, ВТУ "Кирил и Методий", 1979, с. 96-99.

Посочената възраст дава известна правоспособност - наличие на права и задължения, но дееспособността, която осигурявала условията да се извършат правни сделки, не била позната за девойката. До пълнолетието си тя се намирала под опеката на родителя или настойника. Еклогата постановява, че едва след двадесетгодишната възраст могат да се получат всички права върху наследственото имущество, а след двадесет и пет годишната може да се изиска уговорената зестра преди брака.³² Според Синтагмата на Матей Властар, прилагана през втората половина на XIV в., мъжете достигат пълнолетие на 20-годишна възраст, а жените на 18 г.

За правоспособността в езическия период можем да съдим по едно по-ранно сведение /от края на VI в./ за славянката, описано от Псевдомиаврикий: "Жените им /т.е. на славяните - б.м./ са целомъдрени повече, отколкото човешката природа допуска, така што повечето от тях смятат смъртта на мъжете си за собствена смърт и се удушават доброволно, като не смятат за живот вдовството."³³ В този случай е залегнал социален, а не морално-етичен мотив, както би могло да се предположи на пръв поглед. Този източник отразява славянския бит от периода на военната демокрация, когато основната функция на живота по определението на Ф.Енгелс е била войната с цел грабеж. Поради това основният източник за препитание била плячката, доставяна само от мъжа. При неговата загуба изчезвал и източникът на блага, което водело след себе си доста трудности за овдовялата жена и нейните деца. Ето защо смъртта била предпочитана пред живота, пълен с лишения. От приведения цитат се вижда, че като основна общественно-икономическа клетка се обособило моногамното семейство. То обаче не било получило напълно своя правов статут, поради което старите родови връзки били все още в сила. Жената не притежавала и елементарна правоспособност, поради което не могла нито да унаследява, нито да опекунства над малолет-

³² Пак там.

³³ ГИБИ, т.11, с.28.

ните си деца след смъртта на съпруга си. В такива случаи навярно тя била лишавана от всичко и нейното семейство преминавало изцяло под контрола на рода или задругата.

Развитието на феодалните отношения в средновековната българска държава е наложило допълнителни ограничения относно правоспособността. "През епохата на ранния феодализъм ограниченията в правоспособността са били обусловени главно от положението на дадено лице в задругата или семейството... И в индивидуалното семейство правоспособността на лицата не е била еднаква. Пълна правоспособност е имал само главата на семейството."³⁴ Като такъв винаги се явявал мъжът, поради което Ф.Енгелс подчертава: "...Първата класова противоположност, която се проявява в историята, съпада с развитието на антагонизма между мъжа и жената в еднобрачието, а първото класово подтисничество е това на женския пол от мъжкия."³⁵

С установяването и развитието на средновековната българска държава, узаконяваща частнособственическите отношения между хората, семейството се превърнало в микросреда за отражение на тези отношения. Процесът се задълбочил още повече в епохата XIII-XIV в., когато феодалните отношения достигнали своите най-развити форми.

Макар и в енигматична формула християнството е дало израз на известна правоспособност и дееспособност на жената през средновековието. В отговор 3 на папа Николай по запитванията на българите срещаме една инскринция, отправена към жената: "... понеже макар често светото писание да говори за мъжа, но все пак се подразбира, че става дума и за жената"³⁶. Тази концепция залегнала в каноничното право. То от своя страна започнало да изема в някои области компетенциите на светското законодателство. Подетата агресия на християнската църква се увенчала с пълен успех в областта на семейно-брачните отношения.

³⁴ Андреев М., Ангелов Д., пос. съч., с.202.

³⁵ Енгелс Ф., За семейството, частната собственост и държавата, С., 1971, с.72.

³⁶ ЛИБИ, т. II, с.69.

Способите за сключване на брак през езическия период условно могат да бъдат определени като дорбоволност и насилие. Тази класификация би дала възможност по-пълно да се определи приносът на жената в провеждането на този акт или, с други думи казано, да се долови проявата на свободна воля. Може да се допусне, че през тази епоха девойката е била заставяна да влиза в брачни отношения от своите родители, които са определяли и регулирали изцяло въпроса. Момичето се подчинявало, защото получавало своята издръжка именно чрез родителя или настойника. Но макар и в редки случаи, девойката съумявала да осъществи своите предпочитания. Това ставало чрез приставане или мнима кражба, т.е. отвличане на момата с нейно съгласие. Подобни бракове обаче са били порицавани от родствениците и цялото общество, поради което е било голяма трудност да бъдат отстоявани. Според Вакарелски това положение е характерно и за по-ново време.³⁷

М. Андреев подробно разглежда начините за сключване на брак през езическия период: кражба, купуване, приставане. На широка сравнителна основа върху базата на факти от целия славянски свят той мотивира убедително наличието на тези форми и в българското средновековно общество в периода VII - втората половина на IX в.³⁸ Авторът обаче приема за доминиращ социален мотив при сключването на брака съществуването на откуп. Последният имал за цел да компенсират ошетяването на родителския дом на девойката с една работна ръка. В своите съждения М. Андреев достига до известни противоречия. Така например той заключава: "Във всеки случай за оформящата се феодална класа този откуп е можел да съществува само като една отживелица от миналото, т.е. за болярина, който е експлоатирал чужд труд, жената не е била вече работна сила. Тъкмо за това си е про-

³⁷ Вакарелски Хр., Етнография на България, С., 1974, с.539.

³⁸ Андреев М., Ангелов Д., пос.съч., с.207-211, Андреев М., Българското..., с.85-87.

бивал път институтът за зестрата. Колкото се касае за мнозинството от народа, откупът не могъл да изиграе що-годе значителна роля поради голямата бедност на народните маси."³⁹

По този начин М. Андреев се догажда за наличието на една своеобразна диалектика, откупът се видоизменя и обособява като зестра. Трябва обаче веднага да се подчертае, че той не изяснява същността и етапите в този процес. Допълнителна яснота по въпроса дава 49 отговор на папа Николай: "Освен това искате да знаете дали ви е позволено да даватé като по-напред зестра за съпругите си, злато, сребро, волове, коне и др. Понеже това не е никакъв грях, а и законите го търпят, и ние най-малко не забраняваме да се върши."⁴⁰

Първото нещо, което веднага прави впечатление от текста на отговора, е, че в случая не става въпрос за откуп, а за зестра. Второ, този обичай води началото си от по-старо време, т.е. преди 866 г. Трето, папа Николай съди за същността на зестрата по римско право, тъй като подчертава, че "това не е никакъв грях, а и законите го търпят". Българите не са имали свои закони и са очаквали такива от Рим. За неофитите всичко е ново и непознато, но папата ги уверява, че това положение го има в светското и църковното право, които той ще им даде.⁴¹

При тези обстоятелства взаимовръзката откуп-зестра може да получи едно ново осветление. "По-напред" в езическия държавностен период, когато имущественото разслоение не е било толкова напреднало, всеки член е бил производител на материални блага. Логично е за девойката, която напуска дома, да се дава известен откуп като компенсация за отнетата работна ръка. Навярно така е било и в периода на военната демокрация, защото като зестра се дава не земя, основното средство за производство и обогатяване през средновековието, а имущество, което е прицел на грабеж: злато,

³⁹ Андреев М., Ангелов Д., пос.съч., с.210.

⁴⁰ ЛИБИ, т. II, с.98.

⁴¹ Пак там, с.99.

сребро, волове и др. През този период в най-голяма степен със земеделие се е занимавала жената, докато мъжът непрекъснато воювал. Ето защо при напускане на дома от девойката нейният жених трябвало да даде откуп за загубата на ценната работна ръка. По-късно, когато се изживяла военната демокрация и основното препитание се добивало от земеделието, мъжът поел борбата със земята. Откупът изчезнал и се появила тъй наречената зестра. Девойката носела имущество от своя дом с цел да се подпомогне младото семейство. Съпругът имал право да използва зестрата, но никога и да я присвоява напълно. Така се правело с цел жената да бъде осигурена при всякакви обстоятелства: вдовство, развод, бягството на мъжа от семейството и др.

Въз основа на тези логически конструкции може да се направи заключението, че институцията на зестрата е съществувала още в езическия период на средновековната българска държава. Тя се утвърждава като последица от установяване на частната собственост и развитието на феодалните отношения. Чрез зестрата бракът придобил съдържание на една чисто правно-имуществена сделка. По този начин класовото неравенство намерило и нормативно регламентиране в семейно-брачните отношения.

Една особеност в езическия брак внасяло недостатъчното разбиране относно степента на родствените връзки. Това обстоятелство наложило папата да вземе отношение в отговор 39: "Вие питате за кръвното родство между родовете, за да разберете ясно с какви жени именно трябва да се съчетавате."⁴² От този текст се вижда, че през езическото наличие на известни родствени връзки не са представлявали пречка за сключване на брак. Духовното родство също не е било познато на средновековното българско общество от периода VII-IX в. Това проличава от отговор 2 на папа Николай.

За семейно-брачните отношения в езическия период на средновековната българска държава интерес представлява и въпросът за многоженството. Така например в отговор 51 на папа Николай четем: "Вие питате дали е позволено да имате

⁴² ЛИБИ, т. II, с. 90.

две съпруги, и ако това не е позволено, желаете да знаете какво трябва да сторите с ония, у когото бъде открито това."⁴³ Думата "открито" идва да покаже, че това не е масово явление и често остава скрито за обществото. Все многоженството или по-скоро двуженството съществува, защото за него става въпрос и в титул 13 на ЗСХ, издаден наскоро след покръстването: "Който има две жени, да се отжени по-малката с децата ѝ и да се бие. А пост 7 години."⁴⁴ Под "по-малката" вероятно трябва да се разбира тази, която е дошла по-отскоро. Така известна вина пада и върху нея, тъй като тя е знаела за семейното положение на мъжа, който взема за съпруг. Затова и законодателят постановява в наказателната част санкции и за жената - да бъде отделена от семейството заедно с децата си. В такъв смисъл навярно папата съветва да се напусне "по-сетнешната."⁴⁵

В приписка към Чивидалското евангелие има сведение за един от приближените на княз Борис Сондоке, който имал две съпруги - Анна и Собеслава.⁴⁶ Това е в първите години след покръстването и може да се допусне, че е остатък от езичеството.

Логично е да се предположи, че многоженството е съществувало сред аристокрацията, която в процеса на утвърждаващите се феодални отношения в най-голяма степен е могла да го реализира. Обеднялата част от населението не е имала реалната материална възможност за това. Но и в този случай се поражда едно противоречие. Така например в отг.⁴² на папата изрично се подчертава за "жената на княза"⁴⁷, т.е. за една жена. Като пръв измежду аристократите

⁴³ ЛИБИ, т. II, с. 99.

⁴⁴ Ганев В., Законъ соудный людем, С., 1959, с. 387.

⁴⁵ ЛИБИ, т. II, с. 99.

⁴⁶ Иванов И., Българските имена в Чивидалското евангелие, сб. в чест на Л. Милетич, С., 1933, с. 626-638.

⁴⁷ ЛИБИ, т. II, с. 95.

той е имал най-големи възможности за наличието на многоженството. Вероятно проблемите около наследването на престола са поставяли и задължителното условие за наличието на една съпруга у българския владетел.

При тези факти може да се заключи, че във времето VII-IX в. многоженството е съществувало, но без да бъде масово и типично явление в средновековното българско общество. Моногамното семейство се наложило окончателно преди господството на официалната концепция за брака. Както подчертава Б.Яновски, към това положение българите са се придържали пред вид нормалното протичане на процеса, свързан с имуществената концентрация при унаследяването. Това идвало като следствие на задълбочаващата се феодализация сред българското общество.⁴⁸

Съществени изменения в брачния статут настъпили в християнския период на средновековната българска държава. Централната власт виждала в семейството основната социално-икономическа клетка, поради което поела инициативата да регулира семейно-брачните отношения. Що се отнася до гражданско-правната страна на последните, църквата действувала вместо светската власт. Като засилило влиянието си в обществото, духовенството съсредоточило в свои ръце компетенциите около брака. За тази цел християнството му придало духовно значение и църквата го обявила за едно от своите тайнства. Поради тази причина нашето старо писано право не познава гражданския брак, подчертава Вл.Алексиев.⁴⁹ Единствено църквата имала възможност да координира страните, встъпващи в брак, и да поставя в движение всички права и задължения, произтичащи от него. На базата на Старо- и Новозаветната книжнина тя изработила цялостна социално-етична система, която се превърнала в единствен правен статут за регулиране на семейно-брачните отношения.

В този смисъл трябва да се разглеждат препятствията и условията, които църквата поставила за встъпване в брак.

⁴⁸ Яновски Б., Още по произхода и същността на ЗСХ, ГСУ-ЮФ, 1962, т. II, с. 323-404.

⁴⁹ Алексиев Вл., Към въпроса за..., с. 34.

Според каноничното право те били класифицирани като пълни и условни. Към първите спадат: неспособност за брачен живот, умствени недостатъци, законно съществуващ брак, невественост на момата, отсъствието на родителско съгласие, обет за девство, овдовяване след третия брак. Към вторите се отнасят: възраст, наличие на кръвно и духовно родство и други условия препятствия, като различие по вяра, похищение, прелюбодеяние, подбуждане за развод и др.⁵⁰

Освен изброените препятствия интерес представлява въпросът за възрастта на встъпващите в брачни отношения. В законодателството, прилагано в средновековното българско общество, няма единство в постановките относно това условие. Също е положението и във византийското семейно право, широко прилагано в България през разглеждания период. Така например според едни законодателни сводове задължителната минимална възраст при встъпване в брак и за двете страни е 14 години и само в краен случай 12 години.⁵¹ Другаде се сочи за момичето 14 години, а за момчето 15 години, а като изключение съответно 13 и 14 години.⁵² Според Еклогата момичето трябвало да бъде поне на 13 години, а момчето на 15, а в Номоканона тази възраст била увеличена съответно на 16 и 18 години.⁵³ Трябва да се има пред вид и титул XVIII на Византийската Еклога, където буквално се казва: "Който лоши мома от моминство, преди да е узряла, т.е. преди тринадесетата година, да му се отреже носът и половината от имуществото му да се даде на лишената от моминство."⁵⁴ Съдържанието на този титул още веднъж подчертава приблизителната възрастова граница,

⁵⁰ Милаш Н., цит. съч., с. 584-621.

⁵¹ Любарский Н. Я., Анна Комнина "Алексиада", М., 1965, с. 455.

⁵² Литаврин Г., Как жили византийцы, М., 1974, с. 122.

⁵³ Андреев М., Ангелов Д., пос. съч., с. 208 и 213.

⁵⁴ Ганев В., цит. съч., Таблица-приложение.

за която по-горе стана въпрос, относно прехода от детинството към зрялата женственост и годност към брачен живот. Средновековният българин е имал същите представи. За това черпим сведения и от "Слово за св.Филотея" от Йосаф Бдински: "Ала макар и тя да не искаше /става въпрос за светицата - б.а./, когато навърши четиринадесет години, баща ѝ реши да я омъжи.... Тя имаше вече и сгоденик... той беше на седемнадесет години."⁵⁵

От по-ново време етнографските проучвания в България сочат известно своеобразие за някои райони, където момата е значително по-голяма от момчето.⁵⁶ Кои от тези правни разпореджания и обичаи са били в сила за средновековното българско общество, е трудно да се установи точно. Отговорът вероятно се съдържа във взаимовръзката между обичайното, каноничното и светското право, от една страна, и, от друга - представите за физическото и физиологичното съзряване на жената. При тези обстоятелства може да се предполага, че 13-14-годишната възраст е вече благоприятно условие за сключване на брак от страна на момичето. Изключенията, които не липсват, са свързани с необходимостта от политически бракове или насилственото отвлечане в харемите на източните владетели. Може да се подчертае, че възрастта за встъпване в брачни отношения при жената се контролира не само от законодателството, но понякога се подчинява и на външнополитическото положение на средновековната българска държава.

Съгласието на родителите е важно условие за установяване на брачни отношения. На практика то е било господстващо и решаващо поради това, че младите се намирили в пълна морална и материална власт на настойника. За това ясно говори и цитираният по-горе пасаж от житието на св. Филотея, където виждаме, че 14-годишно момиче въпреки волята си било принудено да встъпи в брак с избрания от бащата годеник. Единственият път да се опонира на родителската воля било приставането или открадването на момата

⁵⁵ Киселков В., Митрополит Йосаф Бдински и словото му за св.Филотея, БИБ, г.IV/1931, кн.1, с.196.

⁵⁶ Вакарелски Хр., пос. съч., с.538.

/и то най-често с нейно съдействие/. Но тези способности за установяване на брачни отношения не могли да получат широко разпространение, понеже общественото мнение е било отрицателно настроено против подобна самоинициатива. Често самите родители заемали твърда позиция на неодобрение, вследствие на което младото семейство било лишавано от материалната им подкрепа. При това положение е естествено последното да не може да устои на възникналите икономически затруднения. Не е трудно да се установи, че зад тази резервираност на средновековната българска общественост прозира морално-етичната позиция на християнството. Църквата се стараела да постави под своя опека семейно-брачните отношения, поради което е настройвала негативно обществото срещу всяко дръзновение и проява на свободна воля и в това направление. Може би в тази насока трябва да се тълкуват думите на презвитер Козма за "законна женитба", "чиста женитба", "честен брак", от една страна, "нечестен брак", от друга.⁵⁷ Но наличието на подобни сведения дават право да се предполага, че все пак е имало случаи на решителност и самоинициатива извън обсега на църковните постановки и по въпроса за бракосъчетанието. Безспорен признак в тяхната реализация се е падал и на жената.

Все пак в тона на "хуманното християнство" църквата подчертавала в своето канонично право, че при сключване на брак е необходимо съгласието на младите. В отговор 3 на папа Николай четем: "... и затова нека бъде достатъчно според законите само съгласието на ония, за чието свързване става дума"⁵⁸. Позовавайки се на светото писание, Йоан Екзарх изтъква "единението" при сключване на брак като важно условие за неговото законно реализиране.⁵⁹ Но наличието на взаимно съгласие между встъпващите в брак не е било решаващо условие, а по-скоро едно пожелание.

⁵⁷ Киселков В., Презвитер Козма и неговата беседа против богомилите, С., 1921, с. 52, 63, 74, 76, 77.

⁵⁸ ЛИБИ, т. II, с. 90.

⁵⁹ Altretüller Rudolf, Das Hexameron des Exarchen Johannes, Graz-Austria, 1968, p. 89.

Българският народ е отразил в своята книжнина вълненията и стремежите си към любимия човек при задомиаване. Но на практика това било почти неосъществимо. В тази насока и мотивът, залегнал в апокрифа "Св.Власий спасява човека от дявола", където обикновеният човек дава запис на дявола за покорство, ако той му помогне да се ожени за любимата девойка.⁶⁰ Равносилно е да се свържеш с дявола, да предадеш душата си, за да получиш желаниа човек за другар в живота. Всичко това идва да разкрие пълната безизходица дори за тези, които са дръзнали да отстояват на чистите и силни чувства.

От препятствията при сключване на брак особено се е държало на родството. Кръвното родство до VI степен е било непреодолима бариера за християнския брак.⁶¹ Титул XII от ЗСХ постановява: "Кръвосмесител, в своята кръв сватба направил, за да разлъчи."⁶² Отговор 2 на папа Николай изцяло е посветен на въпроса относно степените на родство и забраната да се влиза в брачни отношения между кръвни родственици. Тази забрана е категорична и относно въпроса за духовното родство. От текста се вижда, че последното изобщо не е познато за новопокръстените, поради което е направено обширно изложение. Езическият брак не е бил духовно осветен, поради което не е фиксирал никакви задължителни и значими духовни връзки между участниците в сватбения ритуал. На друга основа се поставя въпросът от християнската църква, която постановява чрез каноничното си право, като повлиява и върху светското, относно въпроса за духовното родство като препятствие при бракосъчетанието. Това единодействие между църковното и светското право по въпроса проличава съвсем ясно в титул VII на ЗСХ: "Който своята жена си вземе за жена, следва по светския закон да се отреже носът и на двамата и да се разлъчат, а по църковния закон да се разлъчат и да се подложат на пост в продълже-

⁶⁰ Петканова П., Апокрифна литература и фолклор, С., 1978, с.70.

⁶¹ Андреев М., Ангелов Д., пос.съч., с.213.

⁶² Ганев В., пос. съч., с.383.

ние на 15 години..."⁶³ Както се вижда, и църквата, и държавата еднакво тежко наказват и нарушението на брачния устав относно въпроса за духовното родство. Отговорността и последствията равнозначно се поемат от двете страни - мъжа и жената, поради което и наказанието е еднакво.

Едно от важните препятствия за бракосъчетание е наличието на многобрачие. Църквата и светският закон се отнасяли отрицателно към втория брак. Те са поставяли всякакъв род ограничения за третия брак и са се обявявали за напълно противозаконно встъпването в четвърти брак. Истински трактат за брачното право в тази насока представлява "Посланието на Евтимий Търновски до угровлахийския митрополит Антим".⁶⁴ В него се разглежда много задълбочено въз основа на старозаветната и новозаветната книжнина въпросът за многобрачието.⁶⁵

От посланието става ясно, че жената в редица случаи е намирала пътища и средства, за да регламентира своето съжителство с избаника си, макар това да се тълкувало от закона като сериозно престъпление. Българското духовенство, което строго спазвало каноничното право и ратувало за ревностното му прилагане, трудно се съгласявало да извърши бракосъчетание на второбрачни. Това ставало възможно след прилагане на известни епитимии, след което се установявало дали двете страни са сериозни и единодушни в решенията си. Трети брак се изключвал от практиката, а за четвърти било светотатство да се говори.

Въпросът за многобрачието е бил комплициран, защото влизал в противоречие на проповядваната от църквата теза за целибата. Така например Йоан Екзарх съветва да се живее в девство като най-съвършен начин за съществуване. Когато пише за удоволствията, той подчертава: "Но тези, ако и да се вършат за продължение на рода, възможно е да се

⁶³ Ганев В., пос. съч., с.259.

⁶⁴ Kaluzniacki E., Werke des patriarchen von bulgarien Enthimine (1375-1393), Wien, 1901, S.240-251.

⁶⁵ Виж бел.51.

живее и без тях, в девственост."⁶⁶ Проповядването на безбрачие е в унисон с потребите на младата българска църква, чиято основна задача била да състави своя духовна "армия", както и да осигури нейното постоянно попълнение. По въпроса за многобрачието Йоан Екзарх също заема подчертано негативна позиция. Той съветва вдовицата да води целомъдрен живот: "Казват, че гугутката, че тя, когато умре другарката ѝ, не се събира с друга гугутка, прекарва така без никого друго да приеме, но помни първия си другар. Чуйте, жени, как чистотата на вдовството дори сред безсловестните е нещо по-добро, отколкото непристойството да се вземат много /съпрузи/."⁶⁷

Друга е постановката на Презвитер Козма. Макар че и той по принцип не е чужд на господстващата християнска постановка за безбрачието, обстоятелствата, продиктувани от действителността, са го накарали да не му бъде такъв ревностен поддържник. В този смисъл той развива тезата за многобрачието, и то по-специално за втори брак. Макар и в светлината на новозаветната книжнина, Презвитер Козма успява да откликне на жизнено важния проблем за държавата – регулиране на демографската ситуация и развитието на българската народност. Положението било такова, че след дългите и изтощителни войни на Симеон в страната е настъпило чувствително изменение в числеността на населението. Много мъже са загинали, а в някои области смъртността се е повишила чувствително. С думите на апостола Козма съветва: "Заръчам, младите вдовици да се женят, деца да раждат, дом да управляват и да не дават никакъв повод на противника за хулене."⁶⁸ По този начин става ясно, че дори църковните апологети, които проповядват девството за най-възвишената форма на човешкото съществуване, в един момент се подчиняват на интересите на държавата. Стига

⁶⁶ Кристинов Цв., Дуйчев Ив., Естествознание-то в средновековна България, С., 1954, с.87.

⁶⁷ Пак там, с.139.

⁶⁸ Киселков В., Презвитер Козма..., с.76/Том I, 51,14-15.

се дотам, че поради обществените потреби официално да се регламентира вторият брак. Нещо повече, в някои случаи църквата сама е насърчавала към това. Този въпрос е неразривно свързан с живеца на семейството, възпроизводството на населението, с което се регулирало социалната структура и работната сила в държавата.

В този смисъл трябва да се разбира позицията на Евтимий относно многобрачието. Опирайки се на светото писание, той доказва в цитираното послание, че вторият брак е допустим и вдовството не представлява препятствие за ново бракосъчетание. Всичко това идва да докаже, че еволюцията в постановката за многобрачието е в неразривна връзка с обществено-икономическите изменения в отделните етапи от развитието на средновековното българско общество.

Многобрачието било разпространено както в низините, така и сред аристокрацията. От особено значение било неговото прилагане във владетелските фамилии при уреждане на междудържавното положение на средновековната българска държава. Така стоял въпросът и в съседна Византия. Въз основа на наблюденията си Кекавмен заключава, че вторият брак не носи щастие. Вследствие на разнороджението между децата в многобрачното семейство възникват раздори, които често водят до гибелни последици.⁶⁹ Законите се нарушавали и от самите императори. Такъв е случаят със скандалния трети брак на император Лъв VI. Във византийското общество се срещали и четвъртобрачни, които се смятали извън закона. Но църквата била принуждавана понякога да признае като юридически правоспособни подобни семейства.⁷⁰

Въпреки че на третия брак се е гледало като "разюздан блуд", то и в Кормчаята съществува титул, който разглежда условията към неговото осъществяване. В глава 51 било фиксирано следното положение: който няма деца и е достигнал до 40-годишна възраст, да бъде отлъчен от светото причастие за 5 г., а на този, който има деца, третият брак е свършено забранен. Достигналият 30 години и имащ деца,

⁶⁹ Литаврин Г., Совети и рассказы Кекавмена, М., 1972, с.121.

⁷⁰ Литаврин Г., Как жили... с.125-126.

отлъчва се от светото причастие за 4 г., а ако няма, да му се наложат определени епитимии.⁷¹ В случая инициатор за многобрачието се посочва изключително мъжът, но вероятно е необходимо да се подразбира и съдействието на женската половина. Основният мотив, който е залегнал в цитираната глава, е най-вече свързан с насърчаване на раждаемостта, защото наказанията видимо са по-леки за бездетните. От друга страна пък, се оказва известен контрол на семейната цялост в случаите, когато има наличие на деца.

От всичко казано дотук по въпроса за многобрачието става ясно, че няма единство в прилаганото законодателство от епохата на средновековната българска държава. Може да се подчертае, че тезата за целибата и еднобрачието не е удържала под натиска на конкретните житейски проблеми. В зависимост от обществено-икономическите и политическите нужди на държавата многобрачието се е разпространило в средновековното българско общество. То има своето вътрешно развитие, продиктувано от реалистичния подход на българина и морално-етичната позиция на църквата.

Като прелятствие при бракосъчетанията се е смятало и наличието на разлика в семейното положение на двете страни: вдовствуващи и разведени. Тези въпроси са разгледани в посоченото послание на Евтимий Търновски. От него се вижда, че понякога дори църковният обред при сключването на брак между "неравностойни партньори" е бил пригоден да подчертае тази разлика. Венчалният венец например в Угровлахия се поставял на различно място върху жената: главата или рамото в зависимост от девствеността ѝ или от семейното ѝ състояние до този момент. Това положение идвало да подчертае една друга важна страна в изискванията към жената преди женитбата - да бъде "чиста" и непорочна. Че девствеността е било важно условие за встъпващата в брак мома, говорят много източници. В тази насока могат да се тълкуват думите на Йоан Екзарх⁷², както и многото титули в прилаганото законодателство за съхранение целомъдрието

⁷¹ Кормчая, гл.51, спомаг.гл.11, 254.

⁷² Altzetmuller Rudolf, Hexameron..., S.277.

на девицата.⁷³ Ако "невестата се окажела нечестна", често са я опозорявали публично и са я връшали на родителите ѝ.⁷⁴

Друго препятствие за встъпване в брак било вероизповеданието. Отговор 82 на папа Николай третира интересен въпрос относно сключването на брак между "верен и неверен".⁷⁵ От съдържанието му може да се предположи, че през езическия период на средновековната българска държава VII-IX в. верската принадлежност не е съществена пречка за сключване на брак. Този процес активно е съдействувал за формирането и утвърждаването на българската народност чрез взаимното и естественото проникване на етносите в рамките на държавата.⁷⁶

След покръстването разликата във вероизповеданието е била непреодолимо препятствие за бракосъчетанието. Така например Иван Александър, за да се венчае с еврейката, е трябвало да покръсти своята избраница. В Борилския синодик за случая е посветено и следното ектение: "На Теодора, благочестивата царица на великия цар Иван Александър, която бе от еврейски род, приела след това светото кръщение и запазила цяла благочестивата си вяра, обновителка на много църкви и манастира, майка на великия цар Иван Шишман, вечна памет."⁷⁷

Така вероизповеданието се наложило като задължително условие за бракосъчетанието и изцяло принизило значимостта

⁷³ Петрова Г., Законодателството върху престъпленията против личността в средновековна България, Векове, 1977, кн.4, с.14-24.

⁷⁴ Вакарелски Хр., цит.съч., с.170.

⁷⁵ ЛИБИ, т.11, с.114.

⁷⁶ Примери за смесени бракове ни дават археологическите разкопки, където се разкриват за този период погребения чрез трупологане и чрез трупозгаряне, т.е. между славяни и прабългари. За бракове между българки и гърци има сведения още от времето на Крум, ГИБИ, т.111, с.176.

⁷⁷ Попруженко М., Синодик царя Борила, Български старини, VII, С., 1928, с.124.

на народностната принадлежност. В случая имаме пред вид многобройните примери за бракове между българи и чужденки християнки.⁷⁸ Могат да се посочат и конкретни женитби на българи с чужденци - мъже християни. Най-разпространени са браковете между българите и гърците. Предполага се например, че император Роман Диоген е роден от такъв брак.⁷⁹ По женска линия са от български произход и много други знатни фамилии от Византия като например Кекавмен⁸⁰, Комнините⁸¹, последните Палеолози⁸² и др. За произхода на Ромил Видински житиеписецът пише: "Бащата прочее бе грък, а майката излизаше от българите."⁸³ Във вените на всички сръбски владетели от XII-XIV в. тече и българска кръв по женска линия.

Не може категорично да се твърди по какъв начин е повлияло католическото вероизповедание за сключване на бракосъчетанията между българите. Но може да се предполага, че българките, отдадени за жени на иноверци, са съхранявали християнската си вяра. Навярно такъв е случаят с дъщерята на Георги Тертер, пратена в харема на Чака, а също така и за "Кера Тамара, дъщеря на великия цар Иван Александър, велика госпожа съпруга на великия амир Амурат, която му бе отдадена заради българския род. А тя, като отиде там, запази православната си вяра, рода си освободи, живя добре и благочестиво и с мир почина, вечна памет".⁸⁴

⁷⁸ Подобни бракове са най-характерни за царските фамилии. Вж. Христовулова М., Титул и регалии българской владетельницы в эпоху Средновековья, *Etudes balkaniques*, 1978, 3, с. 141-148.

⁷⁹ Литаврин Г., Как жили..., с. 130.

⁸⁰ Литаврин Г., Кекавмен..., с. 55.

⁸¹ Любарски Я., Анна Комнина..., с. 102, 167-168.

⁸² Дуйчев Ив., Образът на българии от XV в. във Флоренция, сп. Изкуство, С., 1961, кн. 1.

⁸³ Дуйчев Ив., Из старата българска книжнина, т. 11, с. 229.

⁸⁴ Попруженко М., пос. съч., с. 127.

Към условията за сключване на бракосъчетания, наложени от класовоантагонистичната същност на феодалната обществено-икономическа система, трябва да се отнесе и принадлежността към дадена класа или социална прослойка. Навярно в езическия период на средновековната българска държава, когато имуществената диференциация не е поляризирала напълно обществото, това условие да не е имало голямо и решаващо значение. Но в епохата на утвърдените и развитите форми на феодални отношения класовата принадлежност е била от първостепенно значение при бракосъчетанията. Аристократичният кръг, където браковете ставали най-често по чисто политико-икономически подбуди, бил неприкосновена зона за девойката от народа. Родовата знат зорко бляла за единството и целокушността на нейните членове, за което и следяла и за бракосъчетанията в нейния кръг. Така например във Византия самият василевс често е определял кои родове ще се свържат чрез венчавката на младите им представители или пък с коя фамилия ще се свърже и самото императорско семейство. По този начин владетелят създава система от брачни връзки, чрез която се стараел да контролира вътрешните политически борби за власт.⁸⁵ Така навярно е действувал и българският владетел. Известен пробив в принципа за аристократичност направили Тодор Светослав и Иван Александър, които се оженили за гражданки. Тази постъпка на двамата български царе е с чисто ренесансово звучене и отразява промените в обществено-икономическия живот на средновековната българска държава през XIV в., както и тяхното отражение в светогледа на българина.⁸⁶

Сред зависимото население се спазвала известна условна йерархия. Особено значение имало навярно принадлежността към лично свободното или закрепостено население. По същия начин затворен кръг представлявало и обособилото се през XIII-XIV в. съсловие на занаятчиите, търговците и дихварите. Поради политическата съдба на държавата и обезлюдяването ѝ от страна на мъжко население в годините на

⁸⁵ Литаврин Г., Как жили..., с. 133-134.

⁸⁶ Христодулова М., Титул и регалии българской владетельницы в эпоху Средневековья, с. 148.

османското робство се забелязват и някои аномалии. Ожие Гизлен дьо Бузбек в описанието си за пътешествието по Балканите между 1553-1562 г. пише за българските предели: "Научих, че някои млади жени, които изглеждаха по-добре от другите, произлизали от най-големите владетелки на тази страна, но сега са омъжени за говедари и овчари."⁸⁷

Задължително условие за сключване на съпругески съюз е наличието на годеж и венчавка. Ритуалите и обредите около тях водят началото си от обичайната система на българите, но в християнския период са получили духовно осветление от църквата. Най-старите сведения и по-новите изследвания ни дават право да твърдим, че е имало два вида годеж: църковен и обичаен. Същността на първия се състои в това, че духовното лице разменя пръстените и младите се задължават да встъпят в брак. Последствията при нарушаване на църковния годеж са били тежки, защото той се е смятал почти равносилен на бракосъчетанието.⁸⁸

Обичайният годеж според формата на сключването му, според последствията му и значението му в средновековното българско общество има характера на чисто правна сделка. Макар че на пръв поглед годежът се възприемал като духовен, сърдечен съюз, то при неговото евентуално разваляне веднага се разкривала спогодбената му същност. Обичайният годеж е имал три фази. Първата, която е тайна, имала за цел предварително проучване на благоразположението на двете страни. Вторият годеж или "малък годеж" е договарянето на родителите в присъствието на роднините, разменят се подаръци. Третият или "голям годеж" има за цел разкредитиране на споразумението, даване на широка гласност и показност. Съпроводен е с голямо народно веселие. Важен момент в него е уговарянето на "момичината" /агърлъка/.⁸⁹

⁸⁷ Цветкова Б., Френски пътеписи за Балканите, С., 1975, с.128.

⁸⁸ Балджиев В., Студия върху нашето персонално и съпругенствено право, СНУНК, т. IV, 1981 /т. V/, с.111-112.

⁸⁹ Пак там, с.120-122, 116-119.

Според формата, същността и последствията годежът е един истински контракт, понякога сключван в малолетство на децата от самите бащи. Това положение е било валидно и за Византийската империя. Такъв е случаят с философа Михаил Псел и неговата храненица. Когато поради неблагоприятност на годеницата след години Псел поискал да развали годежа, той водил истински имуществен процес, при който едната страна трябвало да заплати за разтрогване на годежа, а другата за неспазване на условията.⁹⁰

Обект на годежния контракт е сключването на бъдещия съпружески договор. Но ако съдим по народните умотворения, предания и самите моменти на годежа, обект на последния е самата девойка. Тя била купувана /ценена/ като работна сила, по физически прелести и морални придобивки, между които на първо място нейната девственост. Ето защо агърлъкът нямал определена стойност, а се определял след пазарлъка в зависимост от личните достойнства на момичето, нейното трудолюбие и способности, красотата ѝ и родовия и произход.⁹¹

Годежът бил охраняван от обичая, църквата и закона. В титул XI на ЗСХ се казва: "Който се съвкупил с девица, обречена на мъж /т.е. годена - б.а./, даже да е извършил това по нейна воля, да му се отреже носът."⁹²

В християнския период църквата поставила едно важно изискване - провеждането на брачния ритуал, венчаването. Последното давало публичност и гласност, с което узаконявало двустранната сделка. Без църковната благословия или пък ако същата се даде тайно, бракът се смятал за недействителен. Годежът и венчаването били свързани с известни материални задължения към църквата, което е представлявало и допълнителна трудност за встъпващите в брак. В този смисъл трябва да се разбира и съдържанието на отговор 3 на папа Николай.⁹³

⁹⁰ Литаврин Г., Как жиш..., с.124.

⁹¹ По-подробно за годежа у Вакарелски Хр., цит. съч., с.564.

⁹² Ганев В., цит. съч., с.370.

⁹³ ЛИБИ, т.11, с.68.

В астрологичните представи на българина от средновековието голямо внимание е отделено на добрите и лоши дни за годеж и сключване на брак.⁹⁴ Църквата също имала съображения относно дните за венчаване.⁹⁵ Последната отделяла и сериозно внимание относно символиката при бракосъчетанията: полагане на венци върху главите на младоженците, размяна на пръстени, було и специално облекло за невестата и жениха. Ритуалите и обичаите около бракосъчетанието, символиката и духовното освещение се демонстрирали открито, за да потвърдят основната позиция на църквата по семейно-брачните въпроси: "Това, което е съчетано от бог, човек не може да го разлъчва."⁹⁶ По този начин в ръцете на духовенството била пълната власт да съчетават и разтрогват. Ето защо всеки опит за развод бил укоряван от църквата, тъй като тайнството в брака било оприличено на "съюз между Христос и църквата".⁹⁷ Според духовенството, както този съюз е единен и неразлъчен, по същия начин и бракът трябва да се развива в единение и крепкост.

Църквата допускала в някои случаи и правото на развод, но най-вече по инициатива на съпруга. В този смисъл папата постановява в отговор 96: "Каквото и да помисли жената ти против тебе или да ти стори и да те наклевети, не трябва да я отхвърлиш, освен в случай на прелюбодеяние, нито изцяло да я намразиш..."⁹⁸

Освен в каноничното законодателство правото на развод се третира и от клаузите на светското законодателство. Така например в ЗСХ в специален параграф "За съпрузите" се разглежда въпросът за развода отново с инициативата от мъжката страна. Основание за подобна стъпка могат да бъдат следните престъпления от страна на жената: прелюбодейство,

⁹⁴ Кристанов, Дуйчев, цит. съч., с.501, 507, 511, 513, 515.

⁹⁵ ЛИБИ, т.11, с.98.

⁹⁶ Матей, гл.19, с.5-6.

⁹⁷ Павел, Ерес, гл.5, 23-24.

⁹⁸ ЛИБИ, т.11, с.120.

заговор против мъжа или прикриване на такива заговорници и изпадане в неизличим недъг. Все пак в тълкуването на предпоставките законодателят подчертава, че и жената може да изяви претенции за разтрогване на брака.⁹⁹

Колкото каноничното и светото законодателство да са целели с помощта на различни мерки укрепването на семейните устои, имало е тенденции, породени от общественоеикономическото развитие, които са водели и до необходимостта от развод. Тази тенденция в живота на българина е намерила отражение и в неговите представи. Така например в своите предсказания той е отделял специално място за предвижданията си относно нетраен брак.¹⁰⁰ За "распуст" става въпрос в средновековните български паметници.¹⁰¹

В действителност, когато се вникне в диспозицията на правните норми, основанията за разтрогване на брака са обобщени в кръга на морално-етичните отношения: съпружеска невярност, душевно заболяване, посегателство върху живота на един от съпрузите, проказа, импотенция, пиянство, изтезания на жената.¹⁰² Но наред с това съществуват и предпоставки, свързани с общественоекономическото състояние на средновековното българско общество, като например заговор против съпруга, ерес, дълго отсъствие на един от съпрузите, бягство от семейството. С развитие на феодалната система отношенията между съпрузите ставали все по-уязвими. Това понякога е водело и до фактическото им разкъсване без знанието на църквата. Такива са случаите на

⁹⁹ Ганев В., цит. съч., с. 585-586.

¹⁰⁰ Георгиев Е., Литература на изострени класови борби в средновековна България, С., 1966, с. 156.

¹⁰¹ За "распуст" се говори в Мрачката грамота на Иван Александър, Иванов Й., Български старини из Македония, С., 1970, с. 593. Според М. Андреев този термин отразява глоба за неоснователно изпъждане на съпругата, Андреев, М., Колективна наказателна отговорност на българската община през средновековието, Векове, 1977, кн. 5, с. 15.

¹⁰² Андреев М., Ангелов П., цит. съч., с. 216-218.

бягство от дома и изоставянето на жената и децата.¹⁰³ Фаталните последици от разрухата или изоставянето на семейството от страна на мъжа се стоварвали с цялата си тежест върху жената. Поради тези обстоятелства в средновековното българско законодателство въпросът за имуществените и наследствените права на жената изживява видимо възходящо развитие, т.е. феодалната държава е била заинтересувана да я осигури материално.

Подобряването на икономическото положение на жената имало относителна стойност. Тя могла да притежава имущество, което се заключавало в наличието на нейната зестра. Според Еклогата съпругът бил длъжен да пази зестрата на съпругата. Нито той, нито представител на фиска могли да разполагат с нея. Това било в сила след смъртта на мъжа.¹⁰⁴ В тази насока обаче трябва да се обърне внимание на факта, че според източниците, които са ни известни, жената е получавала като зестра движимо имущество, но не и основното средство за производство и препитание през средновековието - земята. Това обстоятелство идва да покаже, че колкото и да се стараела феодалната държава да осигури самотната жена, не е могла да намери радикално разрешение на въпроса, което да дава едно непрекъснато препитание за нея. С развитието на феодалните отношения настъпили известни промени и в тази насока.

За наличието на имуществени права от страна на жената върху земята в периода X-XII в. свидетелства един конкретен документ, публикуван от П.Ников. Това е едно решение на Охридската архиепископия, която удовлетворявала тъжбите на българката Болеслава. Същата след смъртта на мъжа си се преселила да живее при брат си във Верея. Нейната зълва Мирослава /сестра на покойния ѝ мъж/ използвала отсъствието на първата и продала една трета част от имота на брат си. Когато Болеслава узнала за това, протестирала остро, защото била засегната нейната зестра.

¹⁰³ Христовулова М., За социално-правната характеристика на детето..., с.83.

¹⁰⁴ Андреев, Ангелов, пос.свч., с.215.

Продажбата била унищожена /анулирана/ и тя получила отново продадената преди това част.¹⁰⁵

Може да се подчертае, че жената е запазила право на имущество върху зестрата. Мъжът можел да я ползува, но не и да я превърща в своя собственост. При смърт на съпруга, развод или бягство на мъжа жената е имала пълни права над зестрата си. По този начин с развитието на феодалните отношения зестрата приела такова съдържание, което се превърнало в надежден източник за препитание. Жената започнала да получава като "агърлък" и основното средство за производство през средновековието - земята.

Имуществото на съпрузите през техния съвместен живот представлявало едно цяло. То се състояло от зестрата и предбрачните дарове. Така независимо от личното притежание на всеки съпруг в резултат на брака се образувала семейна собственост. Такова е било положението и според византийското семейно имуществено право.¹⁰⁶

За езическия период нямаме податки относно правото на наследяване от страна на жената. Чрез аналогия по сведения от другите славянски народи М. Андреев заключава: "Може да се предположи с голяма вероятност, че у нас в древността право на наследяване имали синовете, но не и дъщерите и че това наследяване поне до известна степен се е запазило и впоследствие чрез народните юридически обичаи."¹⁰⁷

След покръстването и проникването на писаното византийско наследствено право жената - дъщеря, съпруга или сестра, е могла да бъде наследница както по закон, така и по завещание.¹⁰⁸ По време на развития феодализъм наследяването към жената се е определяло най-вече по общественото положение. Аристократката била осигурена материално, докато жената на зависимия селянин била изключвана относ-

¹⁰⁵ Ников П., Материали за средновековната българска история, С., 1922, с.57.

¹⁰⁶ Каждан А., Византийская семья, Вопросы истории, 1969, 5, с.213.

¹⁰⁷ Андреев, Ангелов, цит.съч., с.220.

¹⁰⁸ Пак там, с.220-224.

но въпроса за наследяването. По-късно през XIV в. било проявено известно снизхождение. Във Византийската империя след смъртта на съпруга вдовицата получавала една трета от мъжкото имущество, а останалата част се поделяла между феодала и църквата.¹⁰⁹

Трябва да се подчертае, че от периода на зараждането и утвърждаването на феодалните отношения към периода на техния разцвет правното положение на жената осветлява по-ложително една важна страна за нейното съществуване - материалното ѝ обезпечаване. Постепенно тя се наложила като личност с правата на собственост чрез дарение, наследяване и завещание.¹¹⁰

Наличието на имущество от страна на жената поражда въпроса и относно правото ѝ да завещава, да бъде наследявана или да сключва договори. Според Екложкото право жената можела да завещава при условие, че е навършила 13-годишна възраст.¹¹¹ Още в по-голяма степен правото на завещание се притежавало от омъжената жена, която имала при пълнолетие и собствено имущество под формата на земя. Жената била наследявана след смъртта си по същия начин от децата си и от съпруга, както тя самата имала възможност да прави след овдовяването.¹¹² Всичко това е в неразривна връзка със способността на жената да упражнява договорното право. Наличието на последното би било важно доказателство за една съществена промяна в социално-правния статут на жената. За съжаление в тази насока само можем да се догаждаме. Основание ни дава един спогодбен акт от епохата на византийското владичество, публикуван от Ив. Дуйчев, чрез който някоя си Добриня фактически продава едно от децата си, за да получи малко земя и плат за оста-

¹⁰⁹ Андреев, Ангелов, цит. съч., с. 226-227.

¹¹⁰ Андреев М., Закон на Константин Юстиниан, С., 1972, с. 219, 221, 235 и др.

¹¹¹ Андреев, Ангелов, цит. съч., с. 224.

¹¹² Пак там.

налата си челяд.¹¹³ В санкцията на документа от името на тази селянка се подчертава, че е предала детето си в ръцете на попа и никой няма право да изявява претенции над него, нито да посяга и опровергава договора. Под формата на дарение се разкрива истински спогодбен акт за продажба и действието на Мирослава от цитирания по-горе документ на Охридската архиепископия. Още по-сложен е въпросът за овдовелите жени на търговците, където за препитанието на семейството единствен източник е сферата на стоково-паричните отношения.

При градация на фактите в правната характеристика на жената в средновековното българско общество е необходимо да достигнем и до кулминацията на въпроса - жената според държавното /публично/ право. Наличието на сведения в тази насока би ни дало възможност да проследим постепенното очертаване на жената като личност, носител на определена общественно-политическа ангажираност. В отговор 17 на папа Николай става въпрос за смъртното наказание на първенците, противодействували на религиозната политика на Борис. Със смърт са наказани жените и децата на тези боляри.¹¹⁴ Както изтъква самият папа, в случая те са невинни, тъй като не са преки дейтели на извършеното. Но родовата им принадлежност и страхът от родовата мъст кара княза да изпрати и тях на ешафода. Макар и като обекти в държавното право, все пак случаят ни дава възможност да съдим за едно нарастване ролята на жената, която навлиза в общественния живот, макар и чрез представителството на мъжа.

В подобен аспект може да се разглежда и титул 1 от ЗСХ.¹¹⁵ Чрез него се санкционира едно тежко провинение към държавната религиозна политика - изповядването на старите езически обичаи след покръстването. Постановява се, че цялото село, заедно с жените и децата, трябва да

¹¹³ Дуйчев Ив., Български спогодбен акт от епохата на византийското владичество, Сб. Българско средновековие, С., 1972, с.213.

¹¹⁴ ЛИБИ, т. II, с.81.

¹¹⁵ Ганев В., цит. съч., с.163.

се отдаде на божия храм, а господарите заедно с имота си да бъдат продадени. Така само с един декрет на централната власт свободните селяни попадали с цялото си семейство в зависимост. Жените споделяли тази нерадостна участ.

Упражняването на държавното право се заключава и в отношението на жената към политическия живот и властта. Така например, ако жената заговорничи или укрива заговорниците към своя съпруг, ЗСХ я определя като престъпница и постановява за наказание – да бъде изоставена.¹¹⁶ Този мотив се приема за един от най-сериозните при бракоразводните дела. Като имаме пред вид и ролята на жените в политическите преврати на византийския императорски двор, можем да предположим, че реални опасения за подобни действия са съществували и в българския владетелски дом. Поради това и законодателят обръща специално внимание в тази насока.

По-голяма реализация в обществения живот на средновековната българска държава е могла да има съпругата на владетеля. Тази тенденция е ясно очертана през Втората българска държава. Тя започва да се приближава до властта не само по титла и инсигнии, но и като действителен фактор в управлението на държавата.¹¹⁷ Подразбира се, че държавното право ѝ давало възможности да бъде регентка или съуправителка.

Последната страна при осветляване правната характеристика на жената в средновековното българско общество е нейното участие в наказателното и съдебното право. Както вече стана въпрос, жената е била обект на държавното право и отгук и на наказателното. Но в последното тя е обект и на друг род престъпления: телесен интегритет, честта и свободата на личността и др. От прилаганото светско, обичайно и канонично законодателство се вижда, че най-зорко се бляло относно нейния морален облик. Законодателството си поставило за цел да защити жената от посегателството на насилници и прелъстителите.¹¹⁸ В подобни случаи законът пред-

¹¹⁶ Ганев В., цит. съч., с.585.

¹¹⁷ Христовулова М., Титул и регалии българской владетельницы в эпоху средновековья, с.141-148.

¹¹⁸ Андреев М., Ангелов Д., пос.съч., с.246.

виждащ строги наказания срещу похитителя, който освен това бивал задължен да даде известно обезщетение.¹¹⁹ Като обект на престъпления можел да бъде и животът на жената.¹²⁰ Но законодателят е безкомпромисен към този, който дръзне да лиши от живот майка, сестра, съпруга или дъщеря. Както се вижда от цитирания по-горе акт на Охридската архиепископия, обект на престъпление против жената може да бъде и нейното имущество, което държавата и църквата си поставили за цел да охраняват.

Освен като обект на престъплението според средновековното българско законодателство жената се третираше и като субект в наказателния процес. Тя била подведена под отговорност за различни престъпления: убийство, телесни повреди, клевета, обида, полова безнравственост /кръвосмешение, блудство, прелюбодеяние и др./.¹²¹ Поради класово-антагонистичната същност на държавата и частнособственическият характер в отношенията между хората изключително много се държало за нравственото положение на жената – девицата и омъжената. Зорката охрана върху морала на жената от страна на цялото общество се определял от принципа на наследията, т.е. родените от един брак деца да бъдат биологично свързани с бащата, глава на семейството. При ниска степен на производителните сили и несигурността на живота било крайно необходимо да се следи за това, шото истинските, законни наследници, родени от една брачна двойка, да не бъдат ошетявани материално в процеса на унаследяването за сметка на извънбрачното дете. Поради това блудството на жената се наказвало като проява на най-голям морален позор. Отговорите на папа Николай и ЗСХ ни дават редица сведения в тази насока. Така е било и в по-ново време, когато непристойното държане на жената ставало достояние на цялото село и завинаги лишавало от достойнство и спокоен живот дръзналата да извърши прелюбодеяние.¹²²

¹¹⁹ Ганев В., пос. съч., с.320, 341, 351.

¹²⁰ ЛИБИ, гл. 24, с.85.

¹²¹ Петрова Г., цит. съч.

¹²² Вакарелски Хр., цит. съч., с.577.

През езическия период действувало изключително правото на "крвното отмъщение". По този начин жената била изключена от съдебния процес. Вместо нея действувала мъжката половина на семейството или рода. Приемането на християнството и развитието на феодалните отношения дали по-голяма възможност на жената за изява. Тя се наложила в съдебния процес не само като обект на негово обследване, но и към активната му страна, като субект в неговото провеждане. Жената била съдена за някои престъпления, като за това се привеждали доказателства, вземало се съответното решение и се прилагало съответното наказание. По същия начин се постъпвало, когато жената се явявала като ишец в съдебния процес и търсела своите права. Тя се жалвала пред съда и искала компенсация за нанесените ѝ щети. Налагането на жената като личност в средновековното българско общество се потвърждава от факта, че можела да се явява и като свидетел в съда. Глава VII от ЗСХ постановява: "И ако далите показания са нейният /става въпрос за прелюбодейката - б.а./ мъж, или нейната майка или братя и сестри, да се даде вяра, че вината е извършена."¹²³ Ясно е, че майката и сестрата имат право на равностойни свидетели спрямо мъжете. В тази насока българката е притежавала по-големи привилегии от своята съвременничка в Западна Европа, където свидетелствването на 2-3 жени се явяват равнозначни спрямо показанията на един мъж.¹²⁴

В заключение може да се подчертае, че в периода на утвърдените феодални отношения и налагането на християнството за държавна религия в средновековното българско общество е създадена относително трайна законодателна система.¹²⁵ Нейните традиции продължават и през Второто бъл-

¹²³ Ганев В., цит.съч., с.292.

¹²⁴ Harksen S., *Kobieta w srednio kwieczn*, Warszawa, 1978, с.II.

¹²⁵ Известно влияние може да се посочи от византийската юрисдикция в периода на византийското владичество XI-XII в., както и през втората половина на XIV в. с прилагането на Синтагмата на Матей Властар, специално преведена на български.

гарско царство. По този начин законодателството не се оказва достатъчно гъвкаво, за да отрази веднага промените в обществено-икономическите отношения. Подобно е положението и във Византия. Г. Бъклер твърди, че в периода X в. - 1353 г. законът третираше жената по един и същ начин. Той подчертава обаче, че кулминацията в нейната осигуреност и възможност за обществена изява е времето около 1100 г. Това завоевание според автора не било надминато.¹²⁶ Явно, че авторът прави своята преценка изключително върху положението и ролята на жената в императорския кръг.

В действителност жената може да се радва на свобода и самостоятелност само когато стане собственик на средствата за производство и сама без посредничеството на мъжа навлезе в сферата на производствените отношения. В този случай тя би имала възможност да получава и част от обществения продукт. Наченки на подобен процес можем да търсим едва в етапа на развитите феодални отношения, където започват да си пробиват път тенденциите на следващата обществено-икономическа формация. Специфичната политическа съдба на българската държава прекъсва естествения ход на развитие в тази насока. Поради това тези тенденции не са били доловени и съответно кодифицирани от българския законодател.

В Западна Европа, където османската експанзия нямала гибелни последици, обществено-икономическото развитие продължило във възходяща насока. Вследствие на това жената завоювала реални позиции и в сферата на производствените отношения. Първа крачка към това е активната ѝ намеса в търговския обмен. Сведения в тази насока ни дава Мюнхенското право. Според него на жената се предоставяла възможността да търгува на пазара, а така също да бъде неоспорвана наследница на семейното имущество.¹²⁷

Българското феодално право, защитаващо устоите на експлоататорското общество, е дало юридически израз и на

¹²⁶ Bucler G., Women in Bizantine Law 1100, A.D. Bizantion, II, 1936, S.392-393.

¹²⁷ Harksen S., op.cit., с. II.

представите и разбиранията към жената. В тази насока от особено значение е обстоятелството, че освен тежестта на класовото подтисничество тя е била принудена да понася подчиненото си и зависимо положение от мъжа. Ето защо главното в юридическата характеристика на жената във феодалното право е укрепването властта на мъжа към нея. По подобие на римското право в него се определял такъв правен статут на жената, който стоял неизмеримо по-ниско от този на мъжа.

Въз основа на социално-правната характеристика на жената в средновековната българска държава добиваме реална представа за истинското ѝ положение. Независимо от нейния принизен статут тя е намирала пътища и средства да се реализира в обществото. В някои насоки тя се е наложила и като активна общественно-политическа личност, въпрос, който ще бъде разгледан на друго място.

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕНЩИНЫ
В СРЕДНЕВЕКОВОМ БОЛГАРСКОМ ГОСУДАРСТВЕ
/XII-XIV вв./

Магда Христодулова

Резюме

Автор имеет целью всесторонне охарактеризовать место и роль женщины в средневековом болгарском обществе. За основу исследования берется классовая структура общества и на этой базе последовательно прослеживается роль женщины-аристократки. В связи с тем, что в большинстве источников даются сведения преимущественно о жизни феодального класса, в исследовании подчеркнуто значительно более активное участие женщины-аристократки в жизни общества. Это во многих случаях касается в меньшей степени производственной деятельности. Скорее всего речь идет об активном "женском" участии в управлении страной, в политических интригах и т.д. Специальное внимание уделяется болгарской царицы. Ее особое положение в средневековом болгарском государстве заслуживает такого внимания.

CARACTERISTIQUE SOCIALE ET JURIDIQUE
DE LA FEMME EN BULGARIE MEDIEVALE (VIIe - XIVe S.)

Magda Guéorguiéva Christodoulova

Résumé

L'auteur essaie de donner une caractéristique complète de la place et du rôle de la femme dans la société bulgare médiévale.

Comme base de son étude l'auteur choisit la société, qui est une société de classe, et examine d'une manière suivie le rôle de la femme, représentante de la classe exploitée, et celui de la femme-aristocrate. Compte tenu du fait que la plupart des documents de source nous renseignent sur la vie de la classe féodale, l'étude insiste sur la place plus active de la femme-aristocrate dans la vie sociale. Dans la plus grande partie des cas ce rôle ne concerne pas tellement la production proprement dite, que la participation active de la femme dans le gouvernement du pays, dans les intrigues politiques, etc. L'examen du rôle de la reine bulgare prend une place à part dans la présente étude, qui est justifiée par son rang unique dans la société.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И. МЕТОДИЙ"

Том XVIII, кн.3 Факултет за история 1980/1981

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE V.TIRNOVO

Tome XVIII, livre 3 Faculté d'histoire 1980/1981

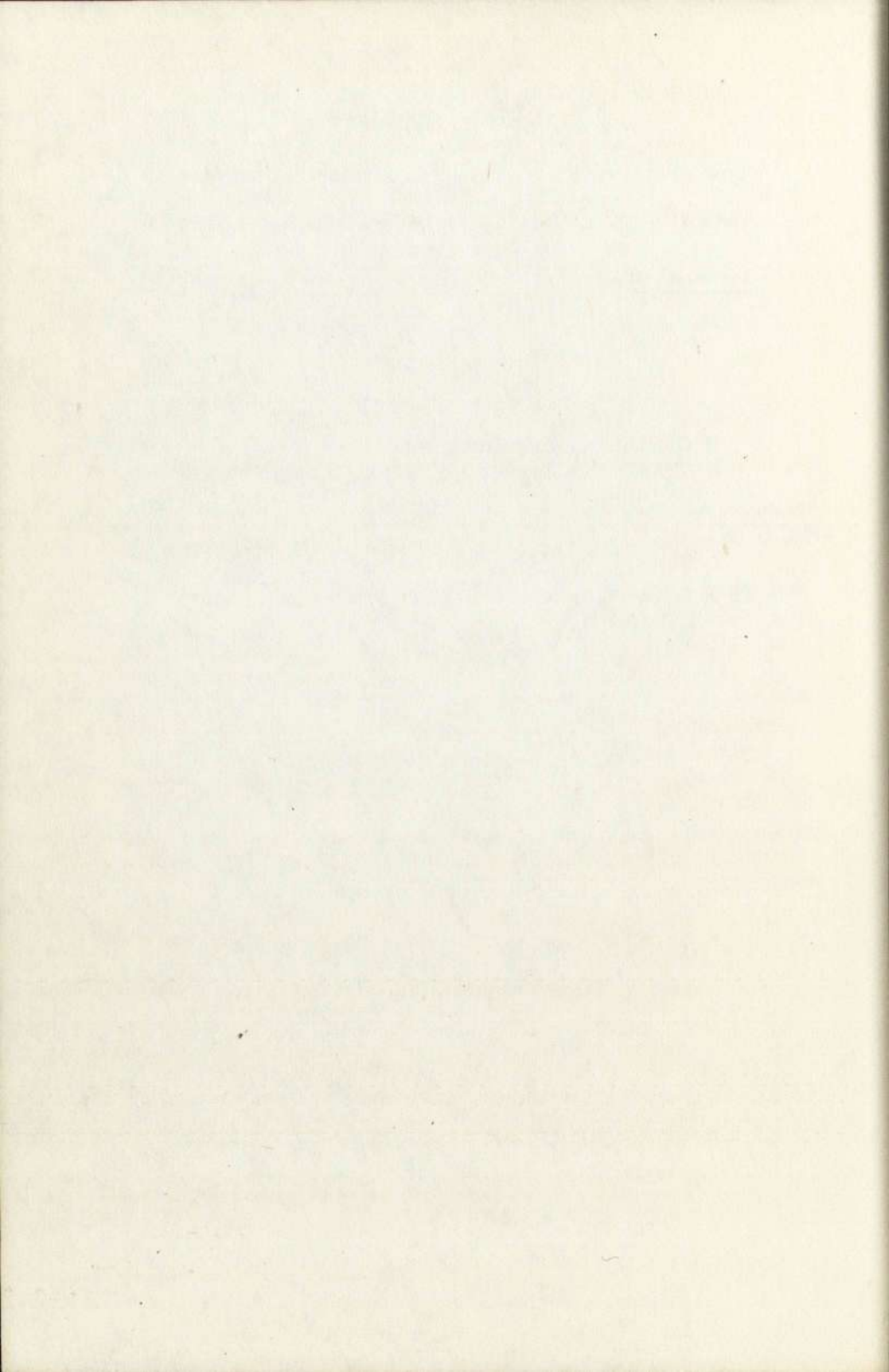
ГЕОРГИ ПЪРВЕВ

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ОБЕДИНЕНИЕТО НА ПОЛША
В КРАЯ НА XIII И НАЧАЛОТО НА XIV ВЕК

GUEORGUI PARVEV

LE PROBLEME DE L'UNIFICATION DE LA POLOGNE
DE LA FIN DU 13 ET DU 14 S.

София, 1981

След утвърждаването на феодалните отношения в Европа, осъществено при наличието на силна централна власт, започва период на политическа и териториална децентрализация. Този период на силно изразен феодален сепаратизъм бил обусловен от стремежа на представителите на феодалната класа да заменят централизираната експлоатация с децентрализирана, осъществявана персонално от всеки в собствените му имения. В хронологично отношение началото на феодалната раздробеност за различните държави варира в зависимост от осъществяването на извъникономическата принуда на основата на закрепостяването на селяните.

Още в края на XI в. в средновековна Полша започват да се проявяват първите сепаратистични тенденции в областта на политическия живот. В стремежа си "да се противопостави на нарастващите заедно с феодализацията на обществото децентралистични тенденции"¹ полският принцепс Болеслав Кривоусти /1102-1138 г./ въвел при престолонаследията системата на сеньориата² и разделил страната между своите синове, които трябвало да бъдат управители на определените им области. На практика князете от династията на Пястите, насърчавани от феодалната аристокрация, от административни управители, се превърнали в самостоятелни владетели и започнали да разделят между наследниците си поверените им области.

Ако в същността на процеса на феодалната раздробеност в Полша няма различия с идентичния му процес в страните на Европа, то по отношение на формите на неговата изява такива различия съществуват. Нека да вземем за пример Франция, където развитието на феодалните отношения получа-

¹ Dowlat J., Polska - państwem Średnowiecznej Euro-
py, Warszawa, 1968, s.228.

² Mistrza Wincentego, Kronika Polska, tłumaczyli
K.Abgarowicz i B.Kürbis, Warszawa, 1974, ks.III, § 26, s.167.

ва своите класически форми. Процесът на закрепостяването на селяните в тази страна завършва в средата на XI в. и юридически бил санкциониран от Мерсийския капитуларий, издаден от Карл Плешиви в 847 година.³ И докато във Франция, където съществувала силно развита ленна система, начело на едрите феодални имения застават представителите на светската и духовната аристокрация,⁴ то в Полша патримониалното схващане за държавата дава възможност за разделянето на територията и между представителите от управляващия род на Пястите. В случая князете от този род изпълняват ролята на васали в отделните области по отношение на върховния княз. Неговата власт, особено през втората и третата четвърт на XIII в., била често пъти номинална, както властта на първите Капетинги по отношение на техните васали.⁵

Периодът на феодалната раздробеност имал своите положителни и отрицателни последици за историческото развитие на средновековна Полша. Оформянето на отделните области в относително самостоятелни княжества под ръководството на князете от рода на Пястите допринася за стимулиране на локалната активност, което се проявява в създаването на нови икономически и културни центрове. В обществения живот участвуват по-широк кръг от хора. Сравнително по-малката територия на областните княжества дава възможност за по-действен контрол от страна на князете и по-добри резултати в областта на аграрната колонизация, урбанистичните процеси, утвърждаването на стоково-паричните отношения и фор-

³ Mollat, M., Sautbergen, Rene Van, *Le Moyen âge. Recueils de textes d'histoire*, Publiés sous la direction de L. Gothier et A. Troux, Paris, s. a., t. II, p. 81 - 82.

⁴ Reinhard M., Dufourcq N., *Histoire de France*, Paris, 1954, t. I, p. 171 sqq. Dhondt, J., *Etudes sur la naissance des principautés territoriales en France IX - X s.*, Bruges, 1948, pass.

⁵ Reinhard, M., Dufourcq N., *op. cit.*, p. 200 - 214.

мирането на съсловия в полското феодално общество.

От друга страна, феодалната раздробеност допринася за отслабването на централната власт и засилването на анархията, което дава отражение върху международното положение на страната. Намалените отбранителни способности на Полша обуславят и агресивните действия на нейните съседи. В полската историография, след продължителни дискусии⁶, все повече се утвърждава становището, че периодът на феодалната раздробеност въпреки известни териториални загуби бил необходимо условие за важни общественно-икономически и културни промени, които станали основни фактори за обединението на Полша.⁷

Настоящото изследване има за цел да посочи основните категории производително население, да разкрие движешите сили и фактори за обединението на Полша в края на XIII и началото на XIV в. и да проследи накратко неговата политическа история.

Проблемът за ликвидирането на феодалната раздробеност и възраждането на полското кралство се явява един от най-важните и интересните в средновековната история на Полша. Упоритата и сложна борба на полските князе и крале-обединители Пшемисъл II /1276 - 1296/, Владислав Локетек /1267 - 1333/ и най-вече Казимир Велики /1333 - 1370/ в областта на дипломатията и на бойното поле, активно подпомагани от широките слоеве на полското общество, оправдано привлича вниманието на полските и чуждите историци.

Изтъкнати представители на полската историческа наука, работили преди войната, са посветили монографични изследвания на този проблем като цяло, или пък са изследвали от-

⁶ Łowmiański H., Rozdrobnienie feudalne Polski w historiografii naukowej, w: Polska w okresie zrodobnienia feudalnego, pod redakcja H. Łowmiańskiego, Warszawa, 1973, s. 7 - 34.

⁷ Dowiat J., *op.cit.*, s. 283 - 286. Baszkiewicz J., Rola Piastów w procesie zjednoczenia państwowego Polski do roku 1320, w: Piastowie w dziejach Polski, pod red. R. Hecka, Wrocław, 1975, s. 53 sq.

делни фактори, обусловили неговото историческо зараждане и развитие.⁸

В опитите на старата полска историография научно да обясни проблема за обединението на Полша явно проличават класовите позиции на изследователите историци. Особено ясно този факт се проявява във виждането и определянето на движещите сили в обединителния процес, както и на неговото значение. Така например А.Нарушевич, един от основоположниците на полската историческа наука през XVIII в., вижда значението на обединението в засилването и укрепването на кралската власт.⁹

Представителите на краковската буржоазна историческа школа¹⁰, формирала се през осемдесетте и деветдесетте години на миналия век, допринасят твърде много за изтъкването на субективния фактор – отделната личност в обединението, като с това омаловажават широката обществена основа на този процес. Един от изтъкнатите представители на тази школа е М.Бобжински, който работил главно върху проблемите на политическия строй и правото. Той приписва основната заслуга в обединението на Полша на самопържавната мисъл, практически осъществена от представителите на чешката династия на Пшемисловичите, владели Полша чрез Вацлав II, който от 1300 до 1305 г. бил чешки и полски крал. Народът

⁸ Szajnocha K., Pierwsze odrodzenie się Polski 1279 - 1333. Szkic historyczny. Lwów, 1849, ss. 293. Wojciechowski Z., W sprawie Regnum Poloniae za Władysława Lokietka, Lwów, 1924, ss. 35, Tymieniecki K., Odnowienie dawniego Królestwa Polskiego, Kwart. Hist., R. 34, 1920, s. 30 - 87. Grodecki R., Zachorowski St., Dąbrowski J., Dzieje Polski średniowiecznej, t. 1, 2. Kraków, 1926, ss. 893.

⁹ Naruszewicz A., Historia narodu polskiego. Wyd. nowe J. Bodrowicza, t. 1-10, Lipsk, 1836 - 1838. Historia Polski, t. I do roku 1764, część I do połowy XV w. Pod red. H. Łowmiańskiego, Warszawa, 1958, s. 65, 265.

¹⁰ Śreniowski St., O szkołach historycznych w Polsce, Kwart. Hist., R. 57, 1949, s. 43 - 72.

според Бобжински е една пасивна, безволева маса, която е формирана и управлявана от единици.¹¹

Един от най-изтъкнатите представители на полската буржоазна историография, работил главно в областта на политическата и правната история, е Станислав Кутшеба. В своето основно изследване¹² в унисон с господстващото течение в полската историография през първата четвърт на XX в. той възхвалява политическия строй в средновековна Полша. Именно Станислав Кутшеба в началото на XX в. създава теорията, омаловажаваща значението на обединението на Полша в края на XIII и началото на XIV в., приемайки държавата на Владислав Локетек и Казимир Велики като федерация от области, слабо свързани помежду си. В първия том на цитираната вече работа, претърпял осем издания, последното от които през 1949 г., спирайки се на въпроса за характера на обединението, Кутшеба пише: "Доколкото обаче става дума за характера на вътрешните отношения, то Полша по времето на Локетек и Казимир Велики не се е превърнала в единна държава. Освен това свързването на областите било чисто механично. Тези области още нищо не ги е свързвало освен личността на краля."¹³

Като най-голямо постижение на полската буржоазна историография по проблема за обединението на Полша трябва да посочим тритомното изследване на Освалд Балзер.¹⁴ В него Балзер подлага на изчерпателна критика възгледите на Кутшеба за обединението на Полша, като убедително посочва общополския характер на обединеното кралство през XIV век. Балзер подробно изследва отзвук на идеите за обединението

¹¹ Bobrzyński M., *Dzieje Polski w zarysie*, Kraków, t.1-3, 1927-1931. ss. 1060. *Historia Polski*, t.I., s.75, 265.

¹² Kutrzeba St., *Historia ustroju Polski w zarysie*, Warszawa, Lwów, t.1-4, 1920 - 1949, ss.1177.

¹³ *Ibidem*, t.1, Korona, wyd.3, Lwów, 1972, s.54.

¹⁴ Balzer O., *Królestwo Polskie 1292 - 1370*, t.I-III, Lwów, 1919-1920.

сред различните съсловия на полското общество. Недостатъчно място в изследването му са намерили развитието на производителните сили и влиянието им върху обединителния процес, както и взаимодействието между феодалната база и надстройка.

На въпроса за външната опасност като фактор за обединението буржоазните историографи се спират често, но без да могат да схванат нейната истинска роля. Те пренасят изкуствено тежестта на ударието върху заплахата от Изток, против действителната от Запад, пренебрегвайки историческите факти, доказващи, че през този период от историята на Полша главна роля е играла интервенцията от Запад, от страна на феодална Германия и нейното оръдие Тевтонския орден. Нападенията от Изток, осъществявани от литовците, татарите и други, са имали за цел заграбването на плячка, но не и завладяването на територии, факт, можеш да се обясни със степента на развитие на техните държавни организации.

Освобождението на Полша след Втората световна война и преминаването ѝ в лагера на социализма постави нови задачи и пред полската историография. Проучването на проблемите на историческото развитие на Полша, в това число и проблема за обединението, се постави на нови методологически основи. Пръв Ян Башкевич от позициите на историческия материализъм успешно изследва този важен проблем в голямата си монография, озаглавена "Възникването на обединената полска държава на границата между XIII и XIV век".¹⁵ В увода на своето изследване /с.1-40/ авторът ни запознава със състоянието на изворите и прави критически преглед на литературата по проблема. Тук накратко се разглежда също така генезисът и хронологическите граници на феодалния сепаратизъм в Полша. Основните фактори за обединението на Полша според Башкевич са развитието на производителните сили и нарастващата външна опасност. На тях той посвещава II /с.90-143/ и III /144 - 236 с./ глава от монографията си.

¹⁵ Baszkewicz J., Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku, Studia nad Hist. Państwa i Prawa, seria 2, t.1, Warszawa, 1954, s. 485.

Тук му е мястото да отбележим, че в своите трудове буржоазните историографи не са отделяли достатъчно внимание на развитието на производителните сили и влиянието им върху идеята за обединението на страната и нейното практическо осъществяване. В резултат на прилаганата от тях погрешна методология в това отношение се срещат дори и парадокси. Така например Станислав Захорски смята, че развитието на производителните сили оказва задържащо влияние върху обединителния процес. По този въпрос той пише: "Обръщане на погледа към стопанските проблеми и грижата да си осигурят по-голяма рента и други очаквани облаги от земята отвлечали в много области вниманието както на князете, така и на изтъкнатите представители на обществото от политическите проблеми и в резултат на което стопанският прогрес станал причина за поддържането на феодалната раздробеност в Полша".¹⁶

В следващата IV глава /с.237-366/ Башкевич разкрива отношението на областните князе, представителите на духовната и светската аристокрация, на селячеството и на гражданите към обединението на страната. В V глава /с.367-434/ са разгледани правно-политическите проблеми на обединението. В последната, VI глава /с.435-461/, се изследва обединителната идеология и народностното съзнание. Като имаме пред вид, от една страна, голямото богатство на фактологическия материал и тематичното разнообразие и, от друга, факта, че работата на Башкевич е единственото изследване от позициите на марксизма, изцяло посветено на обединението, можем да твърдим, че то има изключително значение и заема централно място в историографията по проблема.

Определен принос за изясняването на интересувания ни въпрос имат и обширните рецензии на известните полски ме-

¹⁶ Zachorowski S t., Dzieje Polski średniowiecznej, Kraków, 1925, s.322.

диевисти Герард Лабуда¹⁷ и Казимеж Яшински¹⁸ върху дискуссионните въпроси, които повдига монографията на Ян Башкевич.

С оригинални виждания и хипотези, макар и в някои отношения - както при оценката на чешкото владичество над Полша - дискуссионни, разрешава многобройните въпроси, свързани с проблема за обединението и Иежи Довят.¹⁹ Обединението на Полша в сравнение с идентичния процес по отношение на съседните ѝ страни - Чехия, Русия, Германия и Унгария, в синтезирана форма е представено в работата на Януш Биеняк.²⁰

Във връзка с тристагодишнината от смъртта на Иежи Вилхелм /1660 - 1675/ - последния полски владетел от династията на Пястите, полските историци издадоха специален сборник от изследвания. В него е публикувана работата на Ян Башкевич, в която се оценява ролята на Пястите в обединението на Полша до 1320 г.²¹

Освен споменатите по-горе най-важни работи, в които обединението на Полша е разгледано цялостно, съществуват още редица други изследвания, чиито автори се спират върху отделни аспекти, като ролята на общественния фактор, отношението на църковната институция, народностното самосъзнание, политическо-правната страна и други, имащи основно

¹⁷ Labuda G., Uwagi o zjednoczeniu państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku, Kwart. Hist., R.62, 1955, nr.3, s.125 - 149.

¹⁸ Jasiński K., Z problematyki zjednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku, Zap.Hist., R.21, 1955, s.198 - 241.

¹⁹ Dowiat J., op. cit., s.252 - 307.

²⁰ Bieniak J., Zjednoczenie państwa polskiego, w: Polska dzielnicowa i zjednoczona, pod red. A.Gieysztor, Warszawa, 1972, s.202-278.

²¹ Baszkiewicz J., Rola Piastów w procesie zjednoczenia państwowego Polski do roku 1320, w: Piastowie w dziejach Polski, Wrocław, 1975, s.49 - 68.

значение за ликвидиране процеса на феодалната раздробеност и възстановяване единството на полската феодална държава.²² Независимо от богатата историография все още съществуват недостатъчно изследвания или спорни въпроси от многостранния и сложен обединителен процес.

* * *

Преходът от феодалната раздробеност към създаването на обединени централизирани съсловни монархии в различните европейски страни се извършвал в хронологическо отношение през различни периоди. Върху неговата интензивност и продължителност влияели разнообразни фактори. На първо място тук трябва да отбележим степента на развитие на производителните сили, заплахата от чужди нашествия, зрелостта на обединителната идеология и други. От друга страна, обединителният процес бил затрудняван и усложняван от обширността на територията, гъстотата на населението и от наличието на разнородни етнически елементи. Посочените фактори, действащи в комплексна връзка, обусловили обединителния процес и в средновековна Полша.

Каква е социалната основа и най-съществените моменти в развитието на производителните сили в областта на селското стопанство и занаятчийското производство през XIII век?

В процеса на създаване на материални блага в края на XII и началото на XIII в. в полското феодално общество важна роля играят робите. Съществуващата изворова база и нейният характер не ни дават възможност да установим ко-

²² Piekarczyk S., *Studia z dziejów miast polskich w XIII - XIV wieku*, Warszawa, 1955. Jasiński K., *Rola polityczna możnowładztwa wielkopolskiego w latach 1284 - 1314*, *Roczn. Hist.*, t.29, 1963. Silnicki T., Gołąb K., *Arcybiskup Jakub Świnka i ego epoka*, Warszawa, 1956. Grodecki R., *Powstanie polskiej świadomości narodowej na przełomie XIII i XIV wieku*, *Przegląd Współczesny*, R.14, t.LII, 1935, s. 3 - 35.

личественото съотношение между робите и основното производително население – селяните. Това обстоятелство обуславя и различните мнения на изследователите по този въпрос. Ф. Пекосински например поддържа мнението, че през разглеждания период робите са били основната част от селското население.²³ От друга страна, Р.Гродецки пише: "Може би това да е била категория /става дума за робите – Г.П./ не твърде многобройна, но във всеки случай не е била главната част от селското население."²⁴ Рекрутирани по познатите ни класически начини, робите не са се ползували от правна защита и били пълна собственост на князете и рицарите, в чиито владения те били най-често заселвани. При нарастващата експлоатация и липсата на правна защита робите нямали почти никаква перспектива за подобряване на своето положение. Единствената възможност в това отношение било бягството, което през XIII в. е твърде разпространено. Избягалите роби укриват своя произход и успяват да се заселят във феодалните имения като хоспити, чийто правен статут им дава много по-широки възможности в областта на производството.

С оглед да бъде засилен контролът върху тяхната производителност и намалени възможностите за бягство, робите били разделени на десетици и стотици. Оттук е произлязло и названието им децими,²⁵ десетници, с което те най-често се срещат в писмените исторически извори, събрани и интерпретирани с оглед на интересувания ни проблем от пол-

²³ Piekosiński, F., O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich..., Rozpr. Wydz. Hist.-Filozof. AU, t. 14, 1881, s. 154-161.

²⁴ Grodecki R., Dzieje wewnętrzne Polski XIII wieku, w: Polska piastowska. Wyd. J. Wyrozumski, Warszawa, 1969, s. 334 i not. 191.

²⁵ "decimi rustici bona voluntate...", Kodeks dyplom. Śląska, t. III, 1964, Wyd. K. Maleczyński i A. Skowrońska, Wrocław, nr. 275.

ската изследователка Данута Поппе.²⁶ През XIII в. във връзка със задълбочаващия се феодален сепаратизъм възможностите за снабдяване с роби прогресивно намаляват. Пак поради същите причини отслабва и контролът над тях въпреки съществуващата договореност между феодалите за колективни мерки спрямо избягалите роби. Новите обществено-икономически и правни изменения, които настъпват в резултат от въвеждането на колонизацията на основата на т.нар. немско право, довеждат до изчезването на тази категория в края на XIII и началото на XIV век.

Друга категория от селското население, близка до робите, е тази на аскриптиците /от лат. *ascripticius*/. Тази категория селяни се среща само в именията на църквата и висшия клир. Аскриптиците нямат право да напускат обработваните от тях парчета земя и да се местят от едно място на друго дори в границите на едно църковно владение. Те са продавани или дарявани заедно със земята. От друга страна, аскриптиците са обект на съществуващото полско средновековно право. Ползват се от правна защита, каквато робите не притежават. С оглед на тези факти Роман Гродецки разглежда аскриптика като *glebae adscriptus* - приписан /прикрепен/ към земята и по този начин го идентифицира с колона от късната римска империя. Францишек Пекосински, като отчита съществуващите порядки в Полша през XIII в., разглежда аскриптиците като резултат от приписване на техните задължения задължения към църквата - *askripti ecclesiae*.²⁷ В полската историография от дълго време се води спор по въпроса за генезиса на аскриптиците. Роман Гродецки, като изхожда от тяхното правно положение, застъпва тезата, че "аскриптиците са свободни хора, на които е от-

²⁶ Poppe D., *Ludność dziesiętnicza w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Kwart. Hist., R. 69, 1957, nr. 1, s. 3 - 31. Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X - XIII w.*, Wrocław, 1975, s. 146 - 159.

²⁷ Piekosiński F., *Ludności wieśniaczej w Polsce piastowskiej*, Kraków 1896, passim. Tymieniecki, K., *Historia chłopów polskich*, Warszawa, 1965, t. I, s. 335.

нета личната свобода, но са им оставени другите права и главно правната защита от държавните съдилища"²⁸. Становището на Гродецки поддържа и В. Волфарг, който в книгата си "Аскриптиците в Полша" - най-пълното изследване в полската историография по въпроса, пише: "Не подлежи на съмнение, че аскриптиците произхождали от свободното население."²⁹ Ако приемем изложената по-горе теза за произхода на аскриптиците за единствено меродавна, трудно бихме могли да обясним съобщения от рода на "Item hec sunt nomina servorum askripticorum" "и" autem ascripticii decimi episcopales"³⁰, където се говори за роби, приписани на църковната институция. Сведения от подобен род са дали основание на по-старите автори като Станислав Смолка,³¹ Станислав Кутшеба³², а също така и на съвременния полски историк Карол Моджелевски³³ да свързват генезиса на аскриптиците с робите.

Според нас произходът на аскриптиците трябва да се свърже с лично свободното селско население и робите. За да задоволят нуждите на църквата от работна ръка, върховният княз или пък областните князи ѝ дарявали свободни и роби, като приписвали техните задължения, произтичащи от извънекономическата принуда и реализирани посредством феодалната рента, на църквата. Тъй като етично-правните норми

²⁸ Grodecki R., op. cit., s. 336.

²⁹ Wolfahrt W., *Ascripticii w Polsce*, Wrocław, 1959, s.176 sqq.

³⁰ Kodeks dypl. Wielkopolski, wyd.S.Zakrzewski, Poznań, 1871,t.I, nr.3. Zbiór ogólny przywilejów,i spominków mazowieckich, wyd. J. Kochanowski, Warszawa, 1919, nr.301. Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X - XIII wiek*, Wrocław, 1975, s.168.

³¹ Smolka St., *Uwagi o pierwotnym ustroju społecznym Polski Piastowiej...*, w: *Rozpr. i Sprawozd, z Pos. Wydz. HFAU, Kraków*, 1881, t.14, s.375.

³² Kutrzeba, St., *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. I, Korona, wyd.III, Lwów, 1912, s.24.

³³ Modzelewski K., op.cit., s.201, sq, not.151.

на християнството не признавали робството, робите аскрипции се изравнявали в правно отношение със свободните аскрипции и по такъв начин и едните, и другите ставали в пълния смисъл крепостни селяни. По своята същност актът на приписването се явява своего рода частичен имунитет, тъй като политическата власт в лицето на княза се отказва в полза на църквата от икономическите придобивки, получавани от това население преди превръщането му в аскрипции. За робите в правно отношение това е било обществен аванс и до известна степен се е явявало като предпоставка за активизиране на тяхната стопанска дейност.

Друго съсловие сред феодално-зависимите селяни в средновековна Полша през разглеждания период било т.нар. служебно население.³⁴ В полската историография е общо прието становището, че неговият генезис трябва да се отнесе към първите десетилетия от създаването на полската държава.³⁵ Към служебното население спадали част от зависимите селяни дедичи. Те били освободени от една част на феодалната рента, събирана от фиска, на основата на княжеско-феодално право. За сметка на това освобождаване служебното население било задължено да дава годишно определено количество занаятчийски произведения и да изпълнява редица повинности в полза на княжеския двор и административно-военния апарат, които изисквали специална квалификация. Такива са били бъчварите, майсторите на стрели и върхове на копия, ковачите, обушарите, дърводелците, соколарите, кучкарите, пастирите на коне и кобили, свинарите и много други.³⁶ Служебното население е било настанено в специални поселища и махали, концентрирани около крепостите, които били княжески, стопански и военно-административни центрове, посещавани периодично от княза и неговия двор.

³⁴ Buczek K., *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław, 1958.

³⁵ Buczek K., *op. cit.*, s. 99.

³⁶ Modzelewski K., *op. cit.*, s. 290.

Организацията на служебното население, наброяваща според някои изследователи няколко десетки хиляди души,³⁷ била продукт на раннофеодалното стопанство, при което преобладавала натуралната размяна. Като имаме пред вид повинностите и продукцията на тази организация и нейните консуматори – княза и неговия двор, административно-управленческият апарат и др., можем да твърдим, че тя е имала общественоправен характер за разлика от частноправния характер на твърде подобната и по външните си белези домениална организация във франкската държава, позната ни от Капитулария за именията на Карл Велики.³⁸

Служебното население осигурявало своя екзистенц минимум главно чрез обработването от него поземлени участъци, които то предавало по наследство, но нямало право да ги напуска. Личността и имуществото им били защитени от съществуващите правни разпоредби. Следователно те не били лично свободни, но не били и роби. В правно отношение се доближавали повече до аскриптиците в църковните имения.³⁹

Можем да предположим, че тези от служебното население, които се занимавали с различни занаяти, след като издължали по-голямата част от продукта на своя труд под формата на феодална рента спрямо съответните институции, могли да реализират останалата на съществуващите тържища и да получат допълнителни средства в зависимост от преобладаващата форма на размяна. Служебното население, ангажирано в занаятчийското производство, било заинтересовано от увеличаването на количеството и качеството на своята продукция, което било тясно свързано с усъвършенствването на оръдията на труда и диференциацията на производството. Сле-

³⁷ Buczek K., Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeodalnej (do początku XIV w.), Kwart.Hist.Kult. Mat., t.19, 1969, nr.,s.227.

³⁸ MGH, Capitularia regnum Francorum, t.I, pars I, p. 82-91. Hannoverae, 1881.

³⁹ Modzelewski K., Z badań nad organizacją, służebną w Polsce wczesnofeodalnej, Kwart. Hist.Kult.Mat., R.11, 1961, nr.4, 712-720.

дователно служебното население имало определен принос в развитието на производителните сили в полското феодално общество и в това отношение косвено съдействувало за осъществяване на обединението.

С утвърждаването на стоково-паричните отношения служебното население изиграло своята роля и в края на XIII в. почти престанало да съществува като социално-правна категория. Една част от него остава да обработва земята, а другата попълва редовете на занаятчиите в градовете. Като спомен от съществуването на служебното население са останали в съвременна Полша имената на няколко стотици села като: Шитници, Коняри, Хлебари и други, които сочат професиите и повинностите на техните жители през определен период от средновековието.⁴⁰

Основната и най-многобройната част от производителното население в средновековна Полша в края на XII и началото на XIV в. са селяните-дедици. В изворите ги срещаме като *rustici ducis* или *homines nostri*. Те са подчинени на нормите на княжеското право, чийто генезис е свързан с трансформирането на племенната власт в държавна, съпътствувана от широко изградена система за експлоатация.

На основата на княжеското право селяните давали на владетеля - респективно на държавата, различни данъци под формата на зърнени храни, едър и дребен рогат добитък и други. Освен това били задължени да изпълняват различни повинности - строеж на пътища и крепости, охрана на границите, участие във войската, превозване на продукти и материали и т.н. Техните данъци и повинности, част от които отиват за издръжката на държавния управленчески апарат, били основната предпоставка за функционирането на феодалната монархия.

Селяните-дедици притежават наследствени участъци земя, които са главният източник на средства за тяхното съществуване. По отношение на личната им свобода, идентична с правото да напускат свободно мястото, където живеят,

40

Modzelewski K., Organizacja gospodarcza..., s.12.

изворите не съобщават нищо.⁴¹ Логично е да приемем, че без наличието на икономическа или политическа принуда те не са напусkali своите участия. В противен случай те трябвало да разработват нови, и то при същите задължения спрямо централната власт, регламентирани от княжеското право. При съществуващото рутинно състояние на оръдията на труда това съвсем не било лесно. По същество селяните-дедици се намират в поземлена зависимост от държавната институция. Техните данъци и повинности са равнозначни на формите на феодалната рента. През периода на феодалната раздробеност – втората половина на XII и почти целия XIII в., феодалната рента се увеличава, тъй като сега вместо един княжески двор и администрация те трябва да поддържат няколко. Освен това слабата княжеска власт в отделните области била предпоставка за засилване на аспирациите на представителите на феодалната класа спрямо тях самите и техните земи. Това довежда до разоряването на част от тях и ги прави особено податливи към новите обществено-икономически и правни промени, които носи колонизацията на основата на немското право. Следващата група от полското население в края на XII и началото на XIII в. са рицарите. Техният произход е свързан с упадъка на княжеската дружина в резултат от превръщането на дружинниците в самостоятелни производители. Този процес започва през XI в. и е тясно свързан с развитието и разпространението на собствеността от феодален тип. През XIII в. рицарите се превръщат постепенно в затворено съсловие със специално рицарско право – *ius militare*. Те изпълнявали ролята на въоръжена сила за защита на феодалната класа и самите били част от нея. Сред рицарите съществувал елит,

⁴¹ Modzelewski K., op.cit., s.203 – 204, 250, 260. Trawkowski, St., Przemiany społeczne i gospodarcze w XII i XIII wieku, w: Polska dzielnicowa i zjednoczona, Warszawa, 1972, s.68.

който в изворите е означаван най-често с термина *comites* или *barones*.⁴²

Болшинството от представителите на рицарското съсловие са дребните рицари *media militia*, *simplices milites*, които се настаняват в крепостите и най-вече в селата върху земя, притежавана наследствено или дадена през XIII в. като бенефиций. Поради недостатъчните доходи на рицарите, уседнали в селата, те търсят допълнителни средства във военните походи и плячката за тях има съществено значение. Отначало рицарите обработват земята в неголемите си стопанства сами или с помощта на роби-военнопленници. С течение на времето по-заможните от тях, на които се удава да разширят своите владения, преминали към феодалната аристокрация, докато останалите заемат междинно положение между аристокрацията и селяните. Има и такива, които се разоряват в резултат от действието на различни фактори и преминават към категорията на селяните-дедичи.⁴³

По отношение на княза и държавната власт рицарите са задължени с военна служба вътре и извън страната, а също и с транспортирането и охраната на скъпоценни метали, затворници и прясно дивечово месо. Освен това те придружават княза в ловните му излети. По отношение на църквата те били задължени с така наречения свободен десятък */decima libera/*, което на практика означава, че имат право да избират църквата, на която да плащат десятъка, докато селяните трябвало да плащат десятъка там, където им нареждат. Всичко това има конкретно практическо значение, свързано главно с трудностите по транспорта на десятъка и т.н. Зависимите селяни, които се намират във владенията на рицарите, били освободени от някои данъци и повинности, събирани от останалите селяни-дедичи на основата на княжеското право. На практика това не било привилегия за селяните, а за рицарите, тъй като те добивали възможност да

⁴² Bardach J., *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV w.*, Warszawa, 1957, s.120. Grodecki R., *Dzieje wewnętrzne Polski XIII w.*, w: Polska Piastowska, Warszawa, 1969, s.415 - 416.

⁴³ Bardach J., *op. cit.*, s.119 - 120.

изискват от тях много повече.⁴⁴ Основната тенденция сред рицарите от началото на XIII в. в отношенията им с княжеската власт е подчертаният стремеж към получаване на имунитетни права по отношение на владенията от тях земи и намиращото се там население.

Феодалната аристокрация в Полша се формира като отделна класа успоредно с утвърждаването на раннофеодалната държава. В латинските извори нейните представители са наречени *nobiles* – знатни, а в полската историография е приет терминът *можновладци*. Делят се на две групи – светски и духовни. В зависимост от имуществото и заеманите служби в държавния апарат сред можновладците съществува определена диференциация. Най-изтъкнатите техни представители участвуват в княжеския съвет или пък са управители на крепости.

Основа на политическото и икономическото могъщество на можновладците са техните поземлени владения. Върху тях те имат право на наследствена собственост. Тези владения обхващали 15–18, а понякога и повече села. Генезисът на тази алодиална собственост върху земите на можновладците трябва да търсим още по времето на разложението на родо-во-общинните отношения. Разширяването на поземлените им владения се извършва по пътя на дарения от страна на княза под формата на бенефиции или чрез заграбване на княжески земи, което било улеснено от слабата върховна власт през периода на феодалната раздробеност. Бенефициите на можновладците вследствие на имунитетните права, които те получават през XIII в., също се превръщат в наследствени.

Най-големите светски и духовни можновладци имат собствени дружини, съставени от рицари. Те спомагат за засилване на властта им над селяните. Формирането на феодалите като господстваща класа довежда до създаването на правни норми, които им осигуряват привилегировано положение по отношение на останалото население.⁴⁵

⁴⁴ Grodecki R., *op. cit.*, s. 423 sgg.

⁴⁵ Bardach J., *op. cit.*, s. 119 – 121. Kutzseba S., *op. cit.*, s. 10.

През периода на феодалната общественно-икономическа формация главен източник за материално благополучие, а наред с това и за политическа стабилност се явява земята. Трябва веднага да отбележим, че става дума не за земя въобще, а за култивирана, облагородена земя, годна да дава реколта. От друга страна, разширяването на ареала на обработваемата земя по пътя на колонизацията е тясно свързано с работната сила, а тя от своя страна е в зависимост от увеличаването на народонаселението. Увеличаването на броя на народонаселението заедно с усъвършенствуването на оръдията на труда стоят в основата на интензификацията на селското стопанство. Тази интензификация дава възможност за получаването на излишен продукт, чиято реализация на пазара способствува за развитието на стоково-паричното стопанство. Съществуващата обаче политическа раздробеност се явява спирачка за неговото разширяване и утвърждаване. Това състояние на нещата закономерно ражда необходимостта от обединението на страната. Обективният стремеж към увеличаването на работната ръка довежда до привличането на чужди заселници в Полша и обуславя колонизационния процес на основата на т.нар. "немско право" в края на XII и XIII век.

От друга страна, забавянето на обединителните тенденции в началото на 40-те години на XIII в. можем да обясним освен с непълното и всеобхватно утвърждаване на стоково-паричните отношения, още и с нахлуването на татарите в Полша,⁴⁶ в резултат на което били избити и отвлечени в плен много жители на едни от най-напредналите в икономическо отношение области - Малополша и Шльонск,⁴⁷ Друга част от населението, за да се спаси, избягва в съседните

⁴⁶ Labuda G., *Wojna s tatarami w roku 1241*, *Przegląd Historyczny*, R.50, 1959, nr.2, s.189 - 202.

⁴⁷ "Huius temporibus primi Tartari Cracoviam intraverunt et magnam stragem in populo christiano fecerunt, et ducem Slezie Henricum occiderunt anno domini 1241." *Rocznik franciszkański krakowski*, MPH, t. 3, Lwów, 1978, s.48.

провинции и Унгария.⁴⁸ Следователно определено можем да твърдим, че нарастването броя на народонаселението се явява един от факторите за ликвидиране на феодалната раздробеност и обединението на Полша. Този демографски проблем поради редица трудности все още не е разработен цялостно от полските историци. Като основа служат работите на Т. Ладогурски, които се отнасят за XIV в.⁴⁹ Посочените от него резултати предизвикаха твърде оживена дискусия.⁵⁰

В края на XII и началото на XIII в. в резултат от действието на различни фактори става невъзможно осъществяването на колонизационния процес с помощта на роби военнопленници. Освен това класическият начин за използването на техния труд вече бил неизгоден. Започва процес на настаняване на робите-домашни слуги върху отделни участъци земя и задължаването им с феодална рента. Това способствува за създаването на определена правна защита по отношение на тях, засилва интереса им към стопанската дейност и допринася за икономическото им стабилизиране.⁵¹

Въпросът за усвояването на нови земи става все по-актуален и сега тази задача е поверена на специална група от зависимото население, които в изворите се споменават като лазенки и попражници. Те се занимават с изкореняването на горски участъци и пустеещи земи, обработват известно време разчистените земи и се прехвърлят на друго място. Срещу извършването на тази дейност те са освобождавани от

⁴⁸ "Ita quod omnes Poloni fugam pre nimio terrore, alii in Huhgariam, alii in Sleziam, alii in alias provincias arripientes abierunt." *Annales Silesiaci Compilati*, MPH, t.3, Lwów, 1878, s.678.

⁴⁹ Ladenberger (Ładogórski) T., *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów, 1939; *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław, 1958.

⁵⁰ Gieysztorowa I., *Badania nad historią załudnienia Polski*, *Kwart. Hist. Kult. Mater.*, R.13, 1963, nr.3-4, s.531 i nst.

⁵¹ Trawkowski S., *op. cit.*, s.75.

някои данъци и повинности, произтичащи от феодалното княжеско право.⁵²

Друга група от полското население, която допринесла за известно стопанско оживление и реорганизация на феодалните владения, са т.нар. гости /Hospites/. В изворите намираме сведения за тях още от XII в. Към категорията на гостите спадат разорените от нарастващата феодална експлоатация селяни-дедичи и робите, на които се удавало да избягат от именията, където били настанени, и да скрият своя произход.

Гостите се заселвали в именията на феодалната класа и задълженията им били утвърждавани със специален договор. В зависимост от оръдията, които притежавали, те получавали различни по големина поземлени участъци за обработка. Задълженията към централната власт, които те изпълнявали на основата на княжеското право, оставали в сила. След изпълнение на договорните задължения към владетеля на земята те могли да се заселят на друго място или да останат за по-продължително време. Специализирали се в производството главно на зърнени храни - пшеница, ръж и овес. Част от продукта на своя труд реализирали на най-близкото тържище.⁵³

За създаване на нови структурни и организационни форми в селското стопанство твърде много допринеся внедряването на триполната система при обработката на земята.⁵⁴ На първо място, в резултат от нейното приложение, което става твърде бавно по понятни причини, трябва да се отбележи повишаването на ареала на обработваемата земя, нейната компенсация и т.н. Въвежда се и нова система за събиране на княжеските данъци от гостите и зависимото население в

⁵² Ibidem, s. 84 - 85.

⁵³ Tymieniecki K., *Historia chłopów polskich*, Warszawa, t.I, 1965, s.175 sqq. Trawkowski S., *op. cit.*, s. 75 sqq.

⁵⁴ Gieysztor A., *W sprawie początków trójpolówki w Polsce i w krajach sąsiednich*, *Kwart.Hist. Kult. Mat.*, t.7, 1959, nr.1, s.17-79.

именията на можновладците. За единица облагаема площ е приемана тази, която може да се обработи с помощта на едно рало. Всички тези правни, икономически и организационни мерки, въпреки че влияели положително върху производствения процес, не могли да му осигурят такова темпо, което да задоволи нарасналите нужди и аспирации на представители на феодалната класа. Тя трябвало често да прибегва към увеличаването на експлоатацията над зависимото население, което предизвиквало тяхното недоволство, изразяващо се най-често под формата на бягство.

Княжеското право, създадено и утвърдено през периода на ранната феодална монархия, съдържа всички условия за централизирането на принадлежната стойност в ръцете на монарха. С течение на времето общественно-икономическите условия се изменили и представителите на феодалната класа проявяват все по-големи аспирации към децентрализирането на принадлежната стойност. Тези противоречия трябвало да разреши имунитетът. По своята същност имунитетът представлява изземване на прерогативите на монархическата власт и предаването им в ръцете на феодалите. Първите имунитетни грамоти още в началото на последната четвърт на XII в. получават църковната институция. Княжеските имунитетни грамоти за светските феодали са издавани индивидуално. Въпреки индивидуалното адресиране на имунитетните грамоти тези от тях, които били предназначени за църковните институции, имат много общо помежду си, както и тези, издавани за представителите на светската аристокрация. По такъв начин представителите на отделните слоеве на господстващата класа на основата на имунитета започнали да създават отделни съсловия, които имали еднакви взаимоотношения с монарха. През XIV в. необходимостта от индивидуални имунитетни грамоти отпада. Князът започнал да издава общи за цялото съсловие привилегии. Като пример в това отношение можем да посочим Кошицката грамота от 1374 г., в която се съдържат привилегии за цялото съсловие на шляхтата.⁵⁵

Получаването на имунитетна грамота от даден представител на феодалната класа означава отказване на върховния

55

Kutzseba S., *op. cit.*, s.30.

владетел от правата по отношение на земята, върху която е разположено феодалното имение, включително и тази земя, която феодалът е получил като бенефиций или пък заграбил от земите на фиска през периода на феодалната раздробеност. Данъците и повинностите от селяните на основата на княжеското право в имението сега събирал изцяло за своя сметка феодалът. На основата на съдебния имунитет селяните в имението на феодала били изключени от княжеското съдопроизводство и попадали сега изцяло под съдебната власт на своя феодален сеньор. По такъв начин се осъществява изравняване в правно отношение на различните категории население. На практика имунитетът способствува за утвърждаването на класически феодални отношения. Общественоправният характер на данъците и повинностите на основата на княжеското право сега вследствие на имунитета бил трансформиран в частноправен.

Въвеждането на имунитета в полското феодално общество не решило проблема за колонизацията на нови земи като основа за увеличаване доходите на феодалната класа. От края на XII и началото на XIII в. полските областни князе заедно с духовните и светските феодали започнали акция за привличане и заселване в своите имения на немски колонисти. Преди тази акция на полска територия се заселвали спорадично фламандски и холандски колонисти.⁵⁶ Надеждата на част от немското население – главно селяни, занаятчии и търговци – да намери по-добри условия в икономическо и политическо отношение е главната предпоставка за осъществяването на колонизацията. Идвайки в Полша, немските колонисти поставят условието отношенията между тях и представителя на полската феодална класа, на чиито земи те се заселвали, да бъдат изградени на основата на съществуващите правни норми в Германия. На практика това означавало запазване на личната свобода на колонистите, което им дава право да напуснат своите участъци и да се прехвърлят в

⁵⁶

Inglot S., Problem kolonizacji flamandzko - holenderskiej w Niemczech i w Polsce, Kwart. Hist. R. 43, 1929, s. 473 514.

други имения при условие, че намерят свой заместник. Освен това те искали да бъдат освободени от данъците и повинностите на основата на полското княжеско право и задълженията им към феодалния господар да бъдат концентрирани в един данък, наречен чинш. Този данък трябва да бъде плащан в пари заедно с определена натурална рента.⁵⁷ В съдебно отношение немските колонисти подлежали на патримониалния съд на феодала, но докато при имунитета на полското право съдопроизводството по отношение на населението в имението феодалът извършвал сам, то при немското право бил изграждан съдебен орган, в който участвували шест представители на селяните колонисти като съдебни заседатели. За практическото реализиране на тези искания била необходима специална локационна грамота / от лат. locatio /, издадена от княза на името на феодалния владетел, в чиито владения ще се настанят колонисти. Локационната грамота по принцип е еднаква с имунитетната, но с по-големи привилегии за колонистите.⁵⁸

По-изгодните условия в икономическо, пък и в правно отношение, които получават немските колонисти при засел-

57

"че жителите на споменатото село /Радлин - Г.П./ от всеки малък лан през отделните години са длъжни да плащат на празника на св.Мартин /11 ноември/ по 2 мери пшеница, 4 мери ръж, 6 мери овес и един виардunek сребро. Този чинш са длъжни да извозват до нашия най-близък замък"
w: Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego, t.I, cz.I, Warszawa, 1952, s.44 - 45, wyd. Sawicki J., Kaczmarczyk Z., Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w., Przegląd Historyczny, t.11, 1910, s.12 sq.

58 Tycz T., Początki kolonizacji na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200 - 1333), Poznań, 1924, ss.137. Mastowski, J., Kolonizacja wiejska na prawie niemieckim w województwach sieradzkim, łęczyckim, na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, Roczniki Historyczne, R. 13, 1937, s. 195 - 303. Gąsiarowski, A., Ze studiów nad szerzeniem się t.zw. prawa niemieckiego we wsiach ziemi krakowskiej i sandomierskiej do roku 1333, Roczniki Historyczne, R.26, 1960, s. 123 - 170.

ването си в именията на полските феодали на основата на локационните грамоти, привлекли и полските селяни-ледичи. Останалата част от полското селско население, което не притежавало лична свобода и на основата на имунитетните грамоти било закрепостено, започва да напуска нелегално земите на своя феодал с надежда да се засели в по-далечен район, но на основата на немско право. За да се избегне това изтичане на работна сила, князете и феодалите започват да въвеждат немското право и за полското крепостно население и по отношение на вече съществуващи полски села, без в тях да има немски колонисти.⁵⁹

Това явление е твърде широко разпространено през втората половина на XIII в. Като последица от процеса на пренасяне на една част от полските села от полско на немско право настъпва изравняване в правно отношение на различните категории полско население.⁶⁰ На практика крепостните селяни стават лично свободни. От друга страна, личната свобода обуславя възможностите за по-широка стопанска перспектива. Съсредоточаването на многобройните данъци в един също има своето прогресивно значение. Сега селяните имат възможност да посветят много повече време на своите стопанства, да разширят и активират своята стопанска дейност.

Новите икономическо-правни форми, които се съдържат в т.нар. немско право, което по своята същност се явява класическото феодално право, унифицирано в страните на Западна Европа, играят ролята на катализатор в развитието на стоково-паричното стопанство в Полша.⁶¹

Основен фактор за зараждане и развитие на стоково-паричните отношения в Полша се явява усъвършенствването на оръдията на труда, което от своя страна обуславя диференциацията в занаятчийското производство. Особено значе-

⁵⁹ Kutzzeba S., op. cit., s.38.

⁶⁰ Ibidem, s.38 sqq.

⁶¹ Trawkowski St., W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich, Kwart. Hist. Kult. Materialnej, R.8, 1960, s.183 - 205.

ние тук имат занаятите, чийто обект е производството на метални оръдия на труда. Добиването на руда, нейното обработване и получаването на суровини⁶² за този важен клон от занаятчийското производство през XIII в. отбелязват значителен напредък. Този прогрес в минното дело и металургията се дължи главно на широкото приложение на водното колело като основна двигателна сила. Най-напред водното колело намира приложение при строителството на мелници за зърнени храни. Те изместват от употреба трудоемките и ниско производителни ръчни каменни мелници и с това дават възможност заедно с употребата на железните оръдия на труда,⁶³ стопанските и организационно-правните промени, които донесла колонизацията на основата на "немското" право, за широко развитие на земеделието. По-късно производството на зърнени храни се развива дотолкова, че дава възможност те да заемат едно от главните места в износа на Полша.⁶⁴

Освен това водното колело се използвало широко в пивоварното производство, кожарството, тепавичарството, дъскорезниците и т.н.⁶⁵ Приложението на водната сила посредством водното колело е сериозно постижение в развитието на производителните сили. Това развитие обуславя окончателното отделяне на занаятите от селското стопанство. Определена роля, която не трябва да се преувеличава, за

⁶² Zientara B., Ze studiów nad historią techniki polskiego hutnictwa żelaznego do XVII wieku, Przeg. Hist., t. 43, 1954, nr. 2, s. 205 sqq.

⁶³ Chmielewski. St., Uwagi o narzędziach rolniczych w Polsce w początkach gospodarki czynszowej, Kwart. Hist. Kult. Mater., R. 3, 1955, s. 166 - 180.

⁶⁴ Kutzzeba S., Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich, Kraków, 1903, s. 13 88

⁶⁵ Baszkiewicz J., Powstanie zjednoczonego Państwa Polskiego na przełomie XIII i XIV wieku, Warszawa, 1954, s. 95 i not. 22.

развитието на занаятите имат и немските занаятчии, които се заселили в Полша през XIII в.⁶⁶

През втората половина на XIII в. в резултат от разширяването на колонизационния процес и активизирането на занаятчийското производство започва бързо развитие и на полските градове⁶⁷, чийто генезис можем да наблюдаваме още през XII в.⁶⁸ През XIII в. те стават истински центрове на стоково-паричното стопанство.

Плащането на основния данък чинш в пари допринася за включването в сферата на стоково-паричните отношения и склонното към подчертан консерватизъм в това отношение селско стопанство. Нарастването на стоковата продукция води не само до развитието на локалната стоково-парична размяна в отделните области и княжества, но и до създаване на общонароден пазар. Икономическото развитие на страната стимулира и развитието на външната търговия. Полша търгува със страните от Западна Европа, Унгария, Русия, Молдавия, балканските страни и други. Изнасяни били главно зърнени храни, сукно, олово, риба, специални ножове, произвеждани в Краков, и т.н. Вносът включва главно копринени платове, подправки, зехтин, вино, волове, коне и др. През страната минават важни международни търговски пътища, водещи от изток към запад: Константинопол - Сучава - Киев - Львов - Краков - Врошлав - Германия, и от юг

⁶⁶ Tymieniecki K., *Napływ Niemców na ziemię polskie i znaczenie prawa niemieckiego w średnich wiekach w Polsce*, Roczn. Hist., R. 10, 1934, s.226 - 241.

⁶⁷ Samsonowicz H., *Badania nad dziejami miast w Polsce*. Kwart. Hist., R. 72, 1965, nr.1, s.111 - 126.
Piekarczyk S., *Studia z dziejów miast polskich w XIII - XIV w.*, Warszawa, 1955, ss. 324.

⁶⁸ Lalik, T., *Kształtowanie się miast za za pierwszych Piastów*, w: *Początki Państwa Polskiego*, Poznań, 1962, t.II, s.107 - 136. Buczek K., *Targi i miasta na prawie polskim*, Wrocław, 1964.

към север: Кошице – Краков – Торун Гданск, които улесняват тази търговия.⁶⁹

Особено голямо значение за развитието на търговията има фактът, че през 1251 г. "В района и в село Бохня, отдалечено на пет мили от Краков, е открито находище на твърда /каменна/ сол, която се добива на големи буци..."⁷⁰ Известно е, че солта през цялото средновековие е била дефицитен продукт и търговията с нея носи твърде големи приходи за Полша.⁷¹

Развитието на стоково-паричните отношения в Полша е затормозено от съществуващата политическа раздробеност, която през XIII в. още повече се разширява и задълбочава. Новите общественно-икономически процеси, които се явяват резултат от развитието на производителните сили и главен белег на феодалната база през XIII в., влизат в противоречие със съществуващата политическа надстроечна институция. Това противоречие обуславя и поставя на дневен ред обединението на страната и създаване на силна централизирана съсловна монархия, която би въвела ред в съществуващото безредие и би осигурила необходимите условия за прогресивното развитие на производителните сили.

От друга страна, обединението на Полша е продиктувано от необходимостта границите ѝ да бъдат успешно защитавани от завоевателните стремежи на нейните съседи. По-

⁶⁹ Rutkowski J., *Historia gospodarcza Polski (do 1864 roku)*, Warszawa, 1953, s.48 – 58. Szelaḡowski A., *Najstarsze drogi z Polskich na Wschód w okresie bizantyńsko-arabskim*, Kraków 1909, s.50 sqq.

⁷⁰ "In villagio et rure Bochnya quinque a Cracovia miliaribus distante sal durum et compactum, quod extrahitur in peciebus grossis...", Ioannis Dlugossii, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, Varsavie, 1975, liber septimus, p. 76, Annus Domini 1251.

⁷¹ Skibinski Fr., *Handel solny we wczesnim sredniowieczu polskem*, w: *Księga pamiątkowa ku uczeniu Proff. M. Handelsmana*, Warszawa, 1929, s.451 – 464.

литическата раздробеност на страната създава условия за нападения и заграбване на части от територията ѝ от нейните съседи и други народи.⁷²

Особено тежки последици за Полша има немската експанзия. Въпреки че в Германия през целия период на средновековието не се създава единна и централизирана държавна организация, все пак немското феодално общество успяло да създаде няколко силни териториални организации, които успешно реализират своите експанзионистични аспирации по отношение на Полша. На първо място тук трябва да посочим маркграфство Бранденбургия и Тевтонския орден. Бранденбургските графове завладяват Западното и Гданското Поморие, Лубуската област, земите на запад от р. Нотеция и Хелминската земя. От своя страна Тевтонският орден завладява за известно време Куявия и Добжинската земя.⁷³

Немското проникване в земите на Полша се извършва и по мирен начин. Тук се заселват занаятчии, селяни, търговци, монаси от различни ордени и представители на рицарството. Голяма част от тези заселници със своя опит спомагали за развитието на производителните сили и постепенно се вливали в полското общество. По-малката част – главно представители на феодалната класа и богатите търговци – успява да се настани в княжеските дворове и да заграби управлението в градовете, като измества автохтонния полски елемент. Това явление, проявило се най-вече на територията на Западното Поморие и Долен Шльонск, в историографията получава името скрита агресия за разлика от откритата агресия, провеждана със силата на оръжието. Като резултат от тази скрита агресия се явява сепаратизмът на тези области по отношение на обединителния процес.

От изток Полша била подложена на нападенията на литовците и татарите. Техните нападения за разлика от нем-

⁷² Labuda G., *Wojna z Tatarami w roku 1241*, *Przegląd Historyczny*, R. 50, 1959, nr. 2, s. 189 – 202.

⁷³ Dziewulski Wł., *Walka Pomorza Zachodniego z Brandenburgią (XII – XVI wiek)*, Szczecin, R. 2, nr. 11 – 12, s. 5 – 22. Nowak T., *Walki z agresją Zakonu Krzyżackiego w okresie jednoczenia państwa polskiego*, Warszawa, ss. 120.

ската агресия имат за цел главно заграбване на плячка и военнопленници, но не и завладяване на територии. Този факт се обяснява със степента на развитие на държавната им организация, но определена роля за това има и руският народ, който упорито се съпротивява срещу татарите и намалява силата на техните удари срещу Полша.⁷⁴

Чуждите нападения от изток и най-вече от запад ускоряват изграждането на народностното самосъзнание у поляците. Успешната отбрана създава чувство за собствено достойнство и сила. Толерирането на немците в едно или друго отношение среща не само неодобрение, но и открита съпротива. Така например, когато князът на Северна Куявия Зиёмомисъл започва преговори и политика на сближаване с Тевтонския орден, рицарите се разбунтуват, смъкват от власт и повикват на негово място през 1269 г. княза на Великополша - Болеслав Побожни /1257 - 1279/. Изборът не е бил случаен. За разлика от своя брат - Пшемисъл I /1241 - 1257/, който провежда политика на примирение с Бранденбургия и дори през 1254 г. омъжва дъщеря си Констанция за маркграф Конрад, Болеслав Побожни става изразител на антинемските настроения в полското общество. В резултат на успехите му в борбата срещу Бранденбургия той бил наречен "най-големия триумфатор над немците".⁷⁵

Осъзнатите последици от немските нашествия за полския народ намираме отразени в писмото на гнезненския архиепископ Якуб Швинка /1283 - 1314/, изпратено до конклава на римските кардинали след завършването на синода в Ленчица през 1285 г. В него четем: "Много злини в резултат от наплива на немците се разляха по страната. Те подтискат полското население, презират го, тормозят го с нападенията

⁷⁴ Baszkewicz, J., op. cit., s.144 - 236. Bieniak J., Zjednoczenie Państwa Polskiego, w: Polska dzielnicowa i zjednoczona, pod red. Al.Gieysztor, Warszawa, 1972, s. 204 - 407. Historia Polski, tom I do roku 1764; część I do połowy XV w. Pod red. H.Łowmiańskiego, Warszawa, 1958, s. 278.

⁷⁵ Dowlat J., Polska - państwem średniowiecznej Europy, Warszawa, 1968, s.260.

си, лишават го от заслужаващите похвали родни права и обичаи. Всред глухата нош го отвличат от неговите собствени поселища.⁷⁶

В борбата с чуждите нашествия се развива народностно-то съзнание – чувството за етническа обшност,⁷⁷ което неминуемо води до създаване на идеология, обосноваваща обединението на страната. Съставките на тази идеология трябва да търсим в общите за полския народ и държава правни, църковни и политически норми. На първо място тук е необходимо да посочим съществуването на общо за всички областни княжества полско обичайно право. То продължава да съществува и действа дори в области, които били завладени от Тевтонския орден, поддържайки в населението надеждата за бъдещото присъединяване към родината. Пример в това отношение се явява Хелминската земя. Тук завоевателите били принудени да го запишат на немски език за улеснение на административните служители.⁷⁸

Друга предпоставка, която влияе за формирането на обединителната идеология, е единната църковна организация в полските земи начело с гнезненския архиепископ. На църковните събори и синоди вземат участие представителите на духовенството от различните области и княжества в страната и решенията им били задължителни за всички епископства. През XIII в. гнезненските архиепископи играят важна роля в политическия живот на страната и допринасят твърде много за нейното обединяване и пресичането на немското влияние. Особено активно в това отношение работи архиепископ Якуб Швинка /1283 – 1314/. Борейки се срещу засилването на влиянието на немското духовенство, проникнало в Полша по пътя на колонизацията, архиепископ Якуб успява да наложи приемането на важни решения от синода в Ленчица през 1285 г. Тези решения са свързани със задължението на немските свещеници да проповядват в църквите на полски

⁷⁶ Bieniak J., op. cit., s. 222.

⁷⁷ Grodecki R., Powstanie polskiej świadomości narodowej. Katowice, 1946, passim.

⁷⁸ Bieniak J., op. cit., s. 208.

език и с ограничаване на икономическата им база. Освен това архиепископът застава решително на страната на вроцлавския епископ Томаш II /1270 - 1292/ в няколкогодишната му борба с вроцлавския княз Херник IV Пробус /1273 - 1290/ който бил женен за дъщерята на бранденбургския маркграф Матилда и провеждал до известна степен пронемска политика. В тази борба Хенрих IV е подкрепян от една част на вроцлавското гражданство от немски произход и от монасите на францисканския орден, който бил под немско влияние и се отцепил от полската църква.⁷⁹

Интензивното икономическо развитие на страната през втората половина на XIII в. дава възможност в ръцете на представителите от различните съсловия да се натрупат материални ценности, които били предпоставка за повишаването на техния екзистенциминимум. От друга страна, съществуващата анархия и безправие, последици от политическата раздробеност, създават условия за безнаказано унищожаване на плодовете от трудовата дейност на занаятчиите, селяните и търговците. Можем да твърдим, че към това унищожаване и заграбване на продуктите на труда на производителното население не са безразлични и представителите на господстващата класа. Макар и косвено, то засяга и тях.⁸⁰ Възвръщането на реда и сигурността, които би могла да осъществи една силна централна власт, било желано от представителите на всички съсловия в Полша. Така в Полша започва да се възражда и развива идеята за кралската корона и коронования владетел - символи на суверенната власт. Тази правно-политическа идея, свързана с историческата традиция на първите полски крале от династията на Пястите, е подхранвана и от пропагандираната църковна доктрина за божествения произход на кралската власт, и от живия пример в съседните страни.

⁷⁹ Ibidem, s.211. Dowiat J., Historia kościoła katolickiego w Polsce (do połowy XV w.), Warszawa, 1968, s. 134 - 136.

⁸⁰ Baszkiewicz J., Rola Piastów w procesie zjednoczenia państwowego Polski do roku 1320. w: Piastowie w dziejach Polski,

Политическата раздробеност на страната през XIII в. е тясно свързана от съвременниците със загубата на кралската корона от полските владетели. Обяснението на този факт с трагични последици намираме в пространното житие на св. Станислав, който като краковски епископ бил убит през 1079 г. по заповед на полския крал Болеслав Смели /1058 - 1081/.⁸¹ Житието е написано след неговата канонизация през 1253 г. от доминиканския монах Викентий и заедно с прокламираните в него идеи става известно на територията на краковското епископство, а след това и в цялата страна.⁸²

Авторът на житието разглежда загубата на кралската корона и последвалата я политическа раздробеност като божие наказание за убийството на светеца. Наред с това твърдение е прокарана и идеята, че благодарение на заслугите на св. Станислав към християнската вяра бог ще възвърне на разпокъсаното кралство предишната цялост и ще го увенчае със слава и чест. Този момент чакат "всички знаци на кралското достойнство, именно короната, скипърът и копието", пазени досега в съкровищницата на краковската църква и предназначени за новия владетел, който бог ще призове.⁸³

Тук се срещахме с един класически пример за обяснение на историческия процес през средновековието с помощта на божията промисъл. Бог наказва и бог прощава – напълно в стила на средновековната хагиография. По този начин идеята за обединението на страната получава сакрална окраска, което е в унисон с религиозния менталитет на средновековното полско общество.

⁸¹ Grodecki R., Sprawa św. Stanisława, w: Polska Piastowska. Wyd. J. Wyrozumski, Warszawa, 1969, s.49 - 97.

⁸² Vita Sancti Stanislavi Cracoviensis episcopi (Vita maior), Monumenta Poloniae Historica, t.IV, Lwów, 1884, p. 362 - 438.

⁸³ "...omnia insignia regalia, coronam viedelicet, sceptrum et lancem". Ibidem, p.393.

Практическото реализиране на идеята за обединението на страната е подпомогнато от факта, че властта в различните княжества се намира в ръцете на представителите на единствената владетелска династия в Полша - Пястите. Традицията в това отношение е изключително силна и продължава до последния пряк династичен представител - Казимир Велики /1333 - 1370/. Нито един от представителите на можновладството, колкото и силен да е бил, не се осмелил да издигне кандидатурата си за престола в дадено княжество. Това спасява полското общество от кръвопролитни граждански войни между претендиращите за власт аристократични родове - явление толкова често срещано през средновековието в Германия и Италия. Разбира се, нещата тук не трябва да се абсолютизират и да се мисли, че отношенията между отделните представители от династията на Пястите са били винаги миролюбиви. Те също създават съюзи едни срещу други и дори се стига до открити сблъсквания, но това било по-малкото зло.

Не бива да се отива и в другата крайност, като се смята, че можновладството е изолирано от политическите борби между князете от династията на Пястите. Стременията в тази област на отделните можновладски групировки в различните княжества били реализирани с помощта на принципа на елекция по отношение на князете. От друга страна, този принцип, прилаган, когато князът от дадено княжество няма преки наследници, дава възможност за съсредоточаването в ръцете на един княз за определен период от време по няколко областни княжества и го доближава до възможността да се превърне в княз-обединител. Тази възможност е изцяло зависима от стременията на едрите феодали. Тя може да има както положително, така и задържащо влияние върху обединителния процес.

Определено значение за осъществяването на обединението на Полша несъмнено има и класовата борба. Върху проблема за класовата борба и нейните форми през разглеждания период спират своето внимание редица полски медиевисти.⁸⁴

В тези изследвания в общи линии се изясняват основните форми на класовата борба. В полската историография не съществува изследване, в което да се разкрива как конкретно класовата борба се отразява върху обединителния процес. Този въпрос е изцяло подминат и в монографията на Ян Башкевич.

По принцип можем да твърдим, че политическата раздробеност на Полша, свързана с децентрализацията на феодалната рента, създава условия за засилване на експлоатацията, което от своя страна води до изострянето на класовата борба. Доказателство за това са споменатите по-горе разнообразни форми на нейната изява. За да се намали опасността за феодалната класа от развитието на класовата борба, е необходимо обединението на нейните сили, което най-добре би могло да се осъществи при обединението на страната. В действителност нещата са много по-сложни и разкриването на този процес изисква задълбочено и детайлно изследване.

Немалка пречка по пътя на обединението се явява борбата между трите най-големи области - Шльонск, Великополша и Малополша - коя от тях да стане център на обединението. От гледна точка на икономическото развитие и приложението на новите форми в стопанството Шльонск бил на първо място. По отношение обаче на развитието на обединителната идеология и нейното политическо осигуряване Шльонск отстъпвал на Малополша и Великополша. Тук много по-силно се развива приемствеността по отношение на традицията, свързана със столичния център и култа към религиозния покровител - Краков и св. Станислав за Малополша, Гнезно и св. Войчех за Великополша. Освен това в началото на осемдесетте години

dobrach klasztoru przemęckiego w roku 1309, Roczniki Historyczne, R., 20 1951 - 1952, s.121 - 137. Mitkowski J., Wiadomość o strajkach w Krakowie w XIV wieku, Prace Historyczne, nr.56, s.33 - 38. Wyrozumski J., Z dziejów waldensów w Polsce średniowiecznej, Ibidem, s.39 - 50. Dobrowolski K., Pierwsze sekty religijne w Polsce, Reformacja w Polsce, R. 3, 1924, s.161 - 202.

на XIII в., когато обединителните тенденции набирали сила и започвало тяхното практическо осъществяване, територията на Шльонск е разделена на десет малки самостоятелни княжества, докато върху останалата част от територията на Полша съществуват осем княжества.⁸⁵

Сред многобройните приливи и отливи по пътя на обединението на Полша през последната четвърт на XIII и първата на XIV в. се открояват главно три личности, които, използвайки намерените условия, със своите действия допринасят най-много за възстановяването на полската корона и кралство. Това са вроцлавският княз Хенрик IV Пробус /ок. 1258-1290/, великополският Пшемисъл II /1257-1296/ и бжеско-куявският Владислав Локетек /1260-1333/. Родени почти едновременно, техните действия по пътя към короната често се преплитали и разграничавали.

Първ тръгнал по пътя на обединението на страната вроцлавският княз Хенрик IV, син на Хенрик III /1229-1266/. След смъртта на баща му негови настояници станали чичо му Владислав и чешкият крал Пшемисъл Отокар II - братовчед на баща му. Първата задача, която той си поставил, е свързана с извоюването на хегемония на Шльонск. За нейното осъществяване князът не подбирал и средствата. През 1281 г. той извиква на преговори великополският княз Пшемисъл II, глоговският Хенрик и легницкият, също Хенрик, и с цел да елиминира съперниците си, ги пленява и затваря. Последните двама биват принудени да признаят неговото върховенство, а Пшемисъл му отстъпва част от територията на своето княжество. След това с помощта на част от можновладството във Великополша Хенрик IV организира заговор срещу Пшемисъл II и получава нови териториални придобивки.

През 1287 г. Хенрик IV сключва договор с краковския княз Лешек Черни /1240 - 1288/, великополският Пшемисъл II и глоговският Хенрик I. Според този договор в случай, че Лешек Черни умре, без да остави преки наследници, краковското княжество трябвало да премине във владение на Хенрик IV, след това на Пшемисъл II и накрая на Хенрик I. Интересното тук е, че съществуването на този договор не

85

Bieniak Y., op.cit.,s.217 - 218.

намира потвърждение в изворите. Главен защитник на тезата за неговото действително съществуване е Освалд Балзер.⁸⁶ Ян Башкевич подлага на детайлна критика доводите на Балзер и убедително доказва тяхната несъстоятелност.⁸⁷

В рецензията си върху книгата на Башкевич изтъкнатият полски медиевист Герард Лабуда отбелязва именно тази критика като едно от достойнствата на рецензирания труд. По този въпрос той пише: "По такъв начин Башкевич откъсна възникването на обединеното полско кралство от идеологическата схема, извеждаща историята на обществото от стремежите и замислите на великите хора."⁸⁸ По-късно Лабуда се отказва от своите изводи и прие становището на Балзер.⁸⁹ Ясно е, че убедителното решаване на спора, който има твърде важно значение за правилното тълкуване на последвалите събития, остава в дълг на полската историография.

Как се развиват събитията след подписването на предполагаемия договор между четиримата князе? Още на следващата година /1288/ краковският княз Лешек Черни починал. Няколко феодални родове в Краков начело с епископ Павел издигат на мястото на Лешек Черни княза на Мазовше - Болеслав. Претенции към краковското княжество веднага представили Хенрик IV Врошлавски и Владислав Локетек - брат на починалия княз. В крайна сметка Хенрик IV успял да се наложи и завладява цяла Малополша. Владетелят на двете най-богати и икономически развити области - Шльонск и Малополша - започнал дипломатическа подготовка за своята коронация, но на 23 юни 1290 г. починал неочаквано във

⁸⁶ Balzer O., *Królestwo Polskie, 1292 - 1370*, Lwów, 1919, t.I, s.260 sq.

⁸⁷ Baszkiewicz J., *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego...*, Warszawa, 1954, s. 386 - 393.

⁸⁸ Labuda G., *Uwagi o zednoczeniu państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, *Kwart. Hist.*, R.62, 1955, nr.3, s.127.

⁸⁹ *Dzieje Wielkopolski*, t.I, Do roku 1793, pod redakcją J. Topolskiego, Poznań, 1969, s.298 i not.18.

Вроцлав. Съгласно оставеното от него завещание краковското и сандомерското княжество трябвало да наследят Пшемисъл II, а вроцлавското - глоговският княз Хенрик I.⁹⁰

На историческата сцена на преден план излиза князът на Великополша Пшемисъл II. Той се родил през 1257 г. непосредствено след смъртта на баща си Пшемисъл I /1221 - 1257/ и расял под настойничеството на своя чичо Болеслав Побожни /след 1221 - 1279/. През 1290 г. отива в Малополша да поеме управлението на краковското и сандомирското княжество съгласно волята на Хенрик IV. Настанил се в Краков, а в Сандомер го изпреварил Владислав Локетек - брат на Лешек Черни. След няколко месеца се върнал във Великополша, като отстъпил правата си върху краковското княжество на чешкия крал Вацлав II /1278 - 1305/. Така в обединителната политика на Полша, ръководени от своите лични интереси, се намесват и чешките крале.

Гнезненският архиепископ Якуб, който, изразявайки интересите на клира, активно участвувал в обединителната политика, успява да събере в Калиш Владислав Локетек, Пшемисъл II и братата на Локетек - Казимир. Тук се създава коалиция от четиримата, насочена срещу чешкото управление в Малополша. Двете страни направили постъпки пред папата за коронация. Навярно архиепископ Якуб активно се е намесил в подкрепа на кандидатурата на Пшемисъл II и на 26 юни 1295 г. той бил тържествено коронован за полски крал в катедралата на Гнезно. След повече от два века полската кралска титла и корона са отново възстановени. Успехът бил твърде кратък. На 8 февруари 1296 г. в Рогозно, където кралят празнувал заговезни, военен отряд, изпратен от бранденбургския херцег и подпомогнат от някои великополски

⁹⁰ Baszkiewicz J., Rola Piastów w procesie zjednoczenia państwowego Polski do roku 1320, w: Piastowie w dziejach Polski, pod red. R. Hecka, Wrocław, 1975, s. 62 - 65. Bieńczyk J., op. cit., s. 220 - 224. Dowiat J., op. cit., s. 265 - 271.

можновладски родове, убива Пшемисъл II.⁹¹ Това убийство показва отношението на Бранденбургското маркграфство и на едрите феодали към обединението на страната. Представителите на можновладството по принцип били за обединението на страната, но то да бъде извършено от сравнително слаб владетел, комуто ще могат да наложат своята воля.⁹²

След убийството на Пшемисъл II пътят към кралската корона в Полша на чешкия крал Вацлав II е открит. Неговите стремежи са улеснени и от редица грешки, които допуска неговият противник Владислав Локетек. През 1300 г. Вацлав II е коронован за полски крал. Този резултат става възможен благодарение на вътрешните борби и несъгласия, които съществуват сред полските князе от династията на Пястите. Управлението на Вацлав II в Полша не продължава дълго. През 1305 г. той почива. На следващата година почива и неговият син и наследник Вацлав III.

Прогоненият от страната Владислав Локетек се завръща и продължава обединителната политика. С осъществяването на неговата коронация на 20 януари 1320 г. създаването на съсловната монархия в Полша бележи решителен напредък.⁹³ Разбира се, обединението на полските земи още далеч не било завършено, но основите му били поставени и върху тях синът на Локетек, Казимир, завършва започнатото от неговите предшественици дело, като заслужено получава прозвището Велики.

⁹¹ Jasiński K., *Tragedia rogozińska na tle rywalizacji wielkopolsko-brandenburskiej o Pomorze Gdańskie*, *Lpiski Historyczne*, R. 26, 1961, s.92 sqq.

⁹² Pakulski J., *Ród Zarembów w Wielkopolsce w XIII i początkach XIV wieku*.

⁹³ Bieniak J., *op.cit.*, s.229, sqq. Baszkiewicz J., *Polska czasów łokietka*, Warszawa, 1968, s.7 - 196.

От изложеното дотук става ясно, че премахването на политическата раздробеност в Полша и създаването на силна централна власт са продиктувани от промените, които настъпили във феодалната база. Обединението на страната е закономерен процес, обусловен от степента на развитие на производителните сили и се явява предпоставка за по-нататъшния прогрес на полската държава и общество.

Необходимостта от обединението се разбира и приема от цялото полско средновековно общество. Пристъпвайки обаче към неговото практическо осъществяване, различните съсловия се ръководят от своите тесни съсловни интереси. Това довежда до комплициране на обединителния процес и неговото забавяне.

ПРОБЛЕМА ОБЪЕДИНЕНИЯ ПОЛЬШИ В КОНЦЕ
XIII И НАЧАЛЕ XIV В.

Георгий Пырвев

Резюме

Объединение Польши является одной из основных проблем в польской историографии еще с момента ее зарождения. По этому вопросу писали авторы - представители различных буржуазных исторических школ. Он стоит в центре внимания польской марксистской исторической науки.

Автор статьи рассматривает положительные и отрицательные стороны развития Польши в период ее политической раздробленности, обусловленной утверждением феодальных отношений. Критический анализ взглядов буржуазной историографии на указанную проблему сопровождается рассмотрением некоторых факторов объединения, которым уделяется меньше места в исследованиях историков-марксистов.

Рассматриваются различные социальные категории в польском обществе, их положение и роль в осуществлении объединительного процесса. Подробно анализируется значение всех факторов - развитие производительных сил, опасность внешней агрессии, зарождение идеи объединения и т.д. В сжатом виде даются и важнейшие моменты политической истории объединения на рубеже XIII и XIV веков. Политическое объединение страны оценивается как закономерный процесс и как результат взаимодействия феодального базиса и соответствующей ему феодальной надстройки.

LE PROBLEME DE L'UNIFICATION DE LA POLOGNE
DE LA FIN DU XIIIe ET DU DEBUT DU XIVe S.

Guéorgui Parvev

Résumé

L'unification de la Pologne s'avère-t-elle être l'un des problèmes fondamentaux dans l'historiographie polonaise du moment même de son apparition. Les auteurs appartenant à de différentes écoles historiques bourgeoises ont écrit sur ce problème. Il est au centre de l'attention aussi des historiens médiévistes polonais, représentants de la pensée historique marxiste.

L'auteur du présent article traite des côtés positifs et négatifs dans le développement de la Pologne pendant la période de son morcellement, causé par la consolidation des rapports féodaux. Il fait une analyse critique de l'historiographie bourgeoise sur le problème, en indiquant en même temps certains facteurs de l'unification, qui ont été négligés par les historiens marxistes dans leurs études.

L'article examine les différentes catégories sociales dans la société polonaise, leur place et leur rôle dans l'accomplissement du processus unificateur. Il étudie en détail les facteurs de ce processus: le développement des forces de la production, le danger d'une agression, la naissance de l'idée de l'unification et autres, en indiquant leur place et leur importance dans le processus envisagé. L'auteur fait un exposé succinct des moments les plus importants dans l'histoire politique de l'unification de la fin du XIIIe et du début du XIVe s. L'unification politique du pays est considérée comme un processus nécessaire et comme résultat des rapports entre la base féodale de la société et sa superstructure.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XVIII, кн.3 Факултет за история 1980/1981

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ DE "CYRILLE ET METHODE"
V. TIRNOVO

Tome XVIII, livre 3 Faculté d'histoire 1980/1981

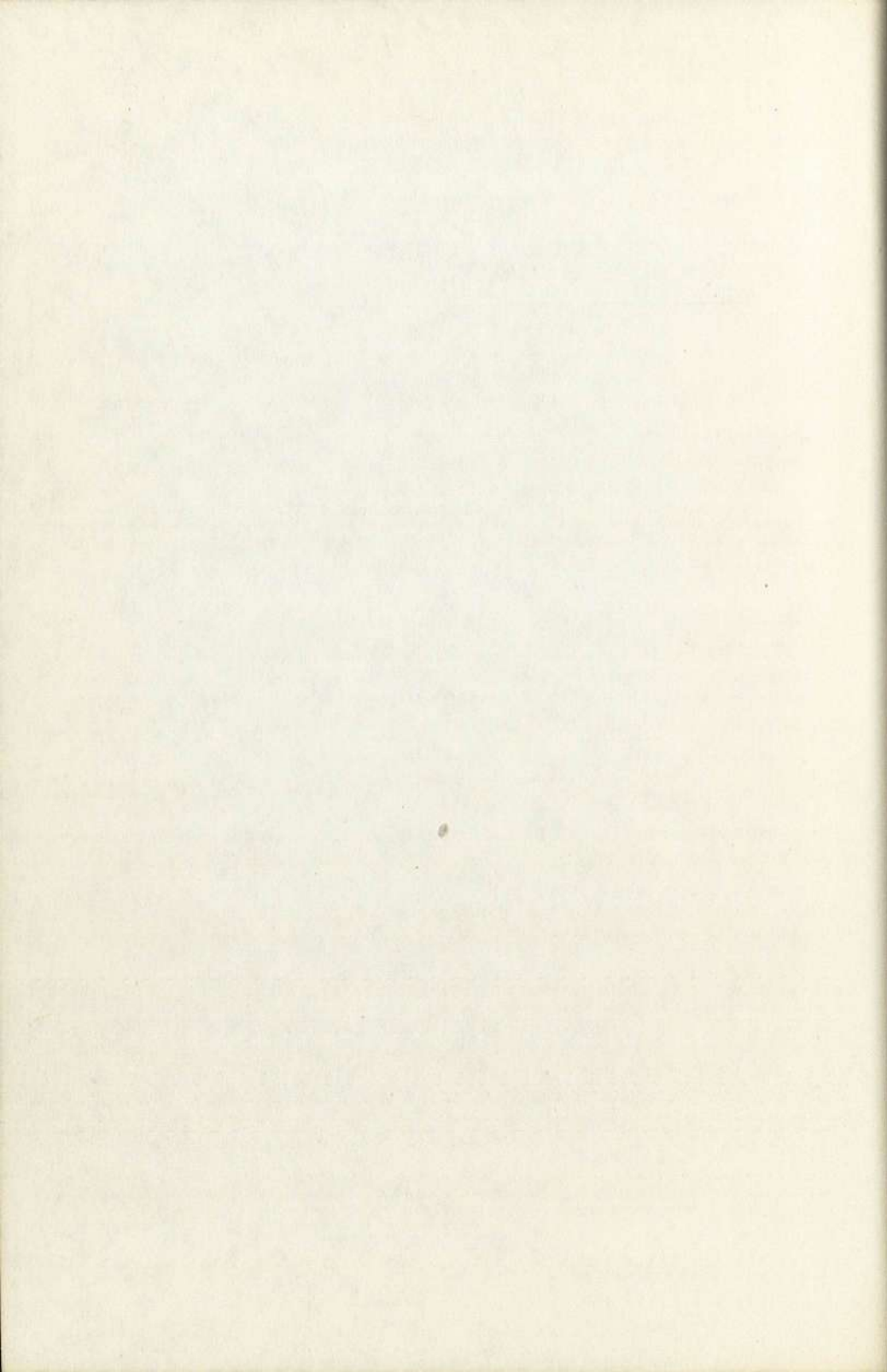
ИВАН СТОЯНОВ

СЪЗДАВАНЕ НА ЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ
В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

IVAN STOIANOV

LA CRÉATION DU PARTI LIBÉRAL
DE LA PRINCIPAUTÉ DE BULGARIE

София, 1981

Въпросът за формирането на политическата партийна система непосредствено след освобождението на България през 1878 г. е основен при осветляването на общественно-политическото развитие на страната. За да могат да се обяснят политическите и икономическите процеси, съпътствували развитието на възстановената българска държава, е необходимо да се отговори конкретно и ясно на въпроса, кога се формират политическите партии в Княжество България и представители на кого се явяват те. В досегашната историческа литература се разглеждат много въпроси, свързани с началната ни политическа история. Една част от тях са изяснени правилно, но друга все още чака верен и точен отговор. Въпросът за това, кога е създадена и формирана окончателно Либералната партия в княжеството, стои открит. Наистина по него вземат отношение много буржоазни и съвременни историци, изказват се становища и мнения, но и едните, и другите в общи линии не отиват по-далеч от Учредителното събрание или ако правят това, то е съвсем фразеологично — без подплатяване със съответния изворов материал.

Една част от буржоазните историци и политици смятат, че политическите течения, а в някои случаи те ги наричат политически партии, се явяват за първи път в Учредителното събрание.¹ Някои от тях, обаче вярно преценяват, че те-

¹ Бойчев Т.Н., Юбилейна история на двадесет и пет год. България, С., 1903, стр.142; Станев Н., Най-нова история на България 1878-1918, кн.І, От Освобождението до Балканската война, С., 1924, стр.10-11; Иванов И. С., Из заметок об Южной Болгарии за время оккупации ее русскими войсками в 1878-1879 и о последующих событиях в княжестве Болгарском, Русская старина, 1892, кн.9, стр. 678; Милюков П., Болгарская конституция, ч.І, Русское богатство, 1904, кн.8, стр.203-204; Матвеев П. А., Болгария и Восточная Румелия после Берлинского конгресса ч.І, Исторический вестник, 1886, кн.6, стр.574-575; Та-

ченията в събранието все още не са напълно изградени политически партии – такива те стават сравнително по-късно. Кр.Г.Доцев подчертава, че след създаването на българското княжество като самостоятелна държавна единица с конституционно и парламентарно управление възникват две течения, "които след време се оформиха в две политически партии"².

Съвременната ни историческа наука твърди, че буржоазните историци смятали, че за първи път политическите партии се явяват в Учредителното събрание, без да ги свързват със съществуващите политически течения и организации преди Освобождението.³ Наистина някои изследователи, които отбелязахме, подхождат така към въпроса, но не са малко и тези, които свързват предосвободженските политически лагери и течения с тези в събранието и оформилите се от тях по-късно политически партии. З.Стоянов в статията си "У нас съществуват две партии...", написана през 1881 г., подчертава, че тези две партии водят своето начало още от времето на османското потисничество и че борбата между тях продължила и след Освобождението – в Търновското учре-

тишев С.С., Россия и Болгария, Историческая справка. Из прошлого русской дипломатии, Исторические исследования и полемические статьи, С.-Петербург, 1890, стр.365-366; Народна библиотека "Кирил и Методий" – Български исторически архив /по-нататък НБКМ-БИА/, ф.19, а.е.10, л.10; всички анкетирани участници в Учредителното събрание по случай 25-годишния юбилей на конституцията отбелязват, че разделянето на партии се появява в събранието във връзка с обсъждането на въпроса за сената – Гражданин, кн.V-VI, С., 1904, стр.363-398; НБКМ-БИА, II.В.2350; Голос, бр.18 от 18 януари 1880 г.

² Доцев Кр. Г., Поглед върху миналото и настоящето на политическите партии в България, С., 1910, стр.39-40.

³ История на България, т. II, С., 1962, стр.12; Димитров Ил., Князът, конституцията и народът, С., 1972, стр.8 и др.

дително народно събрание.⁴ Същата теза се поддържа и в материала му "В разни времена при различни управления".⁵

А.И.Муромцов също свързва партиите след Освобождението със съществуващите политически групировки преди 1878 г. Той констатира, че "партията, която още в началото на седемдесетте години, при разработване на църковните въпроси, кръстиха с името "буйна", взе връх и в събраниято" /Учредителното - б.м./.⁶

Ал.Людсканов в статията си "Либералната партия от Освобождението до 1886 г." стига до извода, че борбата срещу духовното робство на фанариотите формирала две партии. Авторът подчертава, че това не били партии в истинския смисъл на думата - "като такива те се оформили по време на Търновското събрание. Едва когато конституцията била утвърдена, се утвърдили и двете политически партии". И Д.Маринов свързва партиите в Учредителното събрание с предосвобожденските. Преди 1877 г. имало две партии - черковно-училищно-еволюционна и революционно-политическа. Те били в основата на политическите партии в събраниято.⁸

С.Радев пише, че както до 1877-1878 г. съществували два лагера сред политическите дейци на Българското възраждане, така и след това /след Освобождението - б.м./ "те пак се видяха разделени на два лагера".⁹

Ив.Кепов разкрива подробно приемствеността между доосвобожденските групировки и тези в Търновското събрание. Онези, които поддържали идеята за Държавен съвет и за сил-

⁴ Стоянов. З., Съчинения, т.III, С., 1966, стр.54-55.

⁵ Пак там, стр.58.

⁶ Муромцовой А.И., Первый Болгарский Экзарх, Блаженный Антим, Русский вестник, 1881, кн.1, стр.360.

⁷ Централен държавен исторически архив /по-нататък ЦДИА/ - ф.134, оп.1, а.е. 328, л.1-17.

⁸ Маринов Д., Стефан Стамболов и новейшата ни история /летописни спомени и очерки/, С., 1909, стр.61.

⁹ Радев С., Строителите на съвременна България, т.1, С., 1973, с.36.

на монархическа власт, били повечето от дейците по църковния въпрос, засилени с някои млади сили. Тях ги наричали "стари", "умерени", "опнати". Техните противници били известни под името "млади", "буйни", "разгашени".¹⁰

По-късно Т. Васильов изтъква по повод на политическите течения в Учредителното събрание: "Ала при все това новите партии не бяха лишени от подквасата на доосвобожденските деления: ядка на либералната партия бяха "младите", докато в консервативната влязоха много от "старите" заедно с властите."¹¹

Още по-късно Ив. Орманджиев отбелязва, че умерените и непримиримите в Търновското събрание "отговаряли донякъде на "старите" и младите", на културно-народностните и революционните дейци от епохата на Възраждането".¹²

От приведените примери следва, че една значителна част от буржоазните историци свързват доосвобожденските политически групировки с тези в Учредителното събрание. В някои случаи те разкриват вярно и чии интереси изразяват тези политически лагери, оформили се по-късно в политически партии.

Историците-марксисти вярно подхождат към разглеждането на въпроса за приемствеността между политическите течения, формирали се през Възраждането, и тези, появили се след 1878 г. Но те утвърждават, че в събранието съществуват оформени политически партии¹³, разглеждайки

¹⁰ Кепов Ив., История на Княжество България, С., 1933, стр. 18-23.

¹¹ Васильов Т., Нашите политически партии, Живот и спомени, С., 1938, стр. 143.

¹² Орманджиев Ив., Нова и най-нова история на българския народ, С., 1945, стр. 423 /Историята е готова и започва да се печата още през ноември 1943 г.; но поради трудностите, създадени от войната, излиза в края на февруари 1945 г. - виж бележките в края на изданието/.

¹³ История на България, т. II, С., 1962, стр. 12-13; Тодоров Г., Към въпроса за произхода и същността на поли-

техните програми като продължение на програмите, изработени до началото на войната.¹⁴

През периода на Възраждането се заражда и утвърждава българската буржоазия, която след успешния завършек на войната поема управлението на българското княжество. Политическата мисловност и идеология на тази буржоазия, формирани се в трудните условия на възрожденския процес, оказват своето въздействие върху дейността на политическите течения в Учредителното събрание, които са представители на тази буржоазия с всички нейни прослойки, взела активно участие в националноосвободителните борби на българската нация. Но прякото приложение на програмите, изработени до войната, се оказва невъзможно поради новите условия. Освобождението се постига не по начертания от революционерите демократи самостоятелен път, а чрез намесата на велика сила, което несъмнено предопределя и бъдещото политическо устройство на възродена България. Това налага съществени промени в политическите виждания на някои кръгове, формирани преди войната.

Друго, което наложи промяна в политическата мисловност на българските буржоазни дейци от времето на Възраждането, поели сега управлението на княжеството, е нерешеният национален въпрос. Вместо да поведе Санстефанска България по пътя на икономическия и политическия просперитет, българската буржоазия, представена от политическите партии, е принудена да издигне като основен въпроса за националното обединение, който я съпътствава през цялото й властване.

тическите програми на партиите в Учредителното събрание, ИИБИ при БАН, т.7, 1957, стр.77; Косев. Д., Петко Рачев Славейков - обществена и политическа дейност, ГСУ, ИФФ, т. XLV, 1948/1949, кн.2, С., 1949, стр.71; Геновски М., За класовия характер на борбите в Учредителното събрание - 10 февруари - 16 април 1879 г., ТВИИ, т.1, С., 1952, стр.69, и др.

¹⁴ Тодоров Г., пое.съч., стр.77.

Берлинският договор, който разпокъса България, наложи и една порочна практика на съобразяване с тази или онази велика сила, което несъмнено оказваше отрицателно въздействие върху самостоятелното развитие на българското буржоазно общество. От казаното следва, че постигнатото от българите след Освобождението не съответствува на постиженията на възрожденската ни епоха нито в политическата, нито в икономическата област.

При така създадените нови условия съвсем неправилно е опростенческото свързване на политическите течения до и след Освободителната война и механичното прехвърляне на програмите, изработени до 1877 г. в Учредителното събрание. Новите условия налагат и нова политическа и организационна структура.

В резултат на изследване на изворовите материали стигаме до извода, че в Учредителното събрание все още няма напълно оформени политически партии и че Либералната партия окончателно се изявява като партия едва към края на политическата криза от октомври-ноември 1879 г.

* * *

Когато се разглежда въпросът за създаването на дадена партия, трябва да се има пред вид преди всичко, че партията е най-дейната част от една класа, обединена в политическа организация, която изразява интересите на своята класа и я ръководи в борбата с друга класа. "Една политическа партия, за да има заслуги, трябва да има едно устройство, един шеф, един орган, тоест един вестник, и най-вече да представлява един принцип, да има една цел. Трябва и една дисциплина, за да може да се бори, един шеф, който да я упътва, един орган-един вестник, който да ѝ разпространява идеите, една цел, защото другояче не е рационално да бъде - партията тогава не е, освен изражение на неблагодарните." ¹⁵

¹⁵ Качемаков Д., Политическите партии /Социален етюд/, С., 1899, с.67.

В същност отговарят ли групировките в Учредителното събрание на изискванията за партия? "Тези течения не бяха успели още да представят определена политическа формула, още по-малко политическа програма, но те вече съзнавали своята противоположност и започнали решителна борба" – подчертава Ив.Кашинцев за оформилите се лагери в събрание-то.¹⁶

Още преди Освободителната война съществуват няколко направления в борбата на българския народ срещу османското потисничество. Когато се говори, че либералното течение в събранието било наследник на "младите", трябва да се има пред вид, че сред тях съществуват две основни направления: революционндемократично и буржоазно-либерално. След Априлското въстание се извършва ново прегрупироване на политическите сили в българското общество съобразно с настъпилите промени в политическата обстановка.

Всяко едно от тези течения има и своя политическа програма. Освен това двама от тримата най-изтъкнати дейци сред либералите в Учредителното събрание не са свързани през Възраждането с тези групировки. П.Каравелов пристига в България с руските войски, като преди това не взема почти никаква дейност в политическия живот на българската емиграция и в революционните борби.¹⁷ Не се изявява във връзките си с тях и Др.Цанков въпреки изключително активната му дейност през разглеждания период по българските работи. Само П.Р.Славейков взема непосредствено участие в църковно-националните борби като един от ръководителите на "младите".

Общото в тези течения преди и след Освобождението и тяхната приемственост трябва да се търси в това, че те изразяват интересите на една и съща част от българското общество. Това е разкрито и от буржоазните изследователи на

¹⁶ Кашинцев Ив., Петко Каравелов и его место в истории Болгарии – письмо из Софии, Вестник Европы, 1903, кн.4, стр.805.

¹⁷ Пак там, стр.804.

въпроса¹⁸, но пръв Д.Благоев дава научно обоснована преценка за това, чии интереси изразяват либералите след Освобождението: "След Освобождението България стана страна на дребнобуржоазна, страна на дребнобуржоазната форма на производството и поради това най-голямата класа се състоеше от дребната буржоазия. Представител на тази именно класа се яви либералната партия."¹⁹ Именно тук трябва да се търси наследството, което добиват либералите от различните направления в националноосвободителното движение до 1877 г.

Интересно е да се отбележи, че и много от най-активните участници в събитията нямат ясна представа за това, кога се формират окончателно политическите партии - в случая Либералната. Игуменът на Рилския манастир - Пантелеймон Рилски, участник в Учредителното събрание, в писмото си до Игнатий Рилски съобщава, че в събранието има две партии - "по-запалена" и "по-умерена".²⁰ Др.Цанков в писмо до М.Сарафов от 22 февруари 1882 г. заявява: "Тъй аз в Търново, когато ся разделихме на две партии, склоних на някои ограничения на свободния печат и на образуването на дружествата."²¹ Т.Икономов в писмо до митрополит Климент от 8 април 1883 г. пише, че голямата кавга на Др. Цанков и Д.Греков в Учредителното събрание била причина за разделянето на българския народ на партии.²² В мемоарите на Н.Людсканова /дъщеря на Др.Цанков - б.м./ е записано:

¹⁸ ЦДИА, ф.134, оп.1, а.е.328, л.3; "Тая партия се състоеше от същия градски дребнобуржоазен слой, който бе дал душа и тон и на националните освободителни борби срещу турското владичество", Политическите партии в разните етапи на социалното и политическото развитие на България, ч.1, Политическите режими в управление, С.,1931, стр.5.

¹⁹ Благоев Д., Принос към историята на социализма в България, С.,1976, стр.78.

²⁰ НБКМ-БИА, ф.137, а.е. 269, л.37.

²¹ Пак там, ф.11, а.е. 23, л.9.

²² НБКМ-БИА, ф.19, а.е. 10, л.10.

"В Учредителното събрание ясно и точно се определиха две партии, известни под името консерватори и либерали."²³

Особен интерес по разглеждания въпрос представлява писмото на участниците в Учредителното събрание, привърженици на течението около Др.Цанков и П.Каравелов, до Ив. Аксаков. Писмото е подписано от Д.Моллов, Хр.Стоянов, С. Илиев, Ив.Гюзелев, Г.Кирков, Ц.Гинчов, П.Каравелов, Й. Ковачев, Р.Каролев, Д.Христов, Д.Карамфилович, Д.Енчев, П.Гинчев и е с дата 9 април 1879 г. В писмото до видния славянофил се подчертава, че в събранието се оформила партия, състояща се от западни възпитаници. Тази "група" била слабо запозната с народните стремежи и желания. На тази група се противопоставила по-развитата част от депутатите, преди всичко руски възпитаници. В писмото се изтъкват основните виждания на едната и другата група, но те не са наречени нито веднаж с името "либерали" и "консерватори".²⁴

В почти всички материали от времето, когато се провеждат разискванията в събранието, обозначилите се формации се наричат групи, течения и по-рядко партии. Те носят названията "млади", "разгасени", "буйни", "стари", "умерени", "опнати", но никъде не се срещат имената "либерална" и "консервативна" партия. Н.Е.Василев пише, че в Учредителното събрание се изявили две партии: "едната, наричаща себе си "народна", и другата, която в началото се наричала "чиновническа", а след това я нарекли консервативна".²⁵

На българската обществено-политическа мисъл през Възраждането са добре известни либерализмът и консерватизмът като политически течения, но наименованията "либерална" и

²³ НБКМ-БИА, ф.12, а.е. 58, л.23.

²⁴ Отдел Рукописей и редкой книги Государственной публичной библиотеки имени М.Е.Салтыкова-Щедрина /по-нататък ОР и РК ГПБСШ/, ф.14, ед.хр.225, л.1.

²⁵ Эмил де Лавалэ, Балканский полуостров, ч.II, Сербия, Болгария, Румелия, Турция и Румыния /с примечаниями дополнениями Н.Е.Васильва/, Москва, 1889, стр.348.

"консервативна" партия се утвърждават по-късно от времето, когато се провежда Учредителното събрание.²⁶

В събранието оформени политически партии няма. "Тук виждаме хора на цариградския кръг, на едрата русофилска буржоазия, на прозападно настроените среди, на партията на самостоятелното действие."²⁷ Тук се избистрят две политически течения, които по-късно се превръщат в политически партии.²⁸ Борбата в събранието при изработване на Търновската конституция е по-скоро борба за принципи, отколкото борба за отстояване на определени политически програми. За това свидетелствува сам Др.Цанков. "Не може да се опише обаянието, което тогава упражняваше самата дума "свобода". Либералните идеи сами се раждаха в нас, без да сме ги разисквали. Една обща мисъл ни въодушевяваше: да положим свободата върху здрави основи и да я направим непристъпна за нейните врагове."²⁹

Това ни дава основание да смятаме, че либералната партия се оформя по-късно. В някои съвременни изследвания правилно се подчертава, когато става въпрос за либералите в Учредителното събрание, че на този етап либералната партия все още не е партия в съвременния смисъл на думата - "тя представляваше едно движение, поддържано от хора с различни социални и политически интереси, обединени от общия стремеж за конституционно управление"³⁰.

²⁶ Кепов Ив., пос.съч., стр.22-23; Орманджиев Ив., пос.съч., стр.423; Паренсов П., В Болгарии /Воспоминания офицера Генерального штаба/, Русская старина, 1900, кн.3, стр.593.

²⁷ Маркова З., Стателова, Ел., Учредителното събрание в Търново, ИПр., 1979, кн.3, стр.52.

²⁸ Кашинцев Ив., пос.съч., стр.805-806; Кепов Ив., пос.съч., стр.20-21; Попов Б.С., Балканские страны /Болгария и Сербия/ в 1870-1914 годах, Москва, 1952, стр.11-12.

²⁹ Радев С., пос.съч., стр.86.

³⁰ Димитров Ил., пос.съч., стр.86.

Рязкото разделение, което се извърши в Учредителното събрание и което дава тласък в обособяването на двете течения по-късно в политически партии, е закономерно явление за този етап от развитието на българската буржоазна държава. Развитието на новите капиталистически отношения по време на възрожденския процес и узаконяването им с победния край на Руско-турската война обуславя това разцепление. Още тогава, като се преценява този факт, се отбелязва следното: "В каквато и да е държава, ако политическият живот се движи свободно, явяват се политически партии. Колкото по-богато и по-свободно е устроен политическият живот, толкова по-решително изстъпват политическите партии. Партиите са естествено и необходимо явление на могъществениите вътрешни стремления, които движат, управляват политическия живот на един народ."³¹

В новата обстановка по-добре се ориентират представителите на либералното течение. Още през месец април 1879 г. на събрание на някои по-видни либерали е взето решение за издаване на печатен орган.³² В началото на юни 1879 г. почти всички въпроси около неговото издаване са решени. В. "Остен", който по време на Учредително събрание играе важна роля в подкрепа на либералното течение и е много търсен³³, известява, че при събирането на народните представители в Търново за посрещане на княза "ще начене да се издава нов един политически и книжовен вестник, в списването на който ще вземат участие мнозина от най-известните ни книжевници, подпомагани от много юни сили на нови труженици в книжевното поле". Наименованието на вестника щяло да се избере между: "Целокупна България", "Глас народа", "Българско единство", "което се приеме по вишегласие от по-голямата част на народните представители,

³¹ Независимост, бр.17 от 25 октомври 1880 г.

³² Боршуков Г., История на българската журналистика 1844-1877, 1878-1885, С., 1965, стр. 405.

³³ НБКМ-БИА, ф.137, а.е. 269, л.39.

на които за орган и ще служи" ³⁴. От известието става ясно, че са уточнени и всички технически подробности по списването и разпространението на вестника.

На 20 юни в Търново под редакцията на П.Р.Славейков излиза първият брой на новоучредения либерален печатен орган. ³⁵ В първата уводна статия на в. "Целокупна България", озаглавена "Програмата ни", са изложени основните програмни начала, които си поставя за цел да защитава вестникът. Тези начала се свързват с тежненията на огромното мнозинство от българския народ. Две са главните задачи, които се открояват ясно. "Първото и главно нещо, с което преимуществено ще се занимава нашият вестник, е да поддържа и да отстоява тежненията на народа ни към обединение. Да го крием това, да искаме да се преструваме, че се не усещаме или че не желаем уж таквози нещо, защото не е по волята на тази или онази сила, нито ще ни повярва някой, нито пък трябва да го правим, ако не искаме да се смеят с нас." По-нататък вестникът декларира, че "догдето ний българите живеем на бащиното си огнище, винаги ще сме противни на туй изкуствено и насилствено разделение, което ни сполетя в часът, когато вярвахме, че сме близко до целта си".

Втората основна задача на "Целокупна България", вече вътрешнополитическа, е да защитава постиженията на конституцията: "Нашият лист ще служи за поддържането и скрепяването на постигнатите благополучни резултати в нашата конституция и на основание на тези резултати - подробното развитие на положените в нея начала с цел да ги вплотим в народний дух."

Излизането на вестника е отбелязано като важно събитие и от руската либерална преса, която изтъква, че либералите решили да основат орган, който да пропагандира основните начала, поддържани от тях. ³⁶ До брой 14 в. "Целокупна

³⁴ Остен, г. I, бр. 12 от 6 юни 1879 г.

³⁵ Целокупна България, бр. 1 от 20 юни 1879 г.

³⁶ Молва, бр. 204 от 27 юли 1879 г.

България" излиза в Търново, което недвусмислено говори за силата на либералите в този град. Организирането на либералите в София и необходимостта от това, щото вестникът да се превърне в истински печатен орган на оформящата се партия, налага преместването му в столицата. В телеграма на Ст.Стамболов до П.Р.Славейков се казва, че "приятелите" решили да се пренесе "Целокупна България" в София. Средства се събирали, а преместването трябвало да стане най-много в десетдневен срок, тъй като събитията напредвали.³⁷ На 18 август 1879 г. редакцията на вестника е вече в София.³⁸

Преместването на вестника издига още повече авторитета му и го превръща в знаме³⁹ на либералите в княжеството. Особено радушен прием "Целокупна България" намира сред селяните. Хр.Кирилов в писмо до Ст. Стамболов пише да се изпращат по три-четири броя в селото, тъй като вестникът бил много търсен.⁴⁰ А В.И.Немирович-Данченко съобщава, че забележителното за този печатен орган е това, че 3/4 от неговите абонати са селяни и само 1/4 - граждани. "Това е така, тъй като направлението, което поддържа "Целокупна България", се споделя от масите."⁴¹ Цялата страна виждала във вестника отражението на своите интереси, своето бъдеще, своите идеали.⁴²

³⁷ Архив при Българската академия на науките /по-нататък АБАН/, ф.19 к, а.е. 137, л.1.

³⁸ Славейкова С., Петко Р.Славейков, С., 1959, стр.173.

³⁹ Немирович-Данченко В.И., После войны, Очерки и впечатления русского корреспондента в освобожденной Болгарии, С.-Петербург, 1880, стр.55.

⁴⁰ АБАН, ф.19к, а.е. 464, л.1.

⁴¹ Немирович-Данченко В.И., пос.съч., стр.55.

⁴² Според В.И.Немирович-Данченко програмата на либералите още в Учредителното събрание била следната: 1/ България целокупна, свободна, демократична, 2/ България без разделение на съсловия, 3/ България не за чуждестранни авантюристи и не за своите чорбаджии, пос.съч., стр.308-309.

По повод излизането на брой първи от вестника се отбелязва, че откритото излизане на либералната партия в обществения живот на страната се ознаменува с появата на "Целокупна България".⁴³ Излизането на либералния орган е важно събитие в живота не само на либералното течение, но и на княжеството. Каква е ролята на печатния орган за дадена политическа партия, а в случая за либералите, се вижда от писмото на Ив.П.Славейков до Ал. Людсканов, в което той по повод издаването на в. "Независимост" в Пловдив пише: "Главното за което ний толкова се постаряхме час по-скоро да издадем вестника е, че без орган партията нито може да съществува, нито може да се управлява."⁴⁴

Организирането и излизането на вестника обаче все още не означават, че либералното течение е прераснало в политическа партия. Това е само първата стъпка. В програмата на вестника като основна задача се поставя обединението на всички български земи и създаването на единна България. Но тази програма е програма на целия български народ - не само в княжеството, но и във всички български области и поради това тя се превръща в основен външнополитически въпрос на всички български буржоазни правителства след Освобождението.

От друга страна, Търновската конституция също не е и не може да бъде програма на либералите. Заедно с цялата си демократичност тя съдържа и редица постановления, които, ако се изпълняваха точно така, както са записани, биха предизвикали най-напред тяхното недоволство. Така например либералите след назначаването на първото правителство отправят остра критика, като подчертават, че правителството не се избрало от мнозинството на Народното събрание /има се пред вид Учредителното събрание - б.м./, а се назначило от "обскурантската, микроскопическата партия" /консервативната - б.м./.⁴⁵

⁴³ Димитров Ил., пос.съч., стр.25.

⁴⁴ ЦДИА, ф.134, оп.1, а.е. 89, л.1.

⁴⁵ Целокупна България, бр.8 от 20 юли 1879 г.; бр.42-43 от 8 декември 1879 г.; Българин, г.111, бр. 206 от 1 ноември 1879 г.

Преди всичко самото Учредително събрание е съставено далеч не по демократичен път. По-голямата част от депутатите в него са назначени или участвуват по силата на положението, което заемат.⁴⁶ Но без съмнение в него попадат най-подготвените за времето си хора. Освен това в конституцията никъде не е казано, че министрите трябва да се избират от мнозинството в Народното събрание. От чл.90, 91 и 92 се вижда ясно, че не се изисква дори министрите да бъдат депутати. Така че при точно спазване на конституцията трябва да се приеме, че либералите нямат основание да критикуват първото българско правителство. Освен това според чл.105-107, които определят задълженията на Народното събрание, народните представители имат право само на контрол по управлението, но не и да се месят в самото управление.

Тези и някои други несъвършенства са забелязани и критикувани от самите либерали. В няколко броя на в."Независимост" е публикувана поредицата "Нашата конституция", където се показват редица несъответствия между отделните членове и се препоръчва отстраняването на тези недостатъци и недоглеждания.⁴⁷ Като отбелязва противоречията между чл.135, 136 и 138, "Независимост" дава следната преценка: "Това е едно жалостно противоречие на духа на конституцията. От една страна, дадено е на народа право, щото той чрез своето представителство да нарежда закони, а, от друга страна, народът може да върши това право само тогава, когато правителството поиска да му позволи това." Като констатира, че ако правителството поиска, може и да

⁴⁶ Милюков П., пос.съч.,ч.1, с.201-202; Влайков Т.Г., Политическото развитие на България, Бележки върху книгата на г.Я.Сакъзов "Цезаризъм или Демокрация", Демократически преглед, 1906, с.516; Коротких М.Г., Разработка и принятие Тырновской конституции Болгарии 1879 г., Воронеж, 1978, с.53.

⁴⁷ Независимост, бр.8 от 24 септември 1880; бр.10 от октомври 1880, г.; бр.11 от 4 октомври 1880 г.

не свика Народното събрание, вестникът подчертава, че тези противоречия трябвало да бъдат премахнати.⁴⁸

Без да се спираме повече на този въпрос, става ясно, че Търновската конституция не може да бъде програма на либералите. Тя е основен закон на българското княжество и стриктното ѝ прилагане би осигурило голяма власт на монарха и предпочитаните от него правителства, а това несъмнено би било именно във вреда на самите либерали.

Програмата на либералната партия и изобщо цялостното ѝ оформяне като партия се осъществява в процеса на борба срещу първото българско правителство след Освобождението, назначено с указ от 5 юли 1879 г.⁴⁹ То е съставено от представители на консервативното течение⁵⁰ и това не може да не активизира либералите в тяхната дейност.

Основният момент, който обединява либералската маса в борбата срещу правителството на Т.Бурмов, е стремежът към запазване целостта и ненарушимостта на конституцията. А първото правителство в това направление допуска много грешки. До известна степен то се стреми да тълкува конституцията така, както намери за добре, а това довежда до противоречия и до груби нарушения на основния закон. Така то титулува княза "Височество" вместо предвиденото по конституция "Светлост".⁵¹ Въвежда имуществен ценз за кандидатите за кметове в селата и по-малките градове⁵², пре-

⁴⁸ Независимост, бр.11 от 4 октомври 1880 г.

⁴⁹ Държавен вестник, бр.1 от 28 юли 1879 г.; ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.26, л.21.

⁵⁰ Петров М. Образуване на първото правителство след Освобождението на България /1879 г./, сб. България и европейските страни през XIX-XX век, С., 1975, стр.135-146; Стоянов Ив., Либералите и правителството на Т. Бурмов /1879 г./, Асп.сб. на ВТУ, кн.V, св.2, история, В. Търново, 1979, стр.87-102.

⁵¹ Целокупна България, бр.9 от 25 юли 1879 г.; Голос, бр.211 от 1 август 1879 г.; бр.224 от 15 август 1879 г.

⁵² Държавен вестник, бр.4 от 18 август 1879 г.

махва изборността на членовете за окръжни и градски съвети, което противоречи на конституцията.⁵³ Въвежда редица косвени данъци⁵⁴, започва масови гонения на своите противници, които са отстранявани от заеманите от тях служби.⁵⁵ Уволнени са и хора, нямащи нищо общо с политиката, но несъгласни с бруталността на правителствените разпореждания.⁵⁶

За тези нарушения дори в "Таймс" отбелязва, че след свикването на Първото обикновено народно събрание консервативното министерство ще бъде привлечено към отговорност за нарушаване на конституцията.⁵⁷ А руските либерални вестници подчертават, че ако се удържи до свикването на събранието, правителството ще бъде дадено под съд.⁵⁸

Всичко това дава основателен повод за тотална критика срещу правителството от неговите противници. Със своите постановления консерваторите засягат икономическите и политическите интереси на целия български народ /с изключение на малкото техни привърженици - б.м./, а това е използвано умело от либералите.⁵⁹ Организират се големи

⁵³ Целокупна България, бр.15 от 23 август 1879 г.

⁵⁴ Държавен вестник, бр.4 от 18 август 1879 г., Целокупна България, бр.15 от 23 август 1879 г., Голос, бр. 240 от 31 август 1879 г.

⁵⁵ НБКМ-БИА, ф.16, а.е. 369, л.2, 6, 12, 15; Държавен вестник, бр.4 от 18 август 1879 г.; АБАН, ф.19к, а.е. 259, л.2, 3, 4, 7.

⁵⁶ НБКМ-БИА, ф.16, а.е. 369, л.32; Паренсов П., Из миналото, С., 1909, стр.103-104.

⁵⁷ Цит. по Молва, бр.222 от 14 август 1879 г.

⁵⁸ Голос, бр.211 от 1 август 1879 г.; Молва, бр. 239 от 31 август 1879 г.

⁵⁹ НБКМ-БИА, П.В.1723, С.Панаретов до Ив.П.Славейков, 6 януари 1880 г.

протестни митинги в Търново⁶⁰, Габрово⁶¹, Ловеч⁶² и други селища на княжеството. Изпращат се протестни резолюции и петиции до отделните министерства, правителството и княза. Населението отказва да плаща новите данъци, тъй като правителството нямало право да ги въвежда.⁶³

В резултат на всичко това либералите печелят все повече привърженици не само сред народните маси, но и сред видни дейци, неопределили се до това време. Започва постепенното формиране на местните ръководни ядра на либералите. В писмо до Ст.Стамболов Р.Радославов от Дряново съобщава, че е готов да работи срещу консерваторите, които противодействуват на народната воля и общия народен интерес. Той изтъква, че ще употреби цялото си влияние, което имал сред народа, в тази борба.⁶⁴

В процеса на тази борба, чийто преден пост е печатният орган на либералите - в "Целокупна България", се забелязват и първите сериозни стъпки към организиране на либералното течение и постепенното му формиране и прерастване в политическа партия. В писмото си до Т.Бурмов Ив.Хр.Бурмов от Габрово съобщава, че габровските либерали често се събирали и правели заседания в дома на Сава Илиев - бивш русчукский началник, уволнен от министъра на вътрешните работи. По-нататък се изтъква, че "миналата седмица /писмото е с дата 16 август - б.м./ дойде едно циркулярно писмо с дата 28 юли и подписано от Каравелов - председател и Стамболов - секретар. То е отправено до В.Золотов, който е инспектор на тукашния, Еленский и Севлиевский окрузи по училищата". В писмото се казвало, че правителството вече не зачитало конституцията и я нарушавало, затова Централ-

⁶⁰ Целокупна България, бр. 16 от 26 август 1879 г.

⁶¹ НБКМ-БИА, ф.16, а.е. 41, л.49; а.е. 369, л.57.

⁶² Голос, бр.240 от 31 август 1879 г.; НБКМ-БИА, ф.16, а.е. 369, л.51.

⁶³ Паренсов П., Из миналото, стр.128-129.

⁶⁴ АБАН, ф.19 к, а.е. 755, л.1, Р.Радославов до Ст.Стамболов, 11 август 1879 г.

ният народен комитет препоръчвал да се избират само либерали в градовете и селата за членове на Народното събрание.⁶⁵

Търновският губернатор М.Чачев в донесение до Т.Бурмов подчертава, че писмото, получено в Габрово и подписано от Каравелов и Стамболов, било от "съответния комитет за сваляне на правителството".⁶⁶

Това са първите изявления за някакво ръководно, централно ядро на либералното течение. В единия случай то е наречено "Централен народен комитет", а в другия "Комитет за сваляне на правителството". Като най-достоверно в случая може да се приеме наименованието, използвано от в. "Целокупна България". На страниците му е поместено възвание "Към съотечествениците" от П.Каравелов и П.Р.Славейков. Като разкриват нарушенията на конституцията, извършени от консерваторите, те призовават народа да гласува за представителите на либералите в предстоящите избори за Народно събрание. Под възванието двамата видни водачи на либералите се подписват като представители на "бюрото на пазителите на конституцията".⁶⁷

Използуваните документи и материали показват, че през периода от втората половина на юли до началото на септември се оформя и централният ръководен орган на изграждащата се Либерална партия. Изпращането на циркулярно писмо е красноречиво доказателство за това – то може да бъде изпратено само от орган, координиращ действията. Но то свидетелствува и за оформянето на местните ръководни партийни ядра, които трябвало да изпълняват централните разпореждания. Ярко доказателство за оформянето на централен ръководен орган в София е и телеграмата на Ст.Стамболов до П.Р.Славейков от началото на месец август, в която се нарежда шото в десетдневен срок в. "Целокупна България" да бъде преместен в столицата.⁶⁸

65 НБКМ-БИА, ф.16, а.е. 41, л.49.

66 Пак там, а.е. 369, л.57.

67 Целокупна България, бр.22 от 16 септември 1879 г.

68 АБАН, ф.19 к, а.е. 137, л.1.

Разбира се, когато говорим за партиите през този период, макар и тогава, когато те са организирани като такива напълно, не трябва да забравяме преценката, която дава К.Иречек за политическия живот в страната през този период. "Главните събрания стават по къщите. В жилищата на политическите водители изнася се големия салон, чийто единствени мобили са многото столове; тука всеки ден вечер се събират техните привърженици и разсъждават до сред нощ на чай и дигари. Бесните раздори на партиите, страстните лични преследвания, неустановеност във всяко едно отношение и бързите промени, шо следват една подир друга във властта, водят към буйни интриги и безчислени политически и домашни клюки"⁶⁹.

Тези остри противоречия и борби, забелязани още от руските дейци непосредствено след Освобождението⁷⁰, предизвикват безпокойство за бъдещето на България. В писмо до Ив.П.Славейков С.Панаретов, от Роберт колеж в Цариград, пише, че е много лошо "дето от ден на ден партизанщината расте, партиите се гонят и плюят, народът гледа, а репутацията на България в Европа пада". Ако това продължавало още известно време, то народът щял да привикне към анархия и твърде мъчно би бил обуздан в бъдеще. Панаретов препоръчва да се изоставят личните страсти и амбиции и да се намери верният път от двете партии за доброто на България. Тези неща се виждали по-добре отвън. "Опасно е да не би, докато ние се караме за магарешката сянка, да загубим самото магаре." С.Панаретов завършва с това, че изтъкнащото не било само негово мнение, а и на много умни хора край него и смята, че те имат право.⁷¹

⁶⁹ Иречек К., Княжество България, ч. II, Пътуване по България, Пловдив, 1899, стр.55.

⁷⁰ ОР и РК ГПБСШ, ф.14, ед.хр.42, л.1, П.Алабин до Ив. Аксаков, 31 юли 1878 г. "Известните ви "чорбаджии" са ненавистни на народа - те са дружали с турците и са експлоатирали народа. Това той /народът/ не може да им прости."

⁷¹ НБК М-БИА, II.В.1723.

Оформянето на либералното течение като политическа партия налага изработването на една програма, която да бъде ръководно начало в политическия живот. Изработването на такъв документ е трудно осъществим проблем, тъй като в либералното течение, а по-късно и в партията влизат различни прослойки на дребната и средната буржоазия, които имат не съвсем еднакви разбирания и интереси. Още в Учредителното събрание се проявяват различията между двете основни крила на либералното течение.⁷² Но след като либералите остават в опозиция, между двете крила се установява единодействие в борбата срещу консервативното правителство. Още повече, че Др.Цанков е назначен за дипломатически агент в Цариград⁷³, а той е един от основните водители на умереното направление сред либералите. Борбата срещу домогванията на консерваторите да управляват, без да се съобразяват с конституцията, притъпява още повече противоречията сред либералите.

Изборите за Първо обикновено народно събрание показват силата и сплотеността на либералните кръгове. Огромното мнозинство от избирателите гласува за представителите на либералите.⁷⁴ В уводна статия в "България" подчертава: "Такава една победа, ако може да се нарече, одържава днес в България народната, свободолюбивата партия над своите противници, надхрани със зловни и противонародни начала, енергичното приложение на които възнегодува целия български народ."⁷⁵ По-нататък вестникът съобщава, че 3/4 от депутатите в Народното събрание са либерали. От 170 депу-

⁷² Димитров Ил., пос.съч., стр.24-25.

⁷³ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е. 3, л.1-2,; Държавен вестник, бр.5 от 25 август 1879 г.

⁷⁴ АБАН, ф.19 к, а.е. 755, л.2; ЦДИА, ф.134, оп.1, а.е.328, л.5; Голос, бр. 18 от 18 януари 1880 г.; Молва, бр.287 от 18 октомври 1879 г.; Бойчев Т. Н., пос.съч., с.220.

⁷⁵ България, г.ІІІ, бр. 204, от 25 октомври 1879 г.

тати правителството можело да разчита едва на 30 от тях.⁷⁶

Огромната изборна победа на либералите дава надежда, че новият кабинет ще бъде съставен именно от тях. Още повече, че за председател на събранието е избран П. Каравелов, който при отсъствието на Др. Цанков се очертава като безопасен ръководител на либералите.

Победата на либералите и работата на събранието довеждат до първата политическа криза в княжеството.⁷⁷ Без да повтаряме вече казаното по този въпрос, ще се спрем само на някои моменти, които изясняват окончателно оформянето на либералната програма, а с това и оформянето на либералното течение като политическа партия.

Във възникналата политическа криза определена роля играе руският дипломатически агент А. П. Давидов. Според П. Паренсов дипломатическият агент не обичал нито консерваторите, нито либералите⁷⁸, което се вижда и от писмата непосредствено след пристигането му в княжеството, в които той се отнася с пълно пренебрежение към българските "нотабили" и "прословутото събрание на нотабилите"⁷⁹. Когато обаче трябвало да се подкрепи едната от двете страни, то той винаги подкрепял консерваторите. След като става ясно, че правителството на Т. Бурмов няма никакви шансове да се

⁷⁶ Головин, А. Ф., Княз Александър I Българский, Варна, 1896, с. 138; Радев С., пос. съч., с. 180; Сакъзов, Я., Българите в своята история, С., 1922, с. 233; пак той, Князете ни. Опит за осветление дейността на княз Александър Батенберг и княз Фердинанд Кобург-Готски у нас въз основа на официални документи, ч. I, Александър в колебание, С., 1907, с. 28; Э мил де Лавале, пос. съч., с. 57.

⁷⁷ Петров М., Първата политическа криза след Освобождението на България /1879 г./, Истор. преглед, 1973, кн. 5, с. 86-98.

⁷⁸ Паренсов П., В Болгарии..., стр. 593-594.

⁷⁹ ОР и РК ГПБСЩ, ф. 521, ед. хр. 49, д. №1, л. 1-2, А. П. Давидов до М. Никонов, 6 ноември 1878 г.; д. №2, л. 1-2, А. П. Давидов до М. Никонов, 3 февруари 1879 г.

задържи на власт, Давидов в доклад до Н.К.Гирс обяснява как трябвало да се състави смесено правителство. Необходимо било да се използват противоречията между Цанков и Каравелов, като вторият влезе в коалиция с консерваторите и възглави смесеното правителство. Руският дипломат съобщава още, че князът се съгласил с така определен план за действие и обещал да повика Каравелов, като същевременно щял да му поиска програма за бъдещата работа на правителството.⁸⁰

По време на ожесточените политически борби в княжеството през разглеждания период Др.Цанков отсъства от страната. Изпращането му в Цариград за дипломатически агент е направено от тактическа гледна точка. От една страна, Цанков е твърде подходящ за този пост именно там, а, от друга – правителството отстранява от княжеството най-влиятелната личност сред либералите. Че това действително е така, се вижда от писмото на д-р В.Караконевски от Цариград до Т.Бурмов, в което се казва: "Може би искате да се избавите от Цанкова, та затуй го пращате в Цариград. Лъжете се, ако имате такива намерения, Цанков и тук ще да ви открие други рани."⁸¹

Това, че Др.Цанков е първенстваща личност сред останалите водачи на либералите, се доказва от много материали. В.И.Немирович-Данченко, пряк наблюдател на събитията, пише за него: "Енергичен и безспорно най-умен между своите, той целия си живот е посветил на възраждането на родината си."⁸² Фактът, че Др.Цанков е основната причина за проваляне на руската инициатива за създаване на смесено правителство между либерали и консерватори през юли 1879 г., също потвърждава лидерското му място сред изявените либерали.⁸³ А в писмото си до К.Цанков Ф.Биан-

⁸⁰ Петров М., Първата политическа криза, стр.93.

⁸¹ НБКМ-БИА, ф.16, а.е. 151, л.6-7.

⁸² Немирович-Данченко В. И., пос. съч., стр. 111.

⁸³ НБКМ-БИА, П.В.1723; Головин А.Ф., пос. съч., стр.108; Бойчев Т.Н., пос. съч., стр.220.

кони пише: "Вашият чичо е знамето. Вашият чичо е главата - а едно тяло без глава е мъртво."⁸⁴

Въпреки настоятелните молби на Др.Цанков до правителството да му бъде разрешено да участва в работата на Първото обикновено народно събрание, той не е допуснат да се върне по това време в България.⁸⁵ В писмо на М. Балабанов относно Народното събрание се съобщава, че Цанков трябвало да тръгне за България непосредствено преди започване на деловите заседания, но без разрешение на правителството не трябвало да напуска Цариград.⁸⁶

Независимо че остава в Цариград, Цанков следи с интерес борбите в събранието и живо откликва на всички събития.⁸⁷ В писмо до дъщеря си Недялка от 4 ноември 1879 г. той пише, че ако министерството още се бави и не го пусне да се върне в България, за да участва в работите на събранието, то той сам щял да си даде оставката и ще се върне в княжеството. В същото писмо Др.Цанков изразява радостта си от това, че П.Каравелов бил избран за председател на събранието, а Хр.Стоянов и Г.Тишев за подпредседатели. Те и тримата щели да защитават конституцията, "която сегашните министри се мъчат да преправят на чорбаджийска"⁸⁸.

При отсъствието на тази най-видна фигура сред либералите като ръководител на оформящата се партия се изявява П.Каравелов.⁸⁹ Като такъв го посочва и в."Целокупна Бъл-

⁸⁴ НБКМ-БИА, ф.5, оп.2, а.е. 24, л.4-5, Ф.Бианкони до К.Цанков, 15 февруари 1880 г.

⁸⁵ Пак там, ф.12, а.е. 57, л.216.

⁸⁶ АБАН, ф.26, оп.1, а.е. 15, л.2, М.Балабанов до Др.Цанков, 16 октомври 1879 г.

⁸⁷ НБКМ-БИА, ф.11, а.е.5, л.153; а.е.50, л.20.

⁸⁸ НБКМ-БИА, ф.12, а.е. 57, л.216-217.

⁸⁹ Водовозов В.В., Стефан Стамболов, Русское богатство, 1895, кн.4, стр.105; Дяченко М., Очерки современной Болгарии, С.-Петербург, 1887, стр.28-29; Матвеев П.А., Современные политические люди Болгарии,

гария" в статията си "Политическите партии в Българското княжество".⁹⁰

Лидерът на либералите е поканен на аудиенция от княз Александър на 12 ноември за обсъждане въпроса за ново правителство. На състоялата се среща князът предложил на П. Каравелов да състави ново правителство, в което да влязат Д. Греков и Гр. Начович.⁹¹ Князът му поискал още да представи програма на бъдещото правителство, в която да се очертае външната политика, отношенията с Турция, изготвяне на закон за печата и допускане на чужденци на държавна служба.⁹²

В последвалите няколко срещи между двамата⁹³ въпреки опитите за отстъпки на П. Каравелов до образуване на смесено правителство не се стига. Като отчита вярно настроението сред либералите, в последната си среща с княза той заявил, че ще направи всичко възможно, за да промени отговора на тронното слово и титлата, но не може да включи в проектираното правителство Д. Греков и Г. Начович. В отговор князът изказал съжаление и го освободил от възложеня мандат.⁹⁴

В резултат на опитите за отстъпки от страна на Каравелов затихналите противоречия сред либералите отново се раздвигват. Потвърждение за това са настоятелните молби на Н. С. Стойчев до К. Цанков, който трябвало да убеди своя

Портрети и характеристики, I, Петко Каравелов, Новое время, бр. 2579 от 5 май 1883 г.

⁹⁰ Целокупна България, бр. 42-43 от 8 декември 1879 г.

⁹¹ Князете ни..., стр. 40; Иречек К., Български дневник, Пловдив, 1930, стр. 51; Голос, бр. 319 от 18 ноември 1879 г.

⁹² Стоилов К., Дневници, Политическата криза в 1879 година, Българска мисъл, 1945, кн. 1-2, стр. 16-17.

⁹³ Виж Петров М., Първата политическа криза, стр. 93 и сл.

⁹⁴ Стоилов К., Дневници..., стр. 142-144.

чичо да дойде в Търново "час по-скоро". Неговото забавяне щяло да се отрази пагубно върху държавата.⁹⁵ В следващото си писмо Н.С.Стойчев изтъква, че ще бъде добре Др.Цанков да дойде в Търново, когато се подготвя и поднася отговорът на тронното слово.⁹⁶ Настъпилите брожения сред либералните кръгове не остават тайна за консерваторите. В дневника си, с дата 2 декември 1879 г., К.Иречек отбелязва, че Стоилов му говорил за срещата си с Каравелов. Последният изказал страха си от Цанков - "тоз /Цанков - б.м./ ще развали министерството".⁹⁷ Освен между привържениците на Др.Цанков и П.Каравелов открито се проявяват противоречията и между "каравелисти-славейковисти" и "стамболовисти".⁹⁸ Но тези противоречия са все още несъществени и не се отразяват пагубно върху формиращата се партия.

В острите политически борби на Първото обикновено народно събрание и в опитите за излизане от възникналата политическа криза се ражда и първата политическа програма на либералите. Към Каравелов като бъдещ премиер-министър са отправени и следните въпроси: 1/ Каква ще бъде външната политика на правителството? 2/ Какво е вашето мнение по въпроса за необходимостта от закон по печата? 3/ За необходимостта от дисциплинарен закон за чиновниците? 4/ За повикване чужденци на българска служба?⁹⁹

Отговорите на тези въпроси са изключително важни. Те могат да се приемат като първа политическа програма на либералната партия, макар и непълна. Затова свидетелствува

⁹⁵ НБКМ-БИА, ф.5, оп.2, а.е.24, л.1-2, Н.С.Стойчев до К.Цанков, 4 ноември 1879 г.

⁹⁶ Пак там, л.3, Н.С.Стойчев до К.Цанков, 7 ноември 1879 г.

⁹⁷ Иречек К., Български дневник, стр.61.

⁹⁸ Витоша, бр.49 от 20 ноември 1879 г.

⁹⁹ Целокупна България, бр.44-45 от 14 декември 1879; Иречек К., Български дневник, т. I, с.51; Князете ни..., с.41-42; Българин, г. III, бр.229 от 20 януари 1880 г.

и органът на либералите "Целокупна България", който отбелязва: "Следващите въпроси и отговори са разменени писмено между г-на Стоилова и Каравелова при възлагането на последния да състави министерство; те могат да се смятат като част от програмата на либералната партия, затова ги и обнародваме." ¹⁰⁰

На тези въпроси П. Каравелов отговаря по следния начин: "Княжеското правителство трябва да смята за своя първа задача окончателното установяване на вътрешния ред и спокойствието в страната, развитие на нейните икономически сили и сериозна организация на социалните и държавните учреждения, необходими за постигане на тази цел.

Във външните отношения на княжеството правителството трябва да има за мисия, като вземе за основа съществуващите трактати и задължения, да поддържа с всички сили приятелски отношения; да укрепи тези отношения колкото е възможно, без да забравя никога моралните, историческите и националните връзки, които свързват България с нейната освободителка Русия и които създават пълна еднаквост в политическите интереси на двете държави.

Пред вид необходимостта от най-скорошно изработване общи закони за наказание против всички видове престъпления и деликти, необходимо ще е да се вземат законни мерки, които могат достатъчно да укрепят основите на политическия и социалния ред, както личността и честта на чиновниците и частните лица против нападките на печата.

За регулиране отношенията на административните чиновници в държавата и с частните лица трябва да се издаде специален закон, който във отговорността пред съдилищата на всеки служещ за неговите действия да определи дисциплинарни наказания за разни отклонения от служебните длъжности.

Чужденци са нужни. При еднаквостта на езика трябва да се викат юристи-руси. По войната министърът на войната има вече програма, която остава да развие." ¹⁰¹

¹⁰⁰ Целокупна България, бр. 44-45 от 14 декември 1879 г.

¹⁰¹ Българин, г. III, бр. 229 от 20 януари 1880 г.; Князете ни..., стр. 41-42; Целокупна България, бр. 44-45 от 14 декември 1879 г.

Това е първият документ, който може да се приеме като политическа програма, макар и непълна, на либералната партия.¹⁰² Програмата се оформя постепенно в борбата за запазване ненарушимостта на конституцията срещу първото българско правителство след Освобождението, съставено от консерватори. Тя се избистря още повече по време на заседанията и разискванията в Първото обикновено народно събрание. Но в тази програма се забелязват и някои отстъпления от позициите, които защитават до този момент либералите. Така по въпроса за външната политика никъде не се споменава стремежът на българския народ към национално обединение и освен това се отбелязва, че отношенията с великите сили трябва да бъдат съобразно "съществуващите трактати и задължения". Прави се и категоричното изявление, че "чужденци са нужни", което противоречи на защитаваното до това време становище по този въпрос. Това дава основание на някои либерално настроени руски вестници да се отнесат твърде насмешливо към тази програма, като заявяват, че това са само фрази, които били твърде звучни на френски език /въпросите и отговорите между К.Стоилов и П.Каравелов са разменени на френски език и така са отпечатани във в. "Целокупна България" - б.м./, но преведени на славянски, са напълно безсъдържателни.¹⁰³

Програмата в същност вярно отразява основните принципи, които либералите възприемат като основни и задължителни в устройството и управлението на страната. Освен това отстъпките, направени от тях, са лесно обясними, като се има пред вид сложната политическа обстановка, създадена през октомври - ноември, и опитите на княза да създаде едно смесено правителство.

Определено може да се твърди, че либералното течение прераста в политическа партия и се оформя окончателно през октомври - ноември 1879 г., когато са вече налице печатен орган, който разпространява либералните идеи и

¹⁰² Голос, бр.18 от 18 януари 1880 г.; Целокупна България, бр.44-45 от 14 декември 1879 г.

¹⁰³ Голос, бр.18 от 18 януари 1880 г.

виждания, централно ръководство, координиращо действията на либерално настроените маси, програма, отразяваща основните моменти от разбиранията на либералите, изявен лидер, какъвто при отсъствието на Др.Цанков е П.Каравелов, организирана членска маса, която изпълнява централните разпоредби и влияе на Централното либерално бюро със своите виждания и схващания по места.

Съществуването на организирана либерална маса се проявява твърде осезателно по време на опитите на П.Каравелов да състави смесено правителство. Само решителното противодействие на депутатите-либерали осуетява подобна комбинация. Друго доказателство за това е възванието, издадено от либералите след разтурянето на Първото обикновено народно събрание.¹⁰⁴ Във възванието се описва ходът на събитията от откриването на събранието до неговото разпускане. Този документ, отправен към избирателите, дали гласовете си за либералните представители в цялата страна, е подписан от 90 депутати-либерали. Това възвание в същност представлява един политически отчет на пратениците на българския народ в Народното събрание пред техните избиратели. Подписването на документа от 90 души дава основание на руската преса да нарече либералната партия "партия на 92-та".¹⁰⁵ С публикуването на възванието либералите в Народното събрание изразяват определено и точно становище по политическото положение в Княжество България.

Оформилата се напълно политическа партия на либералите изразява интересите на огромната част от българския народ - на дребната и средна буржоазна маса от града и селото. В нея влизат "селските учители, млади свещеници, доктори, писатели, възпитаници на руски и австрийски университети - или накратко честната, светла, преданата на страната си и пламенно вярваща в нейното бъдеще младеж, тази същата младеж, която в турско време по доносите на чорбаджиите бесеха, обезглавяваха и затваряха в затворите на

¹⁰⁴ Князете ни..., стр.40-41.

¹⁰⁵ Голос, бр.2 от 2 януари 1880 г.

Диарбекир".¹⁰⁶ А лидерът на либералите е характеризиран по следния начин: "Каравелов представлява идеален дребен буржоа. Цялата му програма се свежда към пестовност."¹⁰⁷

* * *

Самостоятелният живот на българската буржоазна държава започва твърде бурно. Противоречията между двете течения, проявили се с особена сила в Учредителното събрание, показват, че се дължат на дълбоки социални различия, които трудно могат да се примирят. Тези противоречия довеждат до сериозни различия по отношение на управлението на възстановената българска държава.

Ожесточената борба за държавна власт спомага много за бързото оформяне на двата лагера в политически партии. Несъмнено двете течения имат "подквасата" на доосвобожденските "партии", но като истински политически организации, като истински политически партии те се оформят сравнително по-късно от времето, когато се провежда Учредителното събрание. Политическите борби и противоречия около създаването и изграждането на възстановената българска държава спомагат за оформянето на програмите, идеологиите и политическите физиономии на българските буржоазни партии.

Либералите, които изразяват интересите на огромното мнозинство от българския народ, отстояват демократическите традиции, завещани от възрожденските дейци, пречупени през новите условия, създадени в България след 1878 г. Като ги използват за основни начала в своята дейност, те организират партията съобразно интересите на своите последователи.

Въпреки липсата на държавнически и партиен опит през октомври – ноември 1879 г. изградената либерална партия е готова да поеме управлението на княжеството. Представена-

¹⁰⁶ Немирович-Данченко В.И., пос. съч., стр. 257-258.

¹⁰⁷ Радев, Политическите партии в България, Ново време, 1898, кн.1, стр.55.

та програма показва сравнително добре политическите виждания на либералите по основните въпроси на вътрешната и външната политика.

Въпреки че съществуват известни колебания по време на първата политическа криза през есента на 1879 г., либералите не се съгласяват да съставят смесено правителство. Политическият лидер на партията, П. Каравелов, допуска някаква надежда за княжеско-консервативния лагер относно съставяне на смесено правителство, но под въздействието на либералската маса той се отказва от такъв компромис и запазва целостта на току-що създадената партия.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИБЕРАЛЬНОЙ ПАРТИИ В БОЛГАРСКОМ КНЯЖЕСТВЕ

Иван Стоянов

Резюме

Вопрос о формировании политической партийной системы сразу после освобождения Болгарии в 1878 г. является основным при рассмотрении общественно-политического развития страны. В исторической литературе освещается много проблем, связанных с началом политической жизни после Освобождения, но вопрос о том, когда создалась и утвердилась окончательно Либеральная партия в княжестве, еще не решен.

Исследование источников показало, что в Учредительном собрании еще нет четко оформленных политических партий, что Либеральная партия формируется и заявляет о своем существовании в конце политического кризиса - в октябре - ноябре 1879 г. К этому времени уже существует печать, которая распространяет либеральные идеи, центральное руководство, которое координирует действия сторонников Либеральной партии, программа партии, руководитель, каким при отсутствии Д. Цанкова является П. Каравелов, и, наконец, организованная масса членов, которая выполняет центральные распоряжения, и ее воззрения и мнения по многим вопросам оказывают влияние на Центральное либеральное бюро.

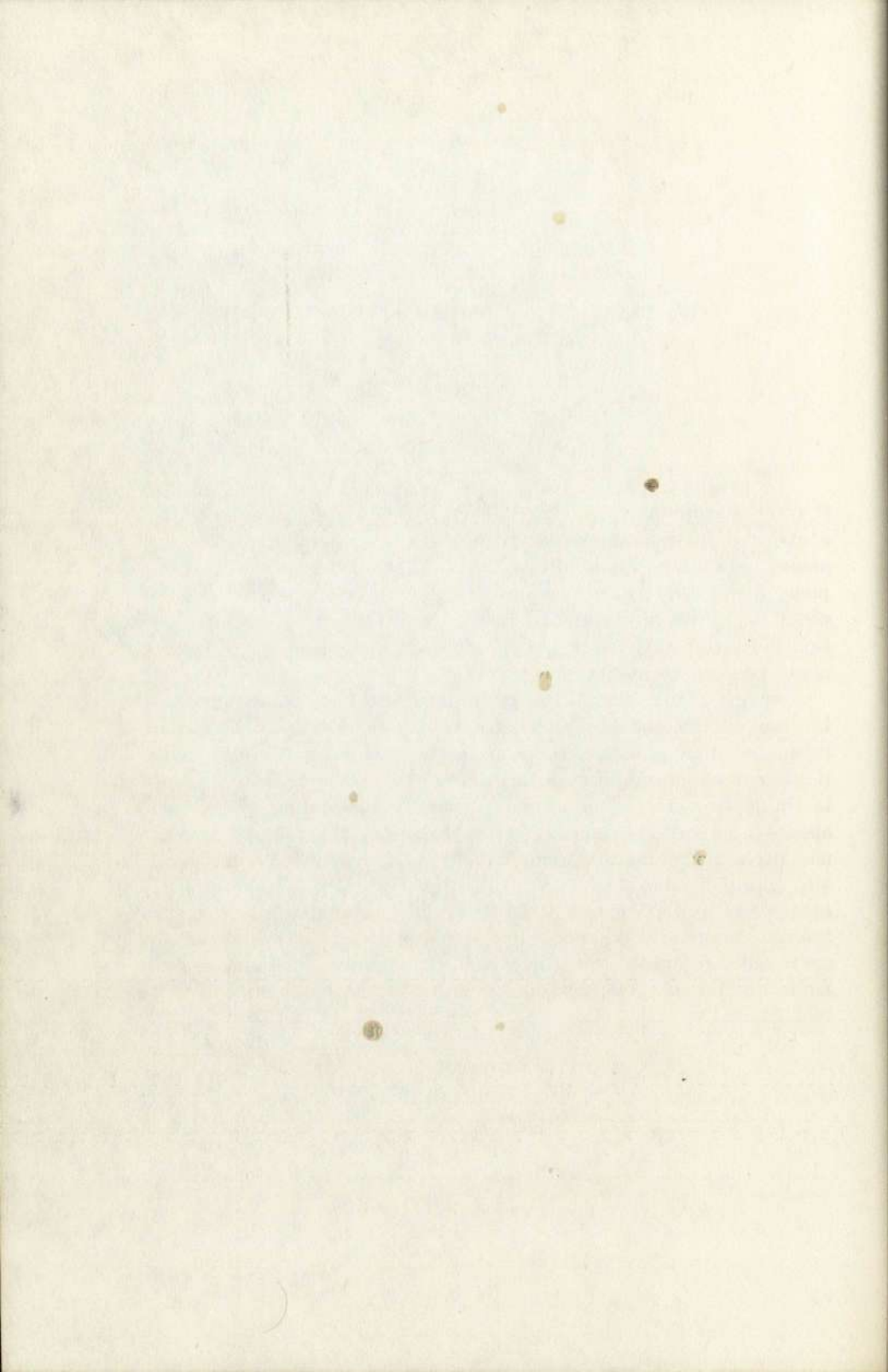
LA CREATION DU PARTI LIBERAL DANS
LA PRINCIPAUTE DE BULGARIE

Ivan Stoïanov

Résumé

Le problème de la formation du système politique du parti immédiatement après la libération de la Bulgarie en 1878, s'avère d'être fondamental pour l'éclaircissement du développement social et économique du pays. La littérature historique jusqu'à présent traite beaucoup de problèmes, concernant le début de notre histoire politique, mais le problème de la création définitive du Parti libéral de la Principauté de Bulgarie n'est pas encore éclaircie.

Après avoir étudié les documents de base nous arrivons à la conclusion que les partis politiques de l'Assemblée constituante ne sont pas encore complètement formes et que le Parti libéral ne commence à fonctionner vraiment comme tel qu'à la fin de la crise économique d'octobre-novembre 1879, quand apparaît un organe du parti, qui divulgue les idées libérales, une direction centrale, coordonnatrice des actions des masses aux opinions libérales, un programme donnant les moments principaux des positions libérales, un leader comme P. Karavélov qui remplace Tzankov, une organisation des membres du parti qui accomplit les directives et dont les idées et les opinions ont parfois de l'influence sur l'activité du Bureau Central libéral.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ "

Том XVIII, кн.3 Факултет за история 1980/1981

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XVIII, livre 3 Faculté d'histoire 1980/1981

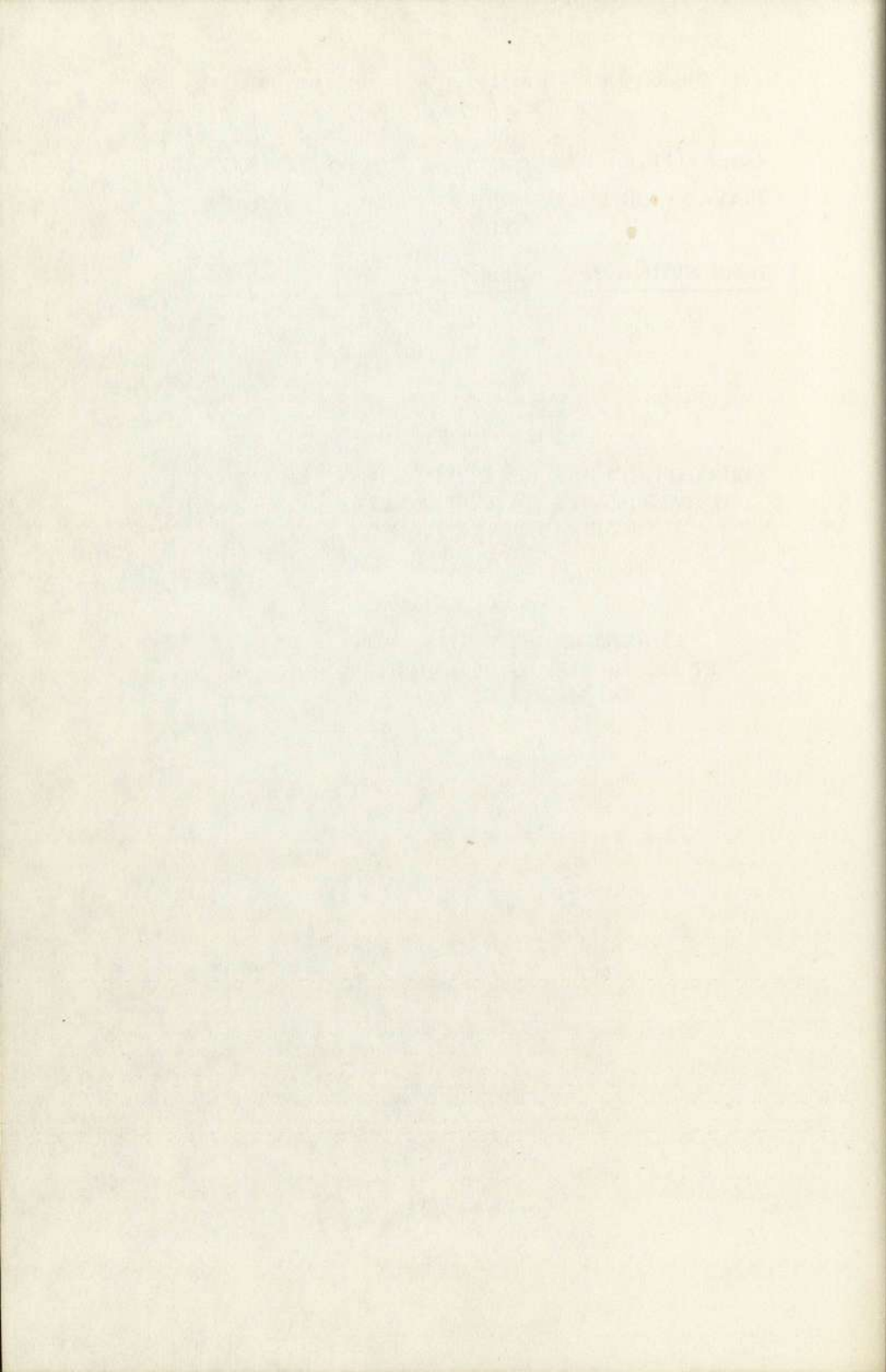
ИЛКА ПЕТКОВА

ВИЗАНТИЙСКИЯТ ИСТОРИК ГЕОРГИ АКРОПОЛИТ
И ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
ОКОЛО СРЕДАТА НА XIII ВЕК

ILKA PETKOVA

L'HISTORIEN BYZANTIN AKROPOLITE
ET LES PROBLEMES DE L'HISTOIRE BULGARE
DU MILIEU DU XIIIe SIECLE

София, 1981

Историческите извори за нашата средновековна история, както е известно, се характеризират в по-голямата си част с непълнота и лаконичност, а в редица случаи и с оскъдност. Това от своя страна налага, когато се изясняват редица моменти от развитието на нашия народ през средните векове, да се работи предимно, а понякога и само с извори от чужд произход. От тях на първо място по своето значение могат да бъдат поставени византийските извори. Поради близкото и активно съседство между българската държава и Византийската империя, а също и твърде интензивните им контакти тези източници отразяват най-пълно и подробно определени периоди от нашата история.

Сведенията на византийските автори и хронисти са били оценени по достойнство от нашата стара и съвременна историография. Тя ги е използвала пълноценно за изясняване на проблемите, свързани със средновековното ни минало. Още повече, че често пъти тези автори дават единствена по рода си и поради това от изключителен характер информация. Като пример в това отношение може да послужи съчинението на византийския историк Георги Акрополит. То хвърля светлина върху напрегнатите и трудни за България десетилетия от средата на XIII в.¹

Акрополит направил едва седемнадесетгодишен своите първи стъпки в никейския двор /роден е в 1217 г./. Той получил солидно за времето си образование. Отличните качества, които показал, го издигнали бързо по стъпалата на придворната йерархия до една от най-високите длъжности, велик логотет. Тази длъжност той заемал почти неотстъпно както по време на управлението на Йоан III Дука Ватаци

¹ Acropolitae G., Opera, t.I, ed. Heisenberg, Lipsiae, 1903; ср. ГИБИ, т.VIII, С., 1971. Литературата за Акрополит като значителна личност и изтъкнат историк, вж. Moravcsik G., Byzantinoturcica, I, Berlin, 1958, pp. 266-268.

/1222 - 1254 г./, така и при сина му Теодор II Ласкарис /1254 - 1258 г./.²

Високият пост и важните дипломатически мисии, с които бил натоварен Акрополит, го поставили в центъра на най-важните мероприятия, характеризиращи никейската външна и вътрешна политика през този период. Това му давало възможност да се ползува от важна документация, което от своя страна се отразило върху достоверността на историческото му съчинение. Необходимо да се изтъкне също така е и това, че авторът, който е живял до 1282 г., естествено е могъл от позициите на очевидец и непосредствен участник да осветли изследваните от него събития от 1204 до 1261 г.³

Трябва да се отбележи, че значението на Акрополитовото съчинение като извор за българската история е отпаднало преценено в положителен смисъл. Всички изследователи, които са работили и работят върху проблемите на нашето политическо развитие през средата на XIII в.⁴, използват Акрополит като база за своите проучвания. Безрезервното доверие и недостатъчно критично отношение, проявено от някои учени в отделни моменти, обаче е било причина за редица неточности и грешни изводи. Те могат да бъдат избягнати при една по-критична работа с този извор.

² Ангелов Д., История на Византия, т. III, С., 1967, с. 140.

³ Ников П., Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година, БАН, кн. XI, 1920, с. 22.

⁴ Вж. Ников П., пос. съч., с. 13-83; Златарски В., История на българската държава през средните векове, т. III, С., 1971, с. 242-503; Мутафчиев П., История на българския народ, ч. II, С., 1944, с. 98-117; Палаузов Сп., Ростислав Михайлович, руски самостоятелен княз на Дунава през XIII в., Избрани произведения, т. I, С., 1974, с. 216-249; Петров П., Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил "За военните подвизи на известния чутовен протострастор", ИИБИ, т. VI, 1956 г.

Настоящата разработка има задачата да подложи на задълбочен съпоставителен анализ тези сведения от историческото съчинение на византийския писател, които се отнасят до политическите събития в България около средата на XIII в. Целта е да бъдат направени определени корекции по отношение на историческата им интерпретация.

Така например според Акрополит след смъртта на Иван Асен II на българския престол се възкачил първородният му син Коломан, или, както го дава авторът в гръцка транскрипция Калиман I.⁵ Той подновил старите договори с никейския владетел Йоан III Дука Ватаци и при това положение между двамата владетели се установил мир.⁶ Пак по същото време по всяка вероятност били затвърдени и мирните отношения с латинците, които не играели вече активна роля в политическите взаимоотношения на полуострова.⁷ В полза на предположението за мирен договор на Коломановото правителство с Латинската империя говори предимно липсата на сведения за каквито и да било враждебни отношения между тях. Към това може да се прибави и явният стремеж на папството по мирен път да постигне обединение на българската църква с Рим. Израз на това били изпратените от папска страна послания до висшите граждански и духовни власти в България през 1245 г.⁸

Подлагайки на преценка външнополитическите инициативи на Коломановото правителство, В.Златарски смята, че те характеризират външната политика на Коломан като продъл-

⁵ Acropolitae, G., op. c., p. 64; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 170.

⁶ Acropolitae G., ibidem; ср. ГИБИ, пак там.

⁷ Златарски В., пос. съч., с. 421.

⁸ Посланието на Коломан I, изпратено от папа Инокентий IV, е издадено от Theiner A., в Monumenta Historica Hungariae, t. I, I, pp. 196-197; Циркулярното писмо до българското висше духовенство вж. Djucev Iv., II, francescanesimo in Bulgaria nei sec. XIII-XIV, Miscelanea Francescana, vol. 34, III, pp. 255-6.

жение на старата Асенова политика на Балканите⁹. Това негово твърдение обаче влиза в явно противоречие с данните на Акрополит. Както е известно от неговата история, българската държава по времето на Иван Асен II била завоювала завиден авторитет на Балканите и играела ролята на сила от първа величина.¹⁰ Това именно ѝ дало възможността от позициите на своето величие вече към края на Иван Асеновото царуване да провежда политика на добросъседски отношения. Те обаче били израз на нейната сила. Що се отнася до времето на Коломан, необходимо е да се отбележи, че България все още се радвала на значителна територия и на пресния спомен за могъщия предшественик на престола, поддържащ нейното реноме в международните отношения. Въпреки това положението ѝ съвсем не било цветущо. Самият Акрополит ясно свидетелствува, че вътрешната обстановка в страната била много напрегната и сковавала всякаква възможност за действие на управляващите. В един пасаж от своята история, отнасящ се до завоевателната кампания на Йоан Ватаци в българските земи през 1246 г., той разказва за предаването на Мелник от византийската аристокрация. Именно по този повод византийският историк предава речта на знатния византиец Николай Манклавит. Агитирайки съгражданите си да преминат на страната на Йоан Ватаци, Манклавит си послужил и със следните аргументи:

"Достатъчно, казал той, страдахме от управлението на детето Калиман. Имаше надежда, че то ще възмъжее и при него, като дойде на възраст, когато човек би могъл да различава добрия от лошия мъж, ще се освободим от мъките. Но тъй като го загубихме поради лоша съдба и ни остава друго дете да управлява българите, ние бихме се показали по-глупави от най-глупавия човек, ако се изложим на нови нещастия, като предпочетем да останем цял живот без владетел, от което нещо се пораждат повечето големи нещастия. Но понеже ромейският император е дошъл близо до нас, ние трябва да се предадем нему, който е сигурен гос-

⁹ Златарски В., пос. съч., с. 421.

¹⁰ *Acroplitae G.*, op. c., pp 43₁₄ - 52₁₀ - 53₂₁; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 161-163.

подар, познава кой е добър и кой лош и има право над нас от древно време."¹¹

Това сведение вероятно съдържа известно преувеличение в описанието на нерадостната картина, която характеризира-ла вътрешната обстановка в България при Коломан. Независимо от това обаче то несъмнено е свързано с конкретни и в основата си достоверни впечатления от политическия живот в страната. Ето защо представлява убедително свидетелство за това, че краткото Коломаново управление е било наситено с ожесточени политически борби. При липсата на силна централна власт те създавали голяма несигурност и безпокойство в страната и били пречка за една по-активна външнополитическа дейност. От такава дейност безспорно имало нужда в този момент. Възползувал се от нестабилното положение на България, никейският владетел се заел с осъществяването на серия от акции, целещи да се справи с враждебните на интересите на Никея Епирско, Солунско и Тесалийско деспотство.¹² Това естествено спомагало за териториалното и политическото укрепване на Никея в ущърб на българската държава. То създавало и определена опасност за българските интереси пред вид на по-нататъшните аспирации на никейската империя, които тя не закъсняла да предяви веднага след смъртта на Коломан.¹³ Поради това може с основание да се твърди, че мирният договор, който България сключила с никейците през 1241 година, не бил в нейна полза. От друга страна, без особено значение за България бил и договарът, сключен с латинците, тъй като те не били вече никакъв съществен фактор в балканските взаимоотношения. Той по-скоро облекчил положението на латинската държава, която се чувствувала изключително нестабилна на Балканския полуостров.

Поради това мирните инициативи на Коломановото правителство ще трябва да се оценят не другояче, а като проя-

¹¹ Acropolitae G., op.c., p.76; ср. ГИБИ, т.VIII, с.174-175.

¹² Ангелов Д., пос. съч., с.28.

¹³ Acropolitae G., op.c., pp.72-74, 72₉-75₂₁; ср. ГИБИ, т.VIII, с.172-176.

ва на политическо безсилие и апатия. Следователно няма никакви основания да бъдат разглеждани като едно пряко продължение на далновидната политика на Иван Асен II на Балканите. В този смисъл е необходимо да се обърне внимание на обстоятелството, че последната разполагала с мощни и ефективни средства за действие. Те ѝ давали възможност да се приспособява отлично към интензивно променящите се условия на полуострова. Това обаче в никакъв случай не може да се каже за външнополитическите акции на Коломановите регенти. Последните съвсем не били съобразени с промените, настъпили в международната обстановка и в частност на Балканите след смъртта на Иван Асен II. По такъв начин въз основа на едно по-пълно и задълбочено анализиране на отделни пасажи от съчинението на известния византийски историк става възможно да се уточнят характерът и значението на външната политика, провеждана по времето на българския цар Коломан I Асен.

Акрополит дава сведения и за смъртта на Коломан. Тя според него била предмет на различни слухове, едни от които я смятали за естествена, а други за резултат "от отровно питие, което му приготвили противниците тайно".¹⁴

Като се има пред вид, че Коломановата машеха Ирина едва ли е гледала с одобрение на неговото възцаряване и вероятно е желала да го отстрани от престола, за да постави своя син Михаил, по-приемливо е Коломан наистина да е бил отровен.

Със смъртта на малкия цар византийският писател свързва и никейското настъпление в българските територии. То довело до значителни загуби за българското царство в Северна Тракия, Южна и Средна Македония. Там никейците успели да завземат редица градове и крепости като Адрианопол, Просек, Шип, Станимака, Велбужд, Скопие, Велес, Пелагония, Сър, а град Мелник бил предаден, както бе споменато вече, от византийските аристократи.¹⁵

¹⁴ Acropolitae, G., op.c., pp. 72-73; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 172-173.

¹⁵ Acropolitae, G., op.c., pp. 72-74, 72₉-75₂₁; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 173-176.

Неуреденото все още положение на българската държава и попречило да организира каквото и да било противодействие. Тя била принудена да се примири с направените от никейците завоевания, които били узаконени и от сключения между двете държави мирен договор. Изграден бил и българо-никейски съюз за съвместни действия против Латинската империя. Те започнали през 1247 г. и довели до превземането на крепостите Цурул и Виза в Източна Тракия.¹⁶

Съюзните отношения между двете страни били нарушени едва след смъртта на Йоан Ватаци /XI.1254/, когато на престола в Никея се възкачил деспотичният му и болнав син Теодор II Ласкарис. Това окуражило българите и те решили да използват благоприятния момент, за да си възвърнат отнетите им територии. Улеснени от политическите промени в Никеиската империя, те преминали в настъпление. За кратко време освободили голяма част от Северна Тракия, чието българско население ги посрещнало като освободители.¹⁷

Енергичното придвижване на българските войски стреснало никейския владетел, който побързал да предприеме контраофанзива. Тя изплашила Михаил Асен и го накарала да се оттегли зад Балкана. Това дало възможност на никейците да окупират всички отнети им земи с изключение единствено на силната родопска крепост Цепена. След това Теодор Ласкарис се завърнал в Нимфей.¹⁸ Неговото заминаване по-

¹⁶ Acropolitae G. op. c., pp. 7522-777; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 176.

¹⁷ Acropolitae G. op. c., pp. 10714-1095; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 183, 184; Гюзелев В., Българската държава и Никея в борбата срещу Латинската цариградска империя /1204-1261 г./, Изв. на Националния исторически музей, т. 2, 1978, с. 21; Gjuselev, V., La Bulgarie, Venise et l'Empire Latin de Constantinople au milieu du XIIIeme siecle, BHR, III, 4, 1975, s. 47; Cancova-Petkova G., Crichisch-Bulgarische Bündnisse in Jahren 1235 und 1246, B. V., I, III, 1969, s. 75.

¹⁸ Acropolitae G. op. c., pp. 1096-15, 1007-17 111, 112, 1119-1139, 113, 1139, 1149, 11310; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 184-193.

служило като сигнал за българите. С помощта на кумански войски те започнали нови военни действия срещу Никея. Настъплением им обаче било преустановено твърде скоро, тъй като Ласкарис организирал поход против тях. Нещо повече, след като разгромили куманите около Димотика и принудили българите да се оттеглят, никейците започнали да се съсредоточават около р.Регина с явното намерение да ударят България. До това обаче не се стигнало, понеже българският цар побързал да започне преговори за мир.¹⁹

Като посредник при неговото сключване от българска страна участвувал т.нар. от Акрополит *τὸν Ῥῶσο Ὁυεον*²⁰, който поради неправилно тълкуване от автори като Ф.Палацки²¹, Е.Голубински²², Руварац²³ е смятан за сръбския крал Стефан Урош. Благодарение на задълбочените изследва-

¹⁹ Acropolitae G., op.c., pp.126¹⁹-127²³; ср. ГИБИ, т.VIII, с.194. Според К.Иречек той е бил сключен през 1257 г. Неговото мнение се споделя и от авторите на съветската История Византии, т.III, М., 1967, с.64. Болшинството от учените обаче, ръководени от ясните хронологически указания на Акрополит в това отношение, приемат правилното като най-вероятно мирът да е бил сключен през 1256 г., и то преди 6.IX. /Преображение господне/, когато Теодор II Ласкарис е получил известие, че той е отхвърлен от българския владетел поради тежките му условия. По този въпрос вж. Златарски, В., пос.съч., с.464, 467; Ников, П., пос.съч., с.63; Ангелов, Д., пос.съч., с.32.

²⁰ Acropolitae G., ibidem; ср. ГИБИ, пак там.

²¹ Palacky Fr., O ruskim knizeti Rostislavovi, Casopis Ceskeho Museum, Praha, 1842, с.23-41.

²² Голубинский, Е., Краткий очерк православных церквей, М., 1871, с.12.

²³ Руварац Ил., Кралице и царице српске, Матица, 1868, III, бр.16, с.53.

ния на Г. Венцел²⁴, М. Вертнер²⁵, В. Макушев²⁶, Сп. Палаузов²⁷, П. Ников²⁸, В. Златарски²⁹, П. Мутафчиев³⁰ и др. може да се смята като напълно доказано, че в случая се касае за руския княз и унгарския васал Ростислав Михайлович, който бил тъст на Михаил Асен. Неговото участие в мирните преговори не било резултат на някакво българо-унгарско споразумение и приятелство, отнасяно от П. Ников към края на 1255 или началото на 1256 г.³¹ и от В. Златарски в края на 1255 г.³², а на принудително омиротворяване между двете държави. То имало като резултат пожертвуванието на северозападните български земи Белград и Браничево. Доказателство за това е прибавката "гех Bulgariae", която се наблюдава в титулатурата на унгарския крал Бела IV от 1255 г.³³

Византийският автор разглежда присъствието на Ростислав като следствие от желанието на българския цар. Независимо от това обаче няма съмнение, че то е било плод на

²⁴ Wenzel G., Rosztizlav galicziai herzeg, IV Bela magyar kiralinak veje, t. III, Budapest, 1887, pp. 13-17.

²⁵ Wertner M., Boris und Rostislav, NBeitrag zur Geschichte der russisch-polnisch-ungarischen Beziehungen, Berlin, 1899, s. 43.

²⁶ Макушев В., История болгарь в труде К. Иречека /рецензия/, МНПр, част 197, 1878, с. 60-64.

²⁷ Палаузов, Сп., пос. съч., с. 244.

²⁸ Ников, П., пос. съч., с. 60-61.

²⁹ Златарски, В., пос. съч., с. 459.

³⁰ Мутафчиев, П., пос. съч., с. 104.

³¹ Ников, П., пос. съч., с. 104.

³² Златарски, В., пос. съч., с. 456.

³³ Knausz, F., Monumenta ecclesiae Strigoniensis, Strigonii, 1874, t. I, p. 422.

еволуцията във взаимоотношенията между България и унгарското кралство през разглеждания период. Основателността на това предположение се потвърждава и от свидетелството на Акрополит за извънредните грижи, които положил Михаил, за да се осигури посрещането на Ростислав в никейския лагер при Регина с изключително внимание и уважение.³⁴ При това авторът е дал израз и на явното задоволство, което предизвикало появяването на руския княз в никейския стан. "И той, и свитата му, пише Акрополит, бяха приети от страна на императора радостно и с подобаващи почести."³⁵ Тези предварителни оптимистични настроения намерили своето оправдание в по-нататъшното поведение на Ростислав. Това поведение обаче изобщо не е разгледано от византийския писател. Той само се е задоволил да отбележи, че сключвайки мира, Ростислав казал своята прошална реч и си заминал, след като получил много царски подаръци. "Те, ако бъдат събрани, пише историкът, всички видове коне, тъкани и други неща, бяха на брой около двадесет хиляди."³⁶ За какво обаче руският княз е бил награден така щедро от императора, Акрополит, който бил натоварен със сключването на мира и поради това е бил напълно осведомен по този въпрос, не съобщава.

Явното мълчание на византийския писател по въпроси, които са му били пределно ясни, може да се обясни само на основата на открито нежелание да се хвърли светлина върху някои от сполучливите ходове на никейската дипломация. Последните засягали съдбата на българската държава и били резултат на коварната роля, изиграна в случая от унгарския васал Ростислав. Това личи и от текста на императорското послание, издадено по повод на успешното сключване на този мир. От него се вижда, че руският княз се е държал съвсем безотговорно, без да се съобразява с българските интереси. Той оставил да бъде лесно подкупен от византийските

³⁴ Acropolitae G., op. c., pp. 126²⁰-127²³; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 194.

³⁵ Acropolitae G., ibidem; ср. ГИБИ, пак там.

³⁶ Acropolitae, G., ibidem; ср. ГИБИ, пак там.

дипломати, жертвувайки изконни български земи.³⁷ От съдържанието на посоченото послание по-нататък може да се заключи, че поради предателството на Ростислав на Никея били предадени не само области, които били завзети от Йоан Ватаци и Теодор II Ласкарис. Отстъпени били и такива, които изобщо не били попадали в ръцете на никейците, например Вранянската област.³⁸

Ръководейки се от това, че в посланието е споменато за допълнително предаване на Скопската и Вранянската област, В.Златарски смята, че те наистина били дадени на никейския император от руския княз.³⁹ Той обаче вероятно не е обърнал внимание на това, че проследявайки настъпателната кампания на Йоан III Дука Ватаци през 1246 г., Акрополит посочва като едно от нейните завоевания и град Скопие.

От сведенията на византийския автор се вижда още, че контраофанзивата, която българите предприели през 1254 г., не довела до превземането на Скопие от тяхна страна. Следователно градът останал в ръцете на никейците и влязъл в границите на завладяното от Йоан Дука Ватаци.⁴⁰ Него Никея получила законно съгласно мирния договор с българската държава през 1256 г.⁴¹ Ето защо, като се имат пред вид данните от историческото съчинение на Акрополит, ще трябва

³⁷ Theodori Ducae Lascaris, Epistolae, Appendix, I, ed. N. Festa, Firenze, 1898, pp. 282⁸³-283⁹³. Относно смисъла на употребените в текста на посланието алегии, вж. Златарски В., Южна България след смъртта на Иван Асен II и Регинският мир, сб. Б. Дьякович, С., 1927, с. 327-341; ср. за тази статия в Byzantinoslavica, IV, 2, 1932, с. 446-447.

³⁸ Theodori Ducae Lascaris, Epistolae, op. c., p. 281⁶⁶-73.

³⁹ Златарски, В., История, т. III, с. 461-462.

⁴⁰ Acropolitae, G., pp. 107, 107¹⁴ - 109⁵⁸; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 183-4.

⁴¹ Acropolitae, G., op. c., pp. 126²⁹-127²³; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 194.

на да се приеме, че на никейците е била отстъпена допълнително само Вранянската област. Нейната загуба ощетявала сериозно България, тъй като тя претърпяла големи териториални неуспехи както на югозапад, така и на северозапад. В случая Ростислав явно действувал като унгарски агент, който се е стремил към благоприятното за Унгария отслабване на българската държава. Ръководен от тези цели, той изобщо не се съобразявал с влошеното положение на своя зет и не направил нищо, за да му помогне. Тъкмо обратно, с безотговорното си държание той явно ускорил гибелта му.

В своето по-нататъшно повествование Акрополит дава възможност да се разреши и спорният проблем относно съдбата на Регинския мир. Според него скоро след сключването на този мир, което станало преди 6 септември 1256 г., императорът получил известие /на посочената дата/, че българският цар е отхвърлил мира поради тежките му условия.⁴² Тази неприятна новина дотолкова разярила Теодор II Ласкарис, че той непрекъснато искал мнението на своите съветници по този въпрос. Те от своя страна се чудели как да го убедят, че се касае за лъжлив слух. В създадената напрегната атмосфера пострадал и самият Акрополит, който с възмущение отхвърлял императорските обвинения, че не е работил достатъчно добре за държавните интереси. В резултат на това той бил наказан с бой и за известно време се лишил от императорското благоволение.⁴³ Както показват обаче по-нататъшните му сведения, той скоро си възвърнал благосклонността на Теодор II Ласкарис, тъй като се оказало, че полученото съобщение не е вярно, понеже българите признали мира въпреки недоволството си от него. Това показват редица факти, които Акрополит посочва по-нататък.

През същата година започнали оживени преговори между никейския император и жената на епирския владетел Теодора относно уговорения още през 1254 г. брак между техните деца. Към тези преговори бил привлечен и Акрополит. Това

⁴² *Acropolitae G., ibidem.*

⁴³ *Acropolitae G., op.c., pp. 128, 129, 130 128¹⁹-131⁶, 131; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 195-197.*

станало по инициатива на императора, който, както съобщава авторът, надвил неговото упорство, към което той упорито се придържал, и му доверил своите планове относно епирците.⁴⁴ Тази постъпка на Теодор II Ласкарис ясно сочи, че неговите обвинения спрямо заслужил дипломат са били несправедливи. Това се доказало от обстоятелството, че слухът за отказа на българския цар да признае Регинския мир, една от ярките изяви на дипломатическия талант на Акрополит, се оказал лъжлив.

В полза на това говори и един друг епизод от Акрополитовата история, който се отнася до развитието на взаимоотношенията между Епир и Никея през 1257 г. Те били добри до началото на тази година в резултат от осъществяването на посочения по-горе политически брак⁴⁵, но впоследствие се влошили и между двете държави започнали военни действия с променлив успех.⁴⁶ В хода именно на тези враждебни акции епирският деспот успял да завземе по-голямата част от западните области, възползуван от това, че Ласкарис бил ангажиран в същото време на изток.⁴⁷

Разтревожен за източните части на своята държава, никейският император нямал възможност да отдели каквото и да било внимание на западните провинции. Затова той назначил Георги Акрополит за претор на запада, който разполагал с извънредни пълномощия и свобода на действие.⁴⁸ Новото назначение естествено било израз на голямото доверие, което било гласувано на Акрополит. Неспкойните и размирни западни провинции, които били заплашени от епирците, естествено не са могли да бъдат поверени на случаен човек,

⁴⁴ *Acropolitae G.*, op.c., pp.132-133; ср. ГИБИ, т.VIII, с.197.

⁴⁵ Ангелов, Д., пос.съч., с.32.

⁴⁶ *Acropolitae G.*, op.c., pp.140, 141, 142, 140²⁰-143²¹, 145, 148, 149, 149-151; ср. ГИБИ, т.VIII, с.199-204.

⁴⁷ *Acropolitae G.*, op.c., pp.138, 138²¹-139¹⁴; ср. ГИБИ, т.VIII, с.18.

⁴⁸ *Acropolitae G.*, *ibidem*.

а на такъв, на когото централната власт е могла да разчита. В тази връзка трябва да се отбележи и обстоятелството, че наред с отговорния пост, който получил, Акрополит бил на-товарен и с важни поръчения от дипломатически характер като контактите с папските пратеници, намиращи се във Ве-рея.⁴⁹

Необходимо е да се изтъкне фактът, че по повод на своето назначение самият автор обяснява, че то било донякъде резултат от желанието на императора по този начин да го накара да забрави незаслужено нанесеното му оскърбление.⁵⁰ С други думи, владетелят ясно е съзнавал, че несправедливо е обидил заслужилия държавник, и се е стараел да премахне неприятния спомен за своята постъпка и изглади отношенията си с него.

Същевременно обаче трябва да се отбележи, че ръководейки се от чувствата на възмущение, които справедливо вълнували Акрополит, Ласкарис имал и определени опасения спрямо него. Особено силни станали те по време на разгърналите се впоследствие ожесточени враждебни действия на епирците в Македония.⁵¹ Тяхното настъпление било съпроводено с въстание на местното население, което заплашило съществуването на никейската власт в тези райони. Положението ѝ се влошило и от обстоятелството, че много от никейските военачалници започнали да преминават на страната на враговете.⁵²

Известията за многобройните предателства значително разтревожили никейския император и възбудили у него съмне-

⁴⁹ *Acropolitae G.*, op.c., pp.139; т.VIII, с.189; вж. Жаворонков, П., *Никейская империя и запад*, ВВ, т.XXXVI, 1974, с.116-117.

⁵⁰ ГИБИ, т.VIII, с.198, бел.7.

⁵¹ *Acropolitae G.*, op.c., pp.140²¹ - 143²⁰; 144, 145, 144²⁴-146¹², 146, 147, 148, 146¹³-149², 150; ср. ГИБИ, т.VIII, с.200-204.

⁵² *Acropolitae G.*, op.c., pp.149³-151²³; ср. ГИБИ, т.VIII, с.204.

ния по отношение лоялността на Акрополит. Както се изяснило по-нататък, те не били основателни, тъй като се оказало, че Акрополит е верен на своя господар и се стреми да подобри положението на запад в полза на никейската държава. Усилията на усърдния претор в тази насока обаче претърпели неуспех поради непрекъснатите измени. След като се защищавал упорито в град Прилеп, той бил заловен от епирските войски и окован във вериги, бил отведен в плен.

Вестта за нещастieto, което сполетяло византийския историк, дошла до императора. Той оценил верността на своя приближен. Като пряк израз на своето особено внимание и благоволение към него издал постановление, с което забранявал да се влиза във владенията му и да им се причинява каквато и да било вреда. По повод на тази императорска милост Акрополит отбелязва следното: "И тъй като чул за тези неща /т.е. за неприятните събития на запад/, император Теодор ме подозирал лошо, но ме подозирал, воден от човешки съображения, защото, като научил, че най-добрите му военачалници на Запад, на които се уповаваше много, се били подчинили на отцепника Михаил, едни преди превземането на крепостите именно скутерият Ксилей, Мануил Рамата, Пулаха и някои други с тях, а пък след превземането на отцепника се подчинили доброволно, например столоначалникът Исак Нестонг, когото, както по-рано разказахме, самият аз бях поставил за управител на Охрид, и немалко други от знатните и именитите, той се боял да не направя и аз същото. Смушавала духа му и неотдавнашната му постъпка спрямо мене. Но тези, които ми познаваха по-добре характера, уверявали, че аз не бих се проявил така. Но след изтичането на много време и когато научил, че съм окован и затворен в тъмница, държан с окови на краката и ръцете, той одобрил поведението ми и станал още по-благоразположен към мене. Той издал постановление относно моите имоти никой да не смее да пристъпи в тях и да им причини вреда."⁵³

Използваният от автора израз "по-благоразположен" ясно свидетелства, че и преди разгледаните събития той

⁵³ Acropolitae G., *ibidem*; ср. ГИБИ, пак там.

се е ползвал с благосклонността на Теодор II Ласкарис. След тях обаче благоразположението на владетеля станало още по-голямо. Като се вземе под внимание, че Акрополит бил в плен и действително съществували благоприятни възможности за определени посегателства спрямо неговото имущество, става ясно, че императорската марка била действително акт на специална загриженост.

По такъв начин въз основа на едно по-пълно и детайлно анализиране на сведенията, които се съдържат в съчиненията на Акрополит, и на основата на едно тяхно съпоставително изследване във връзка със съобщенията на други съвременни автори могат да бъдат решени интересни проблеми. Те са важни, тъй като имат отношение към изясняването на българо-никейските отношения по времето на Михаил II Асен. На тази база става възможно въпреки мълчанието на Акрополит по отделни въпроси, касаещи и неговата собствена личност, да се изясни спорът около сключването на Регинския мир и определи по-ясно ролята, която Ростислав Михайлович е играл в българската история.

На Акрополит ние дължим и единственото сведение относно личността и делата на Коломан II, убица на Михаил II Асен, когато В.Златарски неправилно отъждествява със споменатия от Боянския надпис севастократор Калоян.⁵⁴ Последният обаче, както показва текстът на надписа, е бил братовчед на Константин Тих, а не на Михаил и поради това дейността му е свързана с по-късен период от българската история.⁵⁵ Във връзка с това е необходимо да се

⁵⁴ Златарски, В., Боянският надпис, ГСУ, ИФФ, кн. XIX-XX, 1935, с.14; същият, История, т. III, с.468, бел.1; по въпроса за Боянския надпис вж. Мавродинов Н., Старобългарската живопис, С., 1946, с.89-120; Акрабова-Жендова И., Боянската църква, С., 1960, с.1-56; ИИБЕ: т. VIII, 1962; същият, Надписите към Боянските стенописи, С., 1963.

⁵⁵ Дуйчев Ив., Из старата българска книжнина, т. II, С., 1940, с.54.

отбележи, че направеното от В.Златарски предположение името на Михаил Асеновия убиец вместо Коломан /Калиман/ да се чете Калиян или Калойан не е приемливо, тъй като няма никакви основания за подобно четене.⁵⁶

От друга страна, и в двата случая, когато говори за Коломан I, и по-късно, когато разказът върви за убиеца на Михаил II, Акрополит предава двете имена по един и същ начин като *Καλιμανος*, което е гръцка транскрипция на унгарското име Коломан. При това не съществува никаква опасност авторът да е допуснал някаква грешка при отбелязване на името във втория случай, тъй като от повествованието му личи, че е бил добре осведомен и за двете личности.

Според византийския историк Коломан II убил своя братовчед – царя със знанието на някои жители на Търново, когато /Михаил/ се намирал някъде извън тази крепост.⁵⁷

Подлагайки на анализ това известие, П.Ников смята, че "комплотът е бил едно широко организирано предприятие, дело не само на една личност, но и на мнозина, той е бил израз на съществуващото смущение и недоволство в страната, той е носил характера на революция"⁵⁸. Неговото твърдение обаче едва ли може да се приеме, като се вземе под внимание цитираното известие. То показва, че макар да било израз на съществуващите неприязнени отношения против Михаил II Асен, неговото убийство било дело на заговор. С други думи, Коломан не е разчитал на много сподвижници. В подкрепа на изказаните в тази насока мисли може да бъде приведено и по-нататъшното поведение на узурпатора.

Както е известно от Акрополитовия разказ, веднага след убийството Коломан "взел жената" на убития цар и побързал да се ожени за нея.⁵⁹

⁵⁶ Златарски. В., Боянският надпис, пак там.

⁵⁷ Acropolitae G., *ibidem*; ср. ГИБИ, пак там.

⁵⁸ Ников. П., пос. съч., с.17.

⁵⁹ Acropolitae G., *op.c.* p.152; ср. ГИБИ, т.VIII, с.204.

На този брак изследванията, засягащи периода на ожесточени борби около българския трон след смъртта на Михаил, се спират съвсем накратко. Те го обясняват единствено с желанието на убиеца да стабилизира своето положение, свързвайки се здраво с Асеновата династия.⁶⁰

Едва ли обаче има някакво сериозно основание извършеното бракосъчетание да бъде разглеждано само като израз на стремежа на узурпатора да се свърже по такъв начин с управляващата династия, за да се затвърди на трона. Във връзка с това е необходимо да се изтъкне, че причината, която го обусловила, не би могла да бъде от подобен характер. Както е известно, самият Коломан също бил представител на Асеновия род по мъжка линия и имал права над престола. При това не съществувала и определена опасност от някаква реакция спрямо него в отговор на грубата физическа разправа с Михаил. Безкрайните неуспехи във външната политика и непрекъснатите териториални загуби, с които било запълнено управлението на последния, били изчерпали отдавна чашата на търпението. В крайна сметка именно на базата на съществуващото масово недоволство против Михаил Асен станало възможно и изпъкването на Коломан. Ето защо става ясно, че бракосъчетанието му с вдовицата на бившия цар е било подчинено на други цели и нужди.

За да може да бъде обяснено то с оглед на съществуващата в оня момент политическа обстановка в страната, несъмнено ще трябва да се вземе под внимание цитираното по-горе сведение от Акрополитовата история. То показва, както бе изтъкнато вече, че макар да е използвал отрицателното настроение на широката общественост спрямо Михаил Асен като основа и фон на своите действия, претендентът за българския трон по едни или други причини не се е ползвал от широка подкрепа в страната. Ето защо той побързал да сключи брак с овдовялата царица, демонстрирайки по този начин своето намерение да се придържа към проунгарската ориентация на своя предшественик. Надеждата му била да бъде подкрепен от бащата на съпругата си Ростислав Михайлович.

⁶⁰ Никол П., пак там.

Показаната от Коломан II лоялност спрямо Ростислав, респективно унгарците, дала твърде скоро своите резултати. Наистина руският княз, повикан от дъщеря си или по своя лична инициатива, побързал да се яви пред стените на Търново.⁶¹ Причината за неговата неочаквана намеса в българските работи се дължала според П. Ников на справедливото му желание да отмъсти за убийството на своя зет и да спаси дъщеря си, която била грабната от узурпатора.⁶² Ростислав, както се знае обаче, много малко държал на интересите на своя зет, докато Михаил бил жив. Той даже напълно съзнателно допринесъл за влошаване на положението му и неговата смърт. Следователно едно подобно обяснение на мотивите, които са ръководили неговите действия в случая, не би могло да се приеме като достатъчно убедително.

От друга страна, не изглежда приемливо и направеното от същия автор предположение, че наред с "нежните родителски чувства и намерението да накаже убиеця руският княз преследвал и цели, които го насочвали към вакантния в момента престол на българите".⁶³ Като се има пред вид изключителната непопулярност на Ростислав в България в резултат на безсъвестното му поведение при сключването на Регинския мир, подобна аспирация едва ли е допустима. Още повече, че нямало никаква опасност за намаляване на неговото и на унгарците политическо влияние в България. Както вече изтъкнахме по-горе, Коломан II ясно показал, че ще следва стария политически курс. При това положение може да се твърди, че придвижването на Ростислав към Търново е имало за цел да подкрепи лишения от широка социална опора узурпатор. Последният според Ников,⁶⁴ П. Мутафчиев,⁶⁵

⁶¹ *Acropolitae G., op. c., p. 152; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 205.*

⁶² *Ников, П., пос. съч., с. 64-65.*

⁶³ *Ников, П., пак там.*

⁶⁴ *Ников, П., пос. съч., с. 17.*

⁶⁵ *Мутафчиев П., История на българския народ, ч. II, С., 1944, с. 204.*

Сп. Палаузов⁶⁶ все пак е успял да се задържи за известно време на българския престол. Вероятността за Коломановото възцаряване обаче е отхвърлена от В. Златарски.⁶⁷ Неговото становище напълно споделя Ара Маргос,⁶⁸ изхождайки от допълнителните сведения на два използвани от него арменски документа. Към това гледище напоследък се присъединява и Г. Цанкова.⁶⁹

Във връзка с разногласията, които съществуват в научната литература по въпроса за възцаряването на Михаил Асеновия убиец, е необходимо да се отбележи следното: Акрополит, използван от споменатите автори като база за горепосочените констатации, съвсем не дава основание да се твърди, че Коломан е успял да се задържи за известен период на търновския трон. По този повод византийският историк споменава съвсем неопределено, че Коломан "изглежда, си присвоил и властта над българите"⁷⁰.

Освен това условията, в които се разгръщала дейността на узурпатора, както и интензивният ход на събитията, описани от Акрополит, също не благоприятствуват за твърдения от този род. Ето защо може да се приеме с най-голяма сигурност, че убиецът на Михаил Асен не е успял да заеме неговия престол. В подкрепа на тази констатация красноречиво говори и разказът на византийския автор за развоя на Ростиславовата експедиция. Според Акрополит тя не се увенчала с ония резултати, на които се надявал нейният организатор. Поради неблагоприятното стечение на обстоятелства-

⁶⁶ Палаузов, Сп., Европейският югоизток през XIV столетие, Избрани произведения, т. I, С., 197, с. 320.

⁶⁷ Златарски, В., История, т. III, с. 468.

⁶⁸ Margos, A., Deux sources arméniennes du XIII-e siècle, concernant certains événements du second empire bulgare, p. 295.

⁶⁹ Цанкова-Петкова, Г., България при Асеновци, С., 1978, с. 147.

⁷⁰ Acropolitae, G., op. c., p. 152; ср. ГИБИ, т. VIII, с. 205-205.

та Ростислав бил принуден да се задоволи единствено с вземането на дъщеря си и да се оттегли. Изтъкнатият византийски историк не се спира подробно на причините, които са предизвикали внезапното оттегляне на руския княз, а отбелязва, че това станало, "Защото някои бяха успели да убият Коломан, който бягал от едно място на друго."⁷¹

С други думи, Коломан въпреки желанието и усилията си не успял да укрепи своето положение в Търново и бил изгласан от враговете си. Бягайки от едно място на друго, той, изглежда, е възлагал всичките си надежди на помощта отвън. Евентуалната намеса на Ростислав и възможната победа на Коломан обаче активизирали неприятелите на последния, които побързали да го убият.

Поради това, когато дошъл пред българската столица, руският княз разбрал, че е закъснял, тъй като този, на когото бил дошъл да помага, вече не съществувал. Ето защо той решил, че е най-добре да се завърне обратно. Да вземе подобно решение го убедило вероятно и обстоятелството, че в Търново имало вече нови сили, които държали здраво града в свои ръце и са му действували твърде респектиращо. Уверил се в предварителния неуспех на евентуални свои действия за завземане на българския престол, Ростислав несъмнено се е отдалечил от столицата. Той насочил своето внимание към незащитените в момента погранични територии в северозападните райони на българската държава. Там вероятно е реализирал и някои успехи.⁷² Какви са били точно неговите завоевания, е трудно да се каже при липсата на каквито и да било сведения в това отношение.

⁷¹ Acropolitae G., *ibidem*; ср. ГИБИ, пак там.

⁷² Ников П., *пос. съч.*, с. 191; Палаузов С п., *Европейският югоизток през XIV столетие*, с. 320; Ростислав Михайлович, с. 245; Макушев В., *пос. съч.*, с. 64; *Hybl Fr., Bulharsko povimreni Asenovcu, Sbornik praci historickych (In honore prof. Jar. Goll)*, Praha, 1906, ss. 55-71; Wether M., *Glossen zur Bulgarischen Zarengenealogie*; II, *Ungarische Revue*, 1891, ss. 27, 149; *Boris und Rostislav gailisziai herzeg, IV Bela magyar kiralinak veje*, XIII, Budapest, 1887, s. 43.

По такъв начин Акрополит, както бе отбелязано, описва свалянето на Коломан като резултат от дейността на определени политически среди, които са били несъмнено враждебно настроени спрямо показаната от него готовност да се свърже с унгарците и техния васал. Византийският автор обаче не дава никакви по-конкретни данни в тази насока.

Нещо повече, той изобщо не се спира на тази интересна страна на въпроса, а прескачайки един интензивен период от развитието на политическите борби в България след смъртта на Коломан II, преминава направо към описание на избирането и възцаряването на Константин Тих. При това трябва да се отбележи, че ходът на изложението върви леко и свободно, а развоят на събитията съвсем логичен и в тясна взаимовръзка. Ето защо, ако не бяха свидетелствата на по-късните византийски историци Георги Пахимер и Никифор Григора за появата на Мицо и неговата дейност в този пропуснат от Акрополит период, едва ли някой би си позволил да се осъмни в достоверността на уважавания византийски историк.

Според Пахимер обаче Мицо, който бил зет на българския цар Иван Асен II, "бидейки българин", приел българската власт "веднага след неговата смърт".⁷³

От това известие става ясно, че Мицо⁷⁴ е бил търновски цар след смъртта на Иван Асен II. Що сѐ отнася до стремежа на византийския автор да го представи като пряк наследник на стария Асен, той едва ли би могъл да бъде

⁷³ Pochymeres G., Die Michaelis et Andronico Palaeologis libri tredicim, I, rec. J. Bekkeri, I, Bonn, 1829, pp. 349₁₆ - 350₄ /цит. по П. Ников, пос. съч., с. 20-21/.

⁷⁴ Редица автори идентифицират неправилно Мицо със сина на Ростислав Михаил; вж. Палаузов. Сп., Европейският югоизток, с. 320-321; Johan Christian von Engel, Geschichte des ungarischen Reiches und seiner nebenländer, 1801, III, s. 229; A. Fessler, Die Geschichte der Ungarn ihrer Landsassen, II, Leipzig, 1815, s. 559; Макушев, В., пос. съч., с. 64; Josef von Scharberg, Historisch-genealogischer Atlas zur Vebersicht der Geschichte des ungarischen Reiches, Hermannstadt, 1851, Tafel IV, ср. Ников, П., пос. съч., с. 51.

обяснен с липсата на точна информация по този въпрос. Покоро този стремеж ще трябва да се свърже с целта, която Пахимер е преследвал в случая. Той искал да обоснове законното право на византийците над Месемврия, която те получили не от кого да е, а от непосредствения приемник на Иван Асен II на българския трон.

Както е известно, през 1271/1272 г. византийци и българи водели ожесточена борба за черноморските градове Анхиало и Месемврия. Тези градове били обещани като застра на Константин Тих, когато след смъртта на първата си съпруга той се оженил /1269/ за внучката на Михаил VIII Палеолог Мария. По такъв начин българският цар се надявал да включи отново в територията на българската държава тези важни центрове по Черноморието, отнети от византийците през 1263 година.

Византийският император обаче не бързал да изпълни своето обещание. Като условие за неговото осъществяване той поставил раждането на престолонаследник. Когато той се появил през 1270 г. обаче, станало ясно, че всичко това било само хитра уловка от страна на Михаил Палеолог. Неговото нежелание да предаде на България обещаните градове довело до военни конфликти между двете държави през 1271/1277 г.⁷⁵ То насочило българския двор към преговори с Неаполитанското кралство за включване на България в антивизантийската коалиция, която се оформила по това време.⁷⁶

⁷⁵ Петров, П., Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил "За военните подвизи на известния чутовен протостатор" ИИБИ, VI, 1956, с.551.

⁷⁶ Макушев, В., Италянские архивы и хранящиеся в их материалы для словянской истории, т. II, Спб, 1871, с. 28-29, 86-88; Дрингов, М., Нови паметници за историята на българите и техните съседи, Съчинения, т. I, с. 73 сл; Андреев Й., Отношенията между България и Неаполитанското кралство през втората половина на XIII в., Ипр., кн. IV, 1978, с. 579.

Споровете за владееенето на Месемврия намерили отражение в цитираната част от историческото съчинение на Пахимер, който като съвременник се постарал да обоснове правото на Византия да притежава този град. Описвайки усилията на византийците през 1278 г. да поставят и закрепят на българския трон своето протеже Иван Асен III, авторът оправдава действията им с това, че те подкрепяли един законен аспиратор за българската корона, тъй като Иван Асен III бил син на българския цар Мицо. Последният като зет на Михаил Асен по сестра взел властта в свои ръце след Михаиловата смърт, тъй като убитият цар "нямал дете, което да го наследи"⁷⁷.

И така посочените византийски историци дават основание да се смята, че предшественик на Константин Тих на българския трон се явява Мицо. Известно е обаче, че тези автори почти не са били съвременници на описаните събития. Единият от тях, Пахимер /род. 1242 г./, е бил твърде млад по това време, а другият, Григора, е роден в 1295 г. Ето защо тяхната информация по всяка вероятност произхожда не от собствени наблюдения, а от по-стари свидетели и съвременници.

Същевременно прави впечатление, че Акрополит, който е бил очевидец на тези събития, не казва нищо за тях. Причините за неговото мълчание едва ли биха могли да бъдат обяснени само с предполагаемата неосведоменост на византийския автор, както смята Ников. Тя се дължала според него на обстоятелството, че от началото на 1257 г. до 1259 г. Акрополит бил поставен в извънредно неблагоприятно положение. Той бил защитник на Македония и пленник в Арта, т.е. на епирците, и нямал вече абсолютно никаква възможност да се снабдява както по-рано с ценна информация от самия императорски двор. Решаващо значение за това имало отдалечаването на видния дипломат от двора поради неми-

⁷⁷ Grigoraе, N., Byzantina historia, t.I, ed. L.Schopeni, Bonnæ, 1829, pp.603-613; /цит.по Ников, П., пос.съч., с.21/.

лостта, в която изпаднал в резултат от известието, че българите са отхвърлили Регинския мир.⁷⁸

Ников обаче явно не е обърнал внимание на онези пасажии от Акрополитовата история, които бяха разгледани по-горе и въз основа на които бе доказано, че българо-никейският мирен договор от 1256 г. е останал в сила. Поради това Акрополит скоро си възвърнал императорското благоразположение и предишното завидно положение в никейския двор. Назначен за претор на запада, той имал и неограничен достъп до каквато и да било информация.

От друга страна, самото съчинение на византийския писател не оставя никакво съмнение относно осведомеността на автора по българските въпроси след убийството на Коломан II. Така след като прави обстоен преглед на събитията от никейската история през 1256-1257 г., авторът заявява, че ще насочи вниманието на читателя към проблемите на политическото развитие на българската държава, които се разрешавали по време на разгледаните от него никейски събития.⁷⁹ Това уверение на византийския историк ясно показва, че той е познавал достатъчно добре и едните, и другите, тъй като те са вървели паралелно. При тяхното отразяване обаче той постъпил по различен начин. Така, докато прегледът на епизодите от никейската история е без съмнение пълен и обстоен, то този, който разглежда българските дела, е твърде кратък и лаконичен. В отделни случаи направо липсват данни за известни лица и събития. Разбира се, по-голямото внимание, което отделя Акрополит на събитията, свързани с Никея, е лесно обяснимо. Те в крайна сметка засягали не само съдбата на държавата, но и собствената му личност. На това именно се дължи и обстоятелството, че поставяйки ги на преден план, той ги разяснява извънредно подробно. Казаното дотук обаче обяснява само донякъде краткия начин, по който Акрополит говори за политическите събития в България, но не и пълното му мълчание спрямо интересния период преди възкачването на Константин Тих.

⁷⁸ Ников П., пак там, с.38.

⁷⁹ Acropolitae G., op. c., pp.151.

Изтъкнахме вече, че нежеланието на византийския автор да се занимава с проблемите на българската история през посоченото време, не се дължи на незнание, както посочва Ников. Правилността на нашето мнение се доказва и от факта, че през 1260 г. Акрополит, който се ползувал с уважение и по времето на Михаил VIII Палеолог, бил изпратен в България с важна дипломатическа мисия.⁸⁰ За нейната успешна реализация е било нужно естествено да бъде запознат подробно с политическата обстановка в България, и то не само в навечерието на пътуването му, но и доста преди това. С други думи, византийският дипломат бил наясно относно наличието на политически промени в България след смъртта на Коломан II. Последните са имали пряко отношение спрямо личността на Константин Тих, която е представлявала в момента определен интерес за него. Необходимостта от точна и пълна информация в тази насока е била наложителна с оглед на правилния подбор на средства и методи за действие от страна на Акрополит в Търново. Следователно византийският историк е разполагал с необходимите сведения и за Мицо, който е бил съвременник и съперник на Тих. Византийският автор обаче не споменава нищо за Мицовата дейност. Мълчанието му при това не може да се обясни с липсата на информация, тъй като и по-напред, и тук бе доказано, че той е бил добре осведомен. Нещо повече, византийският писател е запазил голяма дискретност и в случаи, когато неговата изключителна информираност не подлежи на доказване, тъй като е очевидна. В тази насока може да се отбележи визитата му в България. Тази визита според неговите указания го поставила в ролята на едно от главно действащите лица в събитията, имащи връзка по това време с развоя на българоникейските отношения.⁸¹ Независимо от това обаче той не дава абсолютно никакви сведения за задачите, с които е бил натоварен. Нищо не споменава и за резултатите от неговото посещение в Търновския двор. Всичко това свидетелствува ясно, че византийският историк е отминал съзнателно опре-

⁸⁰ *Acropolitae G.*, op.c., pp.175, 175-176; ср. ГИБИ, т.VIII, с.211-212.

⁸¹ *Acropolitae G.*, *ibidem*; ср. ГИБИ, пак там.

делени моменти от нашето политическо развитие през средата на XIII в. Следователно той не е желаел да хвърли каквато и да било светлина върху тях. Възниква и справедливият въпрос за причините, които са предопределили подобна позиция от негова страна. Отговор на този въпрос може да даде според нас единствено самият автор.

Известно е, че веднага след акцията на Ростислав той насочва вниманието си към Константин Тих. Според него той бил единственият подходящ кандидат за трона, тъй като убитият Михаил не оставил свои наследници. Тих обаче нямал абсолютно никакви права над престола, понеже не бил в каквото и да било родство с Асеновци. Затова той потърсил съдействието на никейския император, който му дал за жена голямата си дъщеря Ирина, внучка на Иван Асен II.⁸²

И така Константин Тих, ръководейки се изключително от политически съображения, които били свързани с необходимостта да узакони положението си, се оженил за нея.⁸³ Дори и след този брак обаче неговите права над престола били по-малки от тези на Мицо, който бил съпруг на една от дъщерите на Иван Асен II. Поради това фактът, че Акрополит елиминира такъв сериозен кандидат за престола, имаш големи предимства от Тих, красноречиво показва, че авторът се отнася с явно предпочитание към последния. Той се старае да го представи като напълно законен аспиратор за царската корона. Тих според него бил избран с пълно единодушие от болярския съвет. Трябва да се отбележи и обстоятелството, че византийският писател се стреми най-настойчиво да убеди читателя, че едва след като се качил на трона, Тих установил контакти с Никея. Тези негови твърдения обаче влизат в явно противоречие със сведенията на Пахимер. Според него Мицо, след като дошъл на власт, често изпадал

⁸² Acropolitae G., op.c., pp.151-153; ср. ГИБИ, т.VIII, с.205.

⁸³ Acropolitae G., ibidem; ср. ГИБИ, пак там. Основание за подобна констатация дават и свидетелствата на Пахимер и Григора; вж. Pachymeres, G., op.c., I, pp. 349₁-350₁₆; Grigoraе, N., op.c., pp.60₃ -61₃

в конфликти с никейския император.⁸⁴ При това поводите за тези конфликти не са съобщени от византийския историк, който несъмнено ще е бил наясно по този въпрос, след като разказва така подробно за дейността на Мицо. Във връзка с това може да се направи основателно предположение, че причината за тях е била подкрепата, оказана от Никея на Мицовите врагове, т.е. партията на Константин Тих. Тази подкрепа, изглежда, е довела до надмощието на Тих в борбата и изтласкването на Мицо от столицата. Последният бил принуден да се укрепи в черноморския град Месемврия, откъдето продължавал да воюва енергично.⁸⁵ Той даже успял да изтласка през 1260 г. противника си на юг до крепостта Станимака. Положението било вече решено в полза на Мицо, но тогава според Пахимер се намесили никейските войски. Те именно помогнали на стеснения български цар да надделе, а вероятно и да се укрепи на престола.⁸⁶ Византийският историк се старае да представи последното преди всичко като резултат от самостоятелните действия на Тих и щастливата му съдба. Няма никакво съмнение обаче, че пред вид на явните преимущества и упоритост на Мицо това се дължало в голяма степен на посочената намеса на никейците. Оттук става ясно, че отбелязаното мълчание на Акрополит ще трябва да се обясни именно с неблагоприятната роля, която Никея е изиграла в периода на разгорелите се през 1256-1257 г. ожесточени междуособици за българския престол.⁸⁷

⁸⁴ Асхрополитае, Г., ор.с.; ср. Петров, пос.съч.

⁸⁵ За укрепването на Мицо като цар-претендент в посочения район вж. Иванов, И., Неиздадени монети на Мицо /Мичо/ 1256-1263 г./?/, МСВ, т. II, 1978; Гюзелев, В., Нови данни за историята на България и на град Месемврия през 1257 г., Векове, кн. III, 1972, с. 16.

⁸⁶ Петров, П., пос.съч., с. 559.

⁸⁷ Някои автори свързват основателно посещението на Акрополит в България през 1260 г. с уговарянето на взаимни действия на никейци и българи срещу Мицо, вж. Петров П., пос.съч., с. 559.

Във връзка с казаното по-горе трябва да се обърне внимание и на обстоятелството, че отношенията на Константин Тих с никейците до 1261 г., когато Михаил VIII Палеолог ослепил брата на съпругата му Йоан IV, били извънредно сърдечни и приятелски.⁸⁸ Причината за това приятелство естествено трябва да се търси в богатата му предистория, т.е. във времето, когато никейската империя оказала на българския владетел ценна подкрепа в борбата му срещу Мицо и му помогнала да узакони правото си над трона чрез споменатия брак с никейската принцеса.

Цитираното известие на Пахимер дава основание да бъде направена определена корекция на Акрополит. То позволява с основание да се отхвърли твърдението на споменатия автор, че установяването на контакт между никейската държава и Константин Тих било постигнато едва след възцаряването на последния. Указанията на по-късния византийски историк в тази насока навеждат на извода, че между Тих и Никея е била налице една здрава и стабилна връзка преди това. Следователно още по времето, когато Тих се е борил ожесточено за престола, и поради малките си шансове трябвало да се обърне за помощ към никейския владетел.

Съчинението на Акрополит позволява да бъдат направени и известни предположения относно хронологическите рамки, в които са се развивали събитията след сключването на Регинския мир, юли-септември 1256 г. Сведенията на византийския историк показват, че всеобщото недоволство на българите от несправедливия мирен Регински договор било налице веднага след подписването му. При това въпреки всичко този договор не бил отхвърлен от Михаил II Асен. Няма съмнение, че гибелта на българския цар не е закъсняла много. Оттук може да се предположи, че Михаил Асен е бил убит скоро след сключването на Регинския мир, който бил негов пореден неуспех.

С други думи, превратът на Коломан ще трябва да се постави някъде през следващите месеци на 1256 г. Узурпаторът обаче, както вече беше посочено, скоро бил изтласкан от столицата и убит, преди да успее да се задържи на тро-

88

Златарски, В., История, т. III, с. 497.

на. Тъй като тези събития са вървели много интензивно, вероятно Коломан II е бил премахнат от своите неприятели още към края на 1256 г. Ростиславовата акция, както се вижда от приведеното в хода на изложението известие на Акрополит, се извършвала преди смъртта на Коломан и приключила след нея. Това от своя страна налага тя да бъде изместена в края на 1256 година. Следователно твърдението на П. Ников относно нейната организация и провеждане в началото на 1257 г. трябва да бъде коригирано.⁸⁹

Изтъкнахме вече обстоятелството, че при своето идване пред Търново Ростислав Михайлович ще трябва да се е сблъскал със сили, които са господствували в столицата и са го принудили да се оттегли. Тъй като сведенията на Пахимер и Григора сочат, че преди Константин на българския престол е стоял Мицо, за когото Акрополит тенденциозно мълчи, ясно е, че той е противодействувал на руския княз. Следователно като начало на управлението на Мицо може да се приеме края на 1256 година.

Що се отнася до горната граница на Мицовото царуване като търновски цар, тя е ограничена от възцаряването на Константин Тих. Последното явно трябва да се отнася към края на 1257 г., защото в началото на 1258 г. последвал неговият брак с дъщерята на Теодор Ласкарис. Естествено е било при това да е съществувал един период от няколко месеца, в разстояние на който Константин е могъл да направи своето предложение, да получи одобрителен отговор, да подготви и осъществи сватбата. Във всеки случай тя е била уговорена преди смъртта на Теодор Ласкарис /август 1258 г./.

Указание за това дава Акрополит, който по този повод отбелязва, че за целта било изпратено "българско посолство за император Теодор, за да даде голямата си дъщеря Ирина за съпруга на Тиховия син Константин и да се омъжи за него законно, понеже била внучка на цар Иван Асен II и подхождала за подобно властвуване".

Във връзка с направените уточнения относно достоверността на Акрополитовата история като източник за политическото развитие на нашата държава през средата на XIII в., може да бъде направена известна корекция на изказаното от

⁸⁹ Ников П., пос. съч., с. 66.

П.Ников мнение по този повод. Според него "Той, т.е. Акрополит, не крие истината, нито се стреми да я изврати, напротив. Неговото изложение се отличава с истинност, трезвост и прямота."⁹⁰

У византийския автор, както бе доказано в хода на изложението обаче, се наблюдава определен стремеж да бъдат премълчани интересни данни за нашето историческо минало през разглеждания период. Поради това ние не можем да се съгласим напълно с направената от Ников оценка. Още повече, че тя довежда до известна абсолютизация, а следователно и безкритично отношение към известията, които предлага Акрополит. Ние не омаловажаваме неоспоримите достойнства на уважавания писател и се отнасяме с нужното внимание и интерес към него. Въпреки това обаче смятаме, че той, както останалите византийски автори, е бил повлиян в значителна степен от политическите тенденции на своето време. Още повече, че неговата висока длъжност и активна роля в най-важните външнополитически инициативи на никейската държава са го насочвали както по задължение, така и по желание към спазване на определена дискретност.

Ето защо при работата с неговото историческо съчинение е необходимо да се подхожда внимателно и критично, а там, където е възможно, трябва да бъдат правени съпоставки и със сведенията на други съвременни извори.

⁹⁰ Acropolitae G., op.c., 152, 152-153з; ср. ГИБИ, т.VIII, с.205.

ВИЗАНТИЙСКИЙ ИСТОРИК ГЕОРГИЙ АКРОПОЛИТ И ПРОБЛЕМЫ БОЛГАРСКОЙ ИСТОРИИ СЕРЕДИНЫ XIII ВЕКА

Илка Петкова.

Резюме

Статья посвящена анализу исторического сочинения византийского писателя Георгия Акрополита в качестве источника для политической истории болгарского государства середины XIII века. Анализ сочинения и сопоставление его с другими византийскими источниками дают возможность внести определенные коррективы в утвердившиеся в нашей историографии мнения, касающиеся развития политических событий в Болгарии в указанный период.

На этой базе уточнены конкретные вопросы в связи с направлением и характером внешней и внутренней политики болгарского государства после смерти Ивана Асена Второго. Показана роль, которую сыграл русский князь Ростислав Михайлович в нашей истории.

В заключение автор аргументирует свой основной вывод о том, что византийский историк Георгий Акрополит уделил значительное место в своей истории событиям, связанным с политическим развитием Болгарии в середине XIII столетия. Высокий пост, который он занимал в никейской администрации обеспечивал ему центральное место во всех делах внешней политики и вместе с тем доступ к ценной информации.

Несмотря на это, однако, Георгий Акрополит обходил молчанием ряд политических событий, происходящих в болгарском государстве в то время, так как в них была замешана никейская администрация и сам он, будучи одним из видных ее представителей.

L'HISTORIEN BYZANTIN GUEORGUI ACROPOLIT
ET LES PROBLEMES DE L'HISTOIRE BULGARE
DU MILIEU DU XIII S.

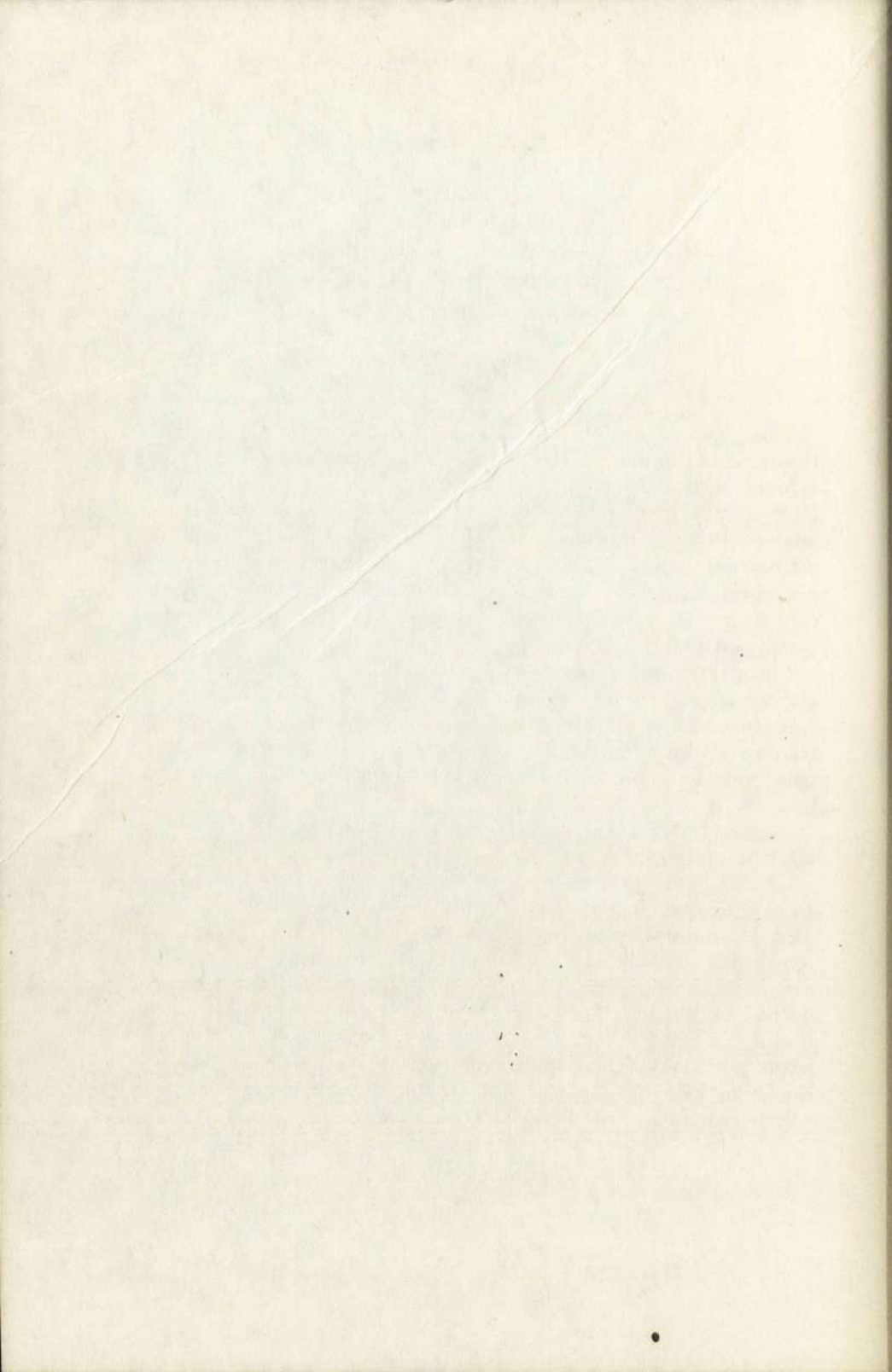
Ilika Petkova

Résumé

Le présent article propose une analyse et une critique de l'œuvre historique de l'écrivain byzantin Guéorgui Acropolit comme un document témoignant sur l'histoire politique de l'Etat bulgare du milieu du XIIIe s. L'analyse critique et la confrontation de l'œuvre avec d'autres documents byzantins offrent à l'auteur la possibilité de faire certaines corrections des opinions qui se sont imposées dans notre historiographie concernant le développement des événements politiques en Bulgarie pendant la période indiquée.

A partir de ce point de vue l'article offre des précisions sur certains problèmes concrets, liés aux tendances et au caractère de la politique intérieure et extérieure de l'Etat bulgare après la mort de Ivan Assen II. Il éclaire le rôle qu'a joué le prince russe Rostislav Michailovitch dans notre histoire.

Pour finir, l'auteur motive sa conclusion principale que l'historien byzantin Guéorgui Acropolit a consacré beaucoup de place dans son histoire aux événements, concernant le développement politique de la Bulgarie du milieu du XIIIe s. Son haut poste dans l'administration nichéenne l'a placé au centre de toutes les initiatives importantes de la politique extérieure et lui a assuré l'accès d'une information importante. Indépendamment de ce privilège, il a gardé la discrétion sur un certain nombre d'événements concernant les événements politiques, ayant lieu dans l'Etat bulgare pendant la période indiquée, à cause du rôle qu'y ont joué la diplomatie nichéenne et lui-même comme un de ses illustres représentants.

ТРУДОВЕ НА БЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XVIII, кн. 3 Факултет за история 1980/1981

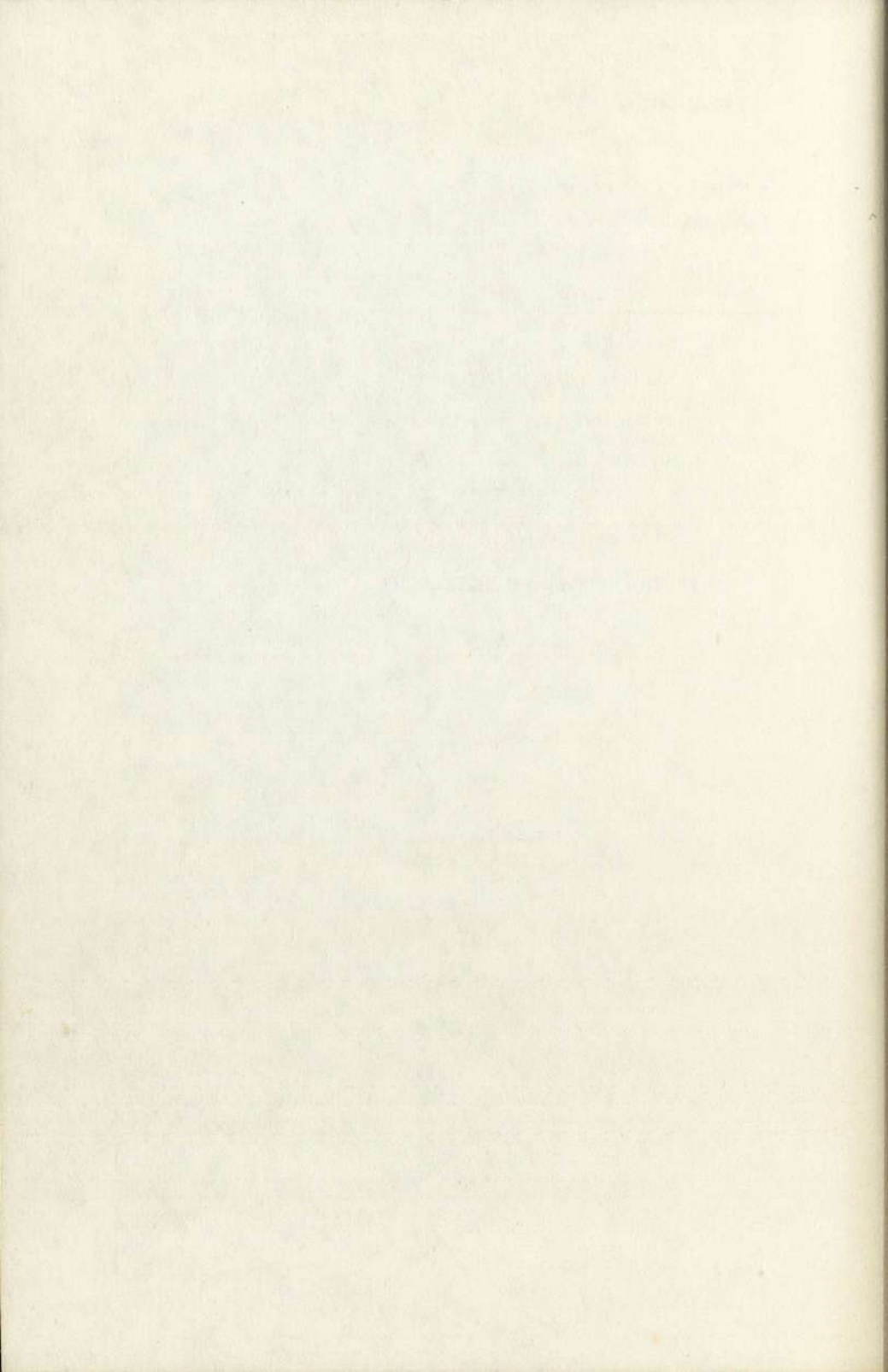
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
V. TIRNOVO

Tome XVIII, livre 3 Faculté d'histoire 1980/1981

НИКОЛАЙ ИВАНОВ КОЛЕВ
ТРАНСПОРТЪТ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ЕПОХАТА
НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

NICOLAS IV. KOLEV
LE TRANSPORT EN BULGARIE A L'EPOQUE
DE LA RENAISSANCE

София, 1981

Османската феодална система, установена в България след падането ѝ под османска власт, почва да се разлага още в края на XVI в. Процесът на нейното разложение се засилва особено много през втората половина на XVIII и първата половина на XIX в. Главни причини за това са развитието на производителните сили, разширяването на стоково-паричните отношения в градското и селското стопанство и зараждането на капиталистическите отношения в нейните недра. През втората половина на XVIII в. настъпва подем на занаятите и търговията в България, което довежда до разширяване ролята на транспорта и съответно до неговото развитие.

В настоящото съобщение си поставям за цел да разкрия ролята на транспорта /сухоземен и воден/ през епохата на Българското възраждане за развитието на занаятите, търговията и градовете, за консолидирането на българската нация.

През XVIII-XIX в. занаятчиите произвеждат все повече стоки за пазара. Налице е разделение на труда. Към средата на 50-те години се извършва окончателна специализация на занаятчийските и промишлените райони с оглед на климата, природните условия и нуждите на новото стопанско развитие. Вълнено-текстилната промишленост се съсредоточава в районите с овцевъдство - Стара планина, Средна гора и Родопите. Така например абаджийството е силно развито по това време в градовете Копривщица, Панагюрище, Карлово, Казанлък, Тетевен, Габрово, В.Търново, Котел, София, Стара Загора, Самоков.¹ Копривщенци купуват суровината от рупчоските села, а продават стоката си в Цариград, Анадола, Александрия. Панагюрските търговци продават стоката си в Цариград и околните градове, в Сърбия, а тетевенчани рабо-

¹ Косев, К., За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в., 1968, с.64-78; Хаджийски, Ив., Бит и душевност на нашия народ, т.11, 1974, с.175-177.

тят за румънската армия. Производството на гайтани е съсредоточено в градовете Карлово, Калофер, Габрово, Пирдоп, Сопот, Казанлък, Самоков и др., като гайтаните са предназначени предимно за вътрешния пазар, макар че една част се изнася в Румъния, Босна, Сърбия и Македония.²

Табаците /кожарите/ произвеждат кожи и кожарски изделия в Габрово, Панагюрище, Тетевен, Стара Загора, В.Търново, Севлиево, Етрополе.³ Продажбата на този вид стока се извършва из цяла България, освен това се изнасят кожи за Сърбия, Румъния, Германия, Австро-Унгария, Италия и Турция. Палукчийството, а по-късно и кундурджийството цъфтят като занаяти в средата на XIX в. в Габрово, Панагюрище, Тетевен, Карлово, София, Лом, Чирпан, Шумен, Дряново, Сопот, Севлиево и др.⁴ Производството на обушарите става не само за задоволяване нуждите на вътрешния пазар, но и за Сърбия, Босна и Румъния.

Кожухарството е развито в Габрово, Тетевен, Стара Загора, Панагюрище, Пазарджик, Казанлък, София, Чирпан и др. градове.⁵ Суровини купуват по панаирите и от градовете Бургас, Видин, Лом, Свищов и др., а готова продукция се пласира в страната и извън страната - Румъния, Русия, Германия, Италия, Сърбия, Австро-Унгария.

Металодобиването е развито в Самоковско, Неврокопско, Демирхисарско, Сярско, Чипровци, Кюстендил, Етрополе, Странджа планина, Кратовско.⁶ Металообработването е практикувано в Габрово, Самоков, Сливен и др. градове. Габровските ковачи и бучакчии /ножари/ купуват сурови материали от Самоков, а също така и вносно желязо /английско, пещенско и руско/.⁷ Готовата продукция пласират из всички

² Косев, К., цит.съч., с.78-86.

Хаджийски Ив., цит.съч., с.180.

³ Косев, К., цит.съч., с.102-110.

Хаджийски Ив., цит.съч., с.177-180.

⁴ Хаджийски Ив., цит.съч., с.177-180.

⁵ Пак там, с.180-182.

⁶ Генчев, Н., Българско възраждане, 1978, с.85.

⁷ Хаджийски Ив., цит.съч.с.183-184.

краища на България, като освен това търгуват със стоката си в Румъния, по бреговете на Черно, Мраморно и Бяло море и Анадола. Развито е медникарството в Родопите, Шумен и Враца, тюфекчийството /пушкарството/ в Сливен и Габрово, куюмджийството /златарството/ в Габрово, София, Стара Загора, Тетевен, Панагюрище, В.Търново, Чирпан и други възрожденски селища.⁸

Троянските майстори грънчари разнасят готова продукция до по-близки и по-далечни пазари, сборове и панаири: София, Радомир, Белоградчик, Видин, Лом, Плевен, В.Търново, Елена, Сливен, Чирпан, Айтос, Бургас, Провадия, Стара Загора, Пазарджик и Хасково. Някои от тях транспортират стоката си с коне или с каруци и зад границата на България - в Румъния и Турция.

Към средата на XVIII в. засиленото развитие на стокското производство и в селското стопанство, започнало още през XVII в., ни се представя със специализирани производствени райони: ориз се култивира в Пловдивско и Пазарджишко, пашкулопроизводство и копринарство е застъпено в Ямболско, Врачанско, В.Търновско и Свиленградско, розово масло се произвежда в Карловско и Казанлъшко, сусам и фъстъци се отглеждат предимно в Хасковско, вино в Мелнишко, Варненско и Пловдивско. По всички краища на България българските търговци разнасят произведения в Македония /предимно в Серско/ памук. Южните тракийски полета и Беломорието се специализират в производството на тютюн, бобови растения и др. Балканските и средногорските скотовъдни райони изпращат месо, вълна, млечни продукти и кожи из цяла Румелия, та чак до Цариград, Анадола и Египет.⁹ Кервани със зърнени храни потеглят от Добруджа към Цариград и други градове из българските земи.

Произведената селскостопанска и животинска продукция, произведените от занаятчиите стоки се нуждаят от транспорта, за да стигнат до потребителя. По този начин транспор-

⁸ Хаджийски И в., цит.съч., с.185-186.

⁹ Паскалева В., За началния етап в образуването на българската нация, в: Ипр, XVIII, 1964, кн.6, с.40.

тът спомага за развитието на занаятите, на селското стопанство и животновъдството, за произвеждането на все повече стоки за пазара. По-нататък транспортът спомага за бързото развитие на търговията. В градовете се издигат крупни търговци, притежатели на големи складове със стоки, които по-дребни търговци разнасят из областта. Засилва се и търговията с другите държави. Австрия, Англия, Франция и др. западноевропейски държави внасят и изнасят все по-големи количества стоки. Движението на стоки в страната, осъществявано чрез транспорта, нараства все повече. В България се създава единен национален вътрешен пазар. По този начин транспортът участва активно в икономическия живот на българската държава през XVIII-XIX в., с което допринася за образуването и консолидирането на българската нация.

Транспортът свързва постепенно село със село, село с град, град с град, селищата от двете страни на Балкана, македонските градове с дунавските пристанища. Расте вътрешноикономическата сплотеност на българските земи.¹⁰

Възникването на вътрешния пазар довежда до засилване на икономическите връзки между различните отрасли на стопанството и до укрепването спойката между отделните райони в страната. Постепенно наред със седмичните и празничните пазари започват да се провеждат годишни или сезонни панаири. Най-голямо търговско значение през XVIII и началото на XIX в. имат следните панаири: Узунджово, Неврокоп /дн.Гоце Делчев/, Серес, Сливен, Асеновград, Татар Пазарджик, Копривщица, Казанлък, Харманли, Чирпан, Стара Загора, Нова Загора, Ямбол, Карнобат, Айтос, Велес, Прилеп, Кочани, Струмица, Петрич, Мелник, Пирот, София, Видин, Враца, Плевен, Свищов, Лом, Русе, Хаджиоглу Пазарджик /Толбухин/, Разград, Силистра, Варна и др.¹¹

Възникналите големи ежегодни панаири придобиват характер на истински национални стопански огнища. На тези панаири нашите стокопроизводители, търговци и купувачи, нашите кираджии се опознават добре помежду си. Там укрепва тяхното самочувствие, тяхното чувство на стопанска само-

¹⁰ Пак там.

¹¹ Генчев Н., цит.съч., с.42-43.

стоятелност, на принадлежност към един общественостопански колектив, повдига се тяхното национално съзнание. Връзките им с чуждите търговци по панаирите укрепват стопанската им предприемчивост и разширяват техния светоглед. Чрез връзките с търговците от Запада българите се приобщават към европейската цивилизация.¹²

Как е организиран транспортът в България през тези два века /XVIII-XIX/, когато занаятите и търговията са в своя разцвет. Какви превозни средства и начини, какви способности за пренасяне са практикувани?

Керванският характер на транспортирането на товари и хора, регистриран през средновековието, се запазва и през XVIII-XIX в. Той се предопределя от необходимостта от взаимопомощ при преминаването на лошите пътища или при самоотбрана от разбойнически нападения.

Преди появата на кираджийството като поминъчна форма на известна част от българското население е практикувана ангарията, която се състои в безплатното пренасяне и превозване на стоки от българи до Цариград или други по-големи градове от Османската империя. Редица документи от XV-XVIII в. говорят за превозване на "беглишко желязо" /желязо, предназначено за данък в натура, десятък/ от Самоковско, Софийско, Гоцеделчевско, Етрополско и Чипровско за Истанбул. Превозването на тази стока става със собствен добитък, като мъжете, които превозват ангарията, се организират в кервани, за да си помагат по време на дългото и опасно пътуване. Един керван може да се състои от 50 - 100 коли, предвождани от "крамарин" със знаме. В песен от Софийско се пее:¹³

Царю си беглик поиска,
хияяло кола беглички,
от Врачанската нахия,
петстотин кола с биволе,
от Софийската нахия,
петстотин кола с 'волове...

¹² Паскалева В., цит.съч., с.40.
Генчев, Н., цит.съч., с.90.

¹³ Българско народно творчество, т.VIII, с.57.

За развитието на кираджийството като поминъчна форма спомагат географските особености на някои райони /малко обработваема земя, която не може да осигури препитание на цялото население, пресеченият планински терен, който затруднявал прокарването на пътищата/. Пренасянето и превозването на стоки във вид на кираджийство, станало вече поминък, се характеризира с три белега: превозване на чужда стока, наличие на собствено превозно средство или животно за пренасяне на стоката и заплащане на извършената работа.¹⁴ В зависимост от средството, с което се пренасят товарите или хората, налице са следните форми на кираджийство: мулетарство, камиларство, наричано още "деведжийство", арабаджийство /коларство/, салджийство, каикчийство и гемиджийство. Към кираджийството може да бъде отнесено и пренасянето на вода в безводните селища на Добруджа, означавано като "сакаджийство" /от "сака"-мех/, или в Созопол като "неропчийство" /от грц. "неро"-вода/.¹⁵ Тук спада и "кърджийството", широко застъпено в Габровско, при което кираджийите купуват стоката и я продават по пазари и панаири.¹⁶

Транспортът се извършва с товарни животни или коли. При товарни животни стоката се разпределя на товари. През XVIII в. един товар е равен на 150-180 кг.¹⁷ Биволските и волските коли превозват по 500-800 оки, а конските от 6 до

¹⁴ Москова, Д., Кираджийството в Пиринския край, в: Българска етнография, II, 1976, кн.1, с.50.

¹⁵ Пенева, Л., Неропчийство /водоноство/ в Созопол, в: Векове, 1953, кн.4, с.44.

¹⁶ Цончев, П., Из стопанското минало на Габрово, 1929, с.487.

¹⁷ Димитријевић, С., Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку, Београд, 1958, с.39 и сл. /по Вачева Ек., Дубровнички търговски колонии в Североизточна България /XVI-XVIII в., в: Из историята на търговията в българските земи през XV-XIX в., 1978, с.78-79. Динић М., Дубровачка средновековна караванска тргови-на. Југословенски исторички часопис, III, 1937, св.1-4, с.125.

150 оки.¹⁸ Водачите на колите или товарните животни се грижат за товарите, които транспортират, както и за теглещите животни, за превозното средство и за товарните животни. Срещу това те получават определено възнаграждение, което се изчислява според товара или за определено количество превозена стока. Възнаграждението се мени в зависимост от годишните времена: през лятото, когато има оживен транспорт и търсенето на стоки е най-голямо, таксата не е най-висока. Напротив, през есента и през зимата, когато транспортът става при лоши метеорологични условия, при киша и при студ, таксата се увеличава в сравнение с летния сезон.

Кираджиите ходят на групи, като една се състои от 4-5 човека за близки разстояния и от 25-60 човека за по-далечни разстояния.¹⁹ Всеки керван се има водач, наричан "керванбашия" или "крамарин", който определя пътищата, по които ще се пътува, местата за почивка и т.н. Той има право да носи оръжие със султански ферман.

Такива кервани превозват готовата продукция на абаджиите от Копривщица и другите подбалкански градчета до Гелибол, като колите пропътуват това разстояние за около един месец; стоки от Габрово до Галиполи на Мраморно море - за 12-18 дни в зависимост от времето; разнасят стоките от един панаир на друг; от Добруджа към Одрин и Цариград пътуват кервани, натоварени с големи тулуми, пълни със сирене, масло, тежки товари с лой, саздърма, кожи, вълна, дървен материал, дървени въглища и т.н.²⁰ Кервани пътували през XVIII-XIX в. до Сърбия, Австро-Унгария, Германия, Румъния, Полша, Русия и др. близки и далечни страни и пазари.

В определени селища почти цялото мъжко население се занимава с кираджийство. Редица села в Пирин, Родопите, Рила, Стара планина и Витоша се оформят като кираджийски села. През средата на XIX в. е налице увеличение на

¹⁸ Цончев П., цит. съч., с. 488.

¹⁹ Цончев П., цит. съч., с. 488.

²⁰ Хаджийски Ив., цит. съч., с. 175; Цончев П., цит. съч., с. 517.

професионалните кираджии. Така например в Брацигово, където по това време се наброяват около 400 къщи с 500 семейства, 120 семейства се препитават чрез кираджийство. В Неврокоп и Мелник кираджиите пренасят зърнени храни, вино, въглища до различни села на Беломорието /Драма, Кавала, Ксанти, Серес, Солун/, като обратно докарват риба, маслини, сол, гас, зехтин. Във вътрешността на България кираджиите от Югозападна България стигат до Лом, Плевен, Свищов, Варна, та дори и до Румъния.²¹

Кираджийството е широко застъпено в Централните и Източните Родопи.²² Тук кираджиите пътуват до Ксанти и Гюмюрджина, а във вътрешността на страната стигат до Пловдив, Ямбол, Стара Загора, където разменят занаятчийски произведения с хранителни продукти. Особено добре е развит тук керванджийският транспорт с камили.²³

Като поминък камиларството се налага през и след втората половина на XIX в. в Беломорска Тракия. Особено е оживено пренасянето на стоки с камили до Цариград, Солун, Кърджали, Хасково, та чак до Сливен, Елхово, Бургас, Ст.Димитров.²⁴

Продължителната практика да се използват камили като транспортно средство довежда до проникването на камиларството в народното песенно творчество. Създадени са много песни за камиларите:

Иванка седи в градинка,
ситно ми вземо взеше
и дребни сълзи рунеше.

²¹ Московска Д., цит.съч., с.46.

²² Примовски, А., Бит и култура на родопските българи, 1973, 346. Примовски, А., Камиларството в Беломорска Тракия, 1958, с.3 сл. Коруев Т., Момчилград, 1977, с.123-124. Лични проучвания на автора.

²³ Приморски А., Камиларството..., цит.съч., с.3 и сл.

²⁴ Меджидиев А., История на гр. Ст.Димитров...; 1969, с.438.

Майката, загрижена за състоянието на дъщеря си, и я пита:

Иванке, моя дъщерю,
щу ситно вземо лу везеш
и дребни сълзи руниш?

А тя ѝ отговаря:

Мале, ле стара майчице,
яс немам мерак на везму,
яс има м мерак на любе,
на любе, на девежийче,
катер камили да оде,
тежка кирия да кара...
в Кърджали града гуляма...

Не само камиларството, но и кираджийството въобще намира отражение в народните песни. Трудът на кираджиите е свързан с голямо напрежение, при лоши пътища и сурови природни условия, които често пъти стават причина за нещастие и смърт. Повече от керванджийските песни са тъжни, пропити от духа на една нерадостна действителност. В песен от Сопот са показани неznайните опасности, които причакват всеки път-ник:

Тук седи, синко, не ходи,
че има лоши пътища,
напред кервана ще ходиш,
камъни с крака ще риташ,
пътове с брадва ще къртиш
и води дълбоки ще газиш...²⁵

В някои песни кираджийският труд обаче е опоектизиран. Кираджийството се извършва чрез товарен добитък – обикновено с коне /"девет коня кираджийски"/, с волове /със златни юларе волве", със "сребърни капистри"/ или с "лиси биволи", които теглят кола "шарена". Керванджиите пренасят

"кирия тежка пченица", на "бакалите ориз, на кожарите стомана" и др. А в песен от Орхание /Ботевград/ сираче и чича му "цяло лято летовно" превозват:

се самоковско желязо,²⁶
и чемширови лъжици...

Има песни и за моими керванджийки.

Навлязло дълбоко в бита на българите, кираджийството навлиза и в обичайната система. Кираджиите имат патронен празник - св. Влас /11 февруари/. В Югоизточна България кираджиите, които превозват стоки с коли, правят "арабаджийска пита" на св. Модест /18 декември/. Към конете е отправяна почит на Тодоровден, а кираджиите по вода празнуват св. Никола /6.12.ст.ст./ 19.12: н.ст./, смятан за патрон, за защитник на моряците, на рибарите.

Постоянните движения на кираджиите вътре и вън от страната засилват у тях и у хората, с които контактуват, чувството за общност на националната територия, за принадлежност към единна родна българска земя и нация.

Кираджийството е тясно свързано с пътищата и техниката. До появата на удобни пътища и на модерни, механизирани превозни средства за транспорт целият стопански и търговски живот се обслужва от кираджии-керванджии. Кираджийството е в разцвет в България чак до Освобождението през 1878 г., след което с изграждането на новата инфраструктура изчезва като поминък. То продължава да обслужва стопанския живот в новоосвободената българска земя докъм 1912/13 г., след което все повече е изтласквано към изолираните планински райони. Причината за това явление е, че този начин на транспортиране на стоките не съответствува повече на потребностите на индустриалния капитализъм.²⁷

²⁶ Българско народно творчество, т.VIII, с.55-56.

²⁷ Георгиев Г., Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877-1900, 1979, с.34 и сл.

Транспортът по вода, макар да не е типичен за българския народ, също има важно място в развитието на българската държава и култура. Първостепенна роля във водния транспорт играят р. Дунав и Черно море, като освен това са използвани и по-големите плавателни реки на българската територия: Вардар, Струма, Марица, Места, Арда, Тунджа, Искър, Янтра, Камчия.

С падането на България под османско робство водният транспорт почти е преустановен за няколко века. Едва през XVI-XVII и особено през XVIII в. се разраства значението на р. Дунав за този вид транспорт. Османската империя затваря проливите и пътят на цялата търговия със Запада се измества по Дунав. Чрез Дунавския воден път у нас пристигат стоки от Австро-Унгария, Германия, Франция, Англия, Дубровник, Влахия, Молдавия и Полша. Чрез Черно море България се свързва с Константинопол /Иstanbul/ и Одеса. Чрез Черно море България се свързва с Егейско, Адриатическо и Средиземно море. За развитието на водния транспорт през XVIII-XIX в. има сведения от различни автори, които очертават различните плавателни съдове и пристанищни градове.²⁸

Шарл дьо Пейсонел съобщава в своите пътеписи от 50-70-те години на XVIII в., че Бургас е едно от главните пристанища на България за черноморската търговия. Там достигат всичките стоки от Татария и други крайбрежни райони, предназначени за Румелия.²⁹ Същият автор съобщава, че в Анхиало и Емине се товарят на кораби голямо количество кюмюр и дърва за отопление, добити в Странджа планина, докарвани дотук на конски и катърски товари и товарени на кораби за Истанбул. По-нататък Пейсонел съобщава за Варна, че е най-голямото пристанище на Черно море.³⁰ Там има според Пейсонел 14-15 големи каика, 20 пики дълги и мно-

²⁸ Michoff N., Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens, I Bd, 1943, S. 399 ff.

²⁹ Пейсонел Ш., Френски пътеписи за Балканите, XV-XVIII в., 1975, с. 306.

³⁰ Пак там, с. 306-307.

го други малки съдове. За Варна като пристанищен град пише и Броняр.³¹ Той съобщава, че Варна е главното селище по западното крайбрежие на Черно море и разтоварище на всички стоки от Влашко, Молдова, Сърбия и България и други по-северни области. Корабоплаването тук е силно развито: всекидневно влизат и излизат по 10-12 големи и малки плавателни съдове: каик, волик, чеко, гемия, калици, които се обслужват съответно от 5, 9, 11, 16 или 22 моряци.

В периода след 1830 г. Свищов е силно развит занаятчийски и търговски град. Той започва да играе особено активна роля в търговията между дунавските градове.³² Стоките превозвали с гемии и параходи. Към средата на миналия век в Свищов има шест работилници за гемии. Бенямин Калай съобщава, че дунавската платняна флота при Свищов наброява 100 гемии.³³

По долните течения на реките Марица, Тунджа, Арда, Искър, Струма, Места, Янтра, Камчия и др. са използвани бродни лодки от типа ладии или каици, с които пренасят цели коли с волове или товарни животни.

По река Марица пролетно и есенно време, когато реката повишава нивото си и става плавателна, по нея плуват салове с начално пристанище при с.Палатово, преместено по-късно в Пазарджик. На саловете тук товарят: самоковско желязо, дървени трупове, дъски и др. строителни материали, добивани в Рила и Родопите, жито, ориз, кюмюр и др. товари. Стоката стига на саловете до Одрин,откъдето на коне или с коли е транспортирана до Цариград. Всеки сал се командува от трима души. Ако салът заседне някъде в плитчините, измъкват го чрез теглене с въжета, нещо подобно на Репиновите "бурлаки". В един турски документ от 1576 г. е даден

³¹ Brognard. W. von, Journal meiner Reise von Konstantinopol längst der westlichen Küste des Schwarzen Meeres, 1786, в: ГСУ, ИФФ, 1931, кн.28, с.37.

³² Michoff N., op.cit., I Bd., p.198.

³³ Калай Б., Маджарски пътеписи за Балканите, XV-XIX в., 1976, с.35-36.

списък на едри овцевъди. За един от тези едри собственици се говори, че е начело /главен капитан/ на каиците по Марица, а това говори вече за организирана флота по р. Марица с начално пристанище гр. Пазарджик.³⁴

Много кораби от Рагуза, Венеция, Египет влизат навътре в устието на р. Струма, като някъде се е стигало до изграждането на своеобразни пристанища, каквото например е имало при с. Градешница.³⁵

Използуването на реките във вътрешността на България като път и транспортно средство има предимство до появата на жп. линиите и малко след това, тъй като първоначално железопътният транспорт е скъп. Впоследствие реките се използват само за пренасянето на дървен материал.

Транспортът по вода, особено този по р. Дунав и Черно море, навлиза дълбоко в бита на българското население, в резултат на което се създават песни за този поминък. В песен от с. Камила, Малкотърновско, момък пита любимата си Станче колко гемии са минали към Одеса и Стамбол града, а тя му отговаря:

Двеста нагоре минаха,
нагоре към Одеса,
триста надолу минаха,
надолу към Стамбола.

Повечето гемиджийски песни са свързани с Бяло море и Дунав:

Гимийка плава по море,
низ Бяло море по Черно,
по тиха бяла Дунава.³⁶

³⁴ Захариев С. т., Описание на Татарпазарджишката кааза, с. 46. Батаклиев И. в. Пазарджик и Пазарджишко в миналото, с. 132.

³⁵ Георгиев Г., цит. съч., с. 36-37.

³⁶ Българско народно творчество, т. VIII, с. 62, с. 455.

През 1830 г. е основано първото по р. Дунав австрийско корабоплавателно дружество, което започва да обслужва цялата река. Първоначално то разполага с пет кораба, един от които пътува до Цариград. По-късно са създадени и други корабоплавателни компании. През 1840 г. Русия и Австро-Унгария се споразумяват да се създаде свободно корабоплаване по Черно море и Дунав. Открити са чуждестранни търговски представителства в големите български градове, в това число в Русе и във Видин. Съживен е транспортът на пътници и стоки по вода, но плавателните съдове са несъвършени - с малка скорост и ограничена вместимост, липсват добри пътища към пристанищата, реката не е регулирана и се създават трудности при плаването.

Убеден, че транспортът има голямо значение за развитието на занаятите и търговията, Мидхат паша полага големи грижи за развитието на транспорта и съобщенията в Дунавския вилает.³⁷ Той набелязва цял комплекс от задачи по изграждането и развитието на жп. транспорта, корабоплаването, изграждането на шосейна мрежа и съобщителни връзки между отделните области във вилаета.

След Кримската война, когато Османската империя отваря широко своите врати за проникването на западноевропейски стоки и капитали, Високата порта започва да обмисля различни проекти за строителството на жп. линии. Интересите на Турция в това начинание се различават от интересите на западните специалисти. Чрез строежа на жп. линията Русе-Варна, чиято първа копка е направена на 21.V.1864 г., турското правителство цели свързването на най-важните икономически и военни центрове във вилаета, докато инженерите се ръководят от две начала - линията да върви в права линия без големи отклонения и по трасето да има малко землени работи, като се избягват всякакви разходи за тунели, мостове и насипи.

³⁷ Плетнъов, Г., Административно-стопанската политика на турската власт в Дунавския вилает /1864-1868/, Трудове на ВТУ, т. XIII, кн. 3, Факултет за история, с. 38 и сл.

Мидхат паша полага големи грижи за построяването на тази линия. Той често инспектира строежа, осигурява работна ръка, следи строителството да става по клаузите на договора, поръчва локомотиви и вагони /товарни и пътнически/. Откриването на жп. линията става на 7.XI.1866 г. Започва редовното движение на влаковете, но ускорените темпове на строителството и некачественото строителство дават отражение върху транспорта на тази жп. линия. Намалена е скоростта на движението поради опасността от катастрофи. Освен това са определени високи тарифи при превоза на товари и пътници. К.Иречек отбелязва, че "русчужката железница има такива тарифи, че покрай нея може да вирее и кираджилъкът с биволски коли"³⁸. Несигурността на този вид транспорт /жп. транспорт/ принуждава търговците да се обръщат към стария и традиционен транспорт - колата с животинска тяга.

Убеден в голяма роля, която може да играе жп. транспортът за стопанския просперитет на вилаета, Мидхат паша замисля планове за строеж на нови жп. линии. Във в."Дунав" се съобщава за предстоящ строеж на жп. линия Русе-Видин, след което тази важна линия ще се свърже с австрийските линии.³⁹ Мидхат паша замисля по-нататък да свърже богатия зърнопроизводителен район около Плевен с р.Дунав при Никопол. Той даже започва реализацията на този проект, но поради оттеглянето му от вилаетското управление се стига до провалянето на строежа на започнатата вече жп. линия.

Мидхат паша разбира значението и на р.Дунав като транспортна и съобщителна артерия. Той схваща и опасността от влиянието на австрийския "Лойд", чийто кораби след 1835 г. все по-активно навлизали в Долния Дунав.⁴⁰ Нарастването на мощта на австрийската параходна компания е отбелязано

³⁸ Иречек К., Български дневник, 1879-1884, т.11, София, 1932, с.217/ по Плетнъов Г., цит. съч., с.44/.

³⁹ Дунав, г.11, бр.153 от 22.11.1867 г.

⁴⁰ Паскалева, В., Параходното плаване по Дунав до Кримската война, кн.2, С., 1970, с.294.

от в. "Дунав", който посочва, че преди 24-30 години компанията започва да работи с 2-3 вапора, а през 1865 г. има вече 120 вапора и вложени 300 000 гроша за направа на около 600-700 шлепа.⁴¹

Руският консул в Русе Мошнин прави през 1873 г. една инспекция на черноморските и дунавските пристанища. В своя подробен доклад до Азиатския департамент на Министерството на външните работи в Петербург, озаглавен "Записка за търговията на Дунавския вилает", Мошнин предлага и една таблица за националностите на пристигналите кораби, от която се вижда надмощието на австрийския "Лойд" и изоставането на Русия.⁴²

Таблицата на Мошнин⁴³

Флагове	Параходи	Тонаж	Платноходи	Тонаж
Австрийски	91	107 750	26	11 164
Английски	63	21 708	18	6 124
Френски	44	32 228	3	- - - -
Турски	22	14 975	91	10 009
Руски	- -	-----	6	1 416

Мидхат паша се нагърбва със създаването на турска парародна компания. Създадената компания имала три парахода - Мидхат, София и Мехмед Аниф, които циркулирали от Тулча до Видин.⁴⁴

⁴¹ Дунав, г. I, бр. 9, от 5.V.1865 г.

⁴² АВГР, ф. Главный архив, У-А₂, д. 764, 1873, л. 93-127.

⁴³ Таблицата е по Плетньов Г., Един документ за търговията в Дунавския вилает от 1873 г., в: Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", т. XI, кн. 2, Факултет за история, 1973/1974, 1974, с. 6.

⁴⁴

НБКМ, БИА, 11А-1041, л. 144.

В. "Дунав" съобщава: "... главното вилаетско управление състави едно вапорско дружество на име Идарей-Нехрие, което се снабди със седем вапора, а именно: Мидхат, Сияре, София, Видин, Ниш, Лом и Свищов, които захванаха да работят по реката и да се отбиват на всяка скеля по крайбрежието. Освен тия вапори дружеството е поръчало в Пеща още два нови вапора Азизие и Русчюк, които наскоро се очакват да пристигнат в Русе..."⁴⁵

Създаването на турската параходна компания е посрещнато с одобрение от търговците износители, които страдали от високите навла на австрийските кораби. Компанията обаче не могла да отговори на нарасналия интерес на търговските фирми към нейните кораби. Това принуждава търговците често пъти да се обръщат за услуги към австрийската компания. По този начин турската параходна компания не се оказва достатъчно конкурентноспособна, за да елиминира корабите на австрийския "Лойд". Тази компания се оказва неспособна да изпълни дори най-елементарното си задължение - бързо превърляне на турски войски, както се случва през 1876 г. при преминаването на четите на П. Хигов и Филип Тотю.⁴⁶

Направените опити от български търговци да организират собствено параходно дружество пропадат поради тежките условия, които съществуват в Турция за частни инициативи.⁴⁷ Българинът Цветков закупил един параход, наречен "Начало", и няколко шлепа, но те са конфискувани от турската власт.⁴⁸

В своята транспортна програма Мидхат паша предвижда жп. линиите да се свържат с добре уредена шосейна мрежа, удобна за превоз на стоки, суровини и пътници с колите на създаденото от него "Дружество на колата". От обиколките и инспекциите в пределите на Дунавския вилает Мидхат паша

⁴⁵ Дунав, г.VII, бр.557 от 10.III.1871 г.

⁴⁶ Плетнъов, Г., Административно-стопанска политика..., цит.съч., с.63 и сл.

⁴⁷ Дунавска зора, г.I, бр.2 от 20.XI.1867.

⁴⁸ АВПР, ф.ГА, УА₂, 1873, л.764, л.110 /по Плетнъов, Г., с.64/.

установява, че наличните пътища не могат да стимулират развитието на търговията, създават трудности за развитието на съобщенията, а така също и за отбраната на страната. Тези причини накарали Мидхат паша "да снабди тази обширна провинция с превъзходна по замисъл и изпълнение мрежа от шосета" ⁴⁹.

За да се свържат тези пътища с другите области на Турция, Мидхат паша се обръща към солунския и одринския валия с предложение да разработят и те програми за шосейно строителство и продължат пътищата, излизачи от Дунавския вилает. ⁵⁰ Осъществяването на този план би позволило изграждането на шосейна мрежа, която да обхване всички турски владения на Балканския полуостров и свърже вътрешността на тези земи с експортните центрове по Дунава, Черно и Егейско море. ⁵¹

Първите резултати от изграждането на шосейната мрежа на Мидхат паша не закъснели. В. "Дунав" съобщава за строителството на магистрален път Русе-Плевен-София-Ниш. С изграждането на този път се съкращава времето за пропътуването на това разстояние от 80 на 50 часа. ⁵²

За четири години турската власт под ръководството на Мидхат паша построила или поставила началото на редица важни шосейни пътища. От приложената карта, направена въз основа на доклада на руския консул Мошнин, и от съобщенията на пресата се вижда, че шосетата обхващат почти всички важни икономически и административни центрове на вилаета и са дали тласък за развитието на по-оживени стопански връзки и отношения. ⁵³

⁴⁹ Извори за българската история, т. XVIII, с. 161.

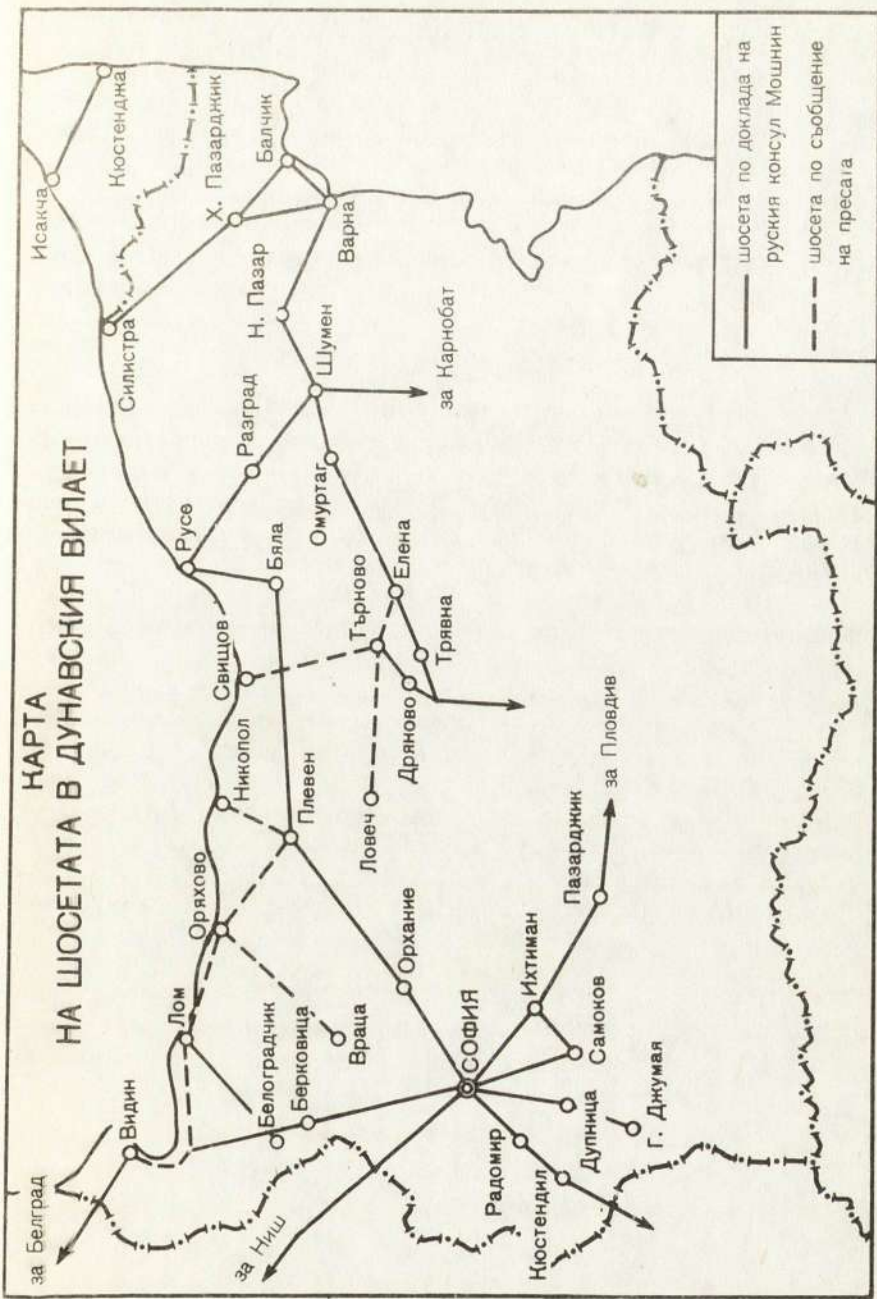
⁵⁰ Документи за бълг. история, т. I, 1940, С., с. 453.

⁵¹ Плетнъов Г., Административно-стопанската политика..., с. 49.

⁵² Дунав, г. I, бр. 34 от 20. X. 1865 г.

⁵³ картата е по Плетнъов Г., цит. съч., с. 51.

КАРТА НА ШОСЕТАТА В ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТ

— шосета по доклада на руския консул Мошнин
 - - - шосета по съобщение на пресата

Шосейната мрежа в Дунавския вилает се изгражда със средствата и труда на населението, през чиито райони минават пътищата. Освен това се създава един нов данък. Във вилаета е въведена пътна повинност и съобразно с това задължение турската власт определя дела на всяко селище в строителството. Населението е принуждавано да работи ангария. Пътната повинност обхваща цялото население без разлика на вероизповедание и социална принадлежност. В периода 1864-1868 г. при управлението на Мидхат паша са построени над 3000 км шосета и над 14000 моста.

Постигнатите успехи в шосейното строителство дават решителен гласък за развитието на шосейния транспорт. развитието на този вид транспорт е породено и от развитието на търговията, превоза на товари и пътници, както и развитието на съобщителни връзки между отделните административни центрове на вилаета. През 1863 г. е създадено Първото дружество на колата в Ниш, което поддържа линията Ниш-Пазарджик със 100 000 гроша капитал.⁵⁴ През 1865 г. в Русе е създадено подобно дружество, което на 1 април пуска в движение първите коли по линията Русе-Варна, по която са създадени 10 станции. "Русчушкото дружество на колата разполага с 40 яйлиа коли /отворени и затворени/, с над 100 коня, които се сменят в десет станции: Русчук, Писанца /дн.Писанец/, Торлакь /дн.Хлебарово/, Разград, Нисийе, Шумен, Ени пазар /Нови пазар/, Ейма тепе, Девня и Варна.⁵⁵ Дружеството на колата е длъжно "да заниса и дониса сякакъв вид пътници според определената тарифа, а от станциите Русчук, Разград, Шумен и Варна, в което време и час се поискат кола и са намерят готови, е длъжно да ги даде с определената цена".

С капитал на дружеството е изградена "фабрика" за производството на коли. В следващите месеци дружеството открива линия до Търново, Свишов и др. по-близки и по-далеч-

⁵⁴ Дунав, г.1, бр.48 от 26.1.1866 г.

⁵⁵ Дунав, г.1, бр.9 от 28.IV.1865 г.

Сиромехова Ж., Пармаков С., Икономическото развитие на Русе през епохата на турското робство, в: Изв. на Нар. музей Русе, кн.1, Варна, 1964, с.45.

ни селища. Разрастването дейността на дружеството и неговите капитали му позволяват да обхване със своите коли една голяма част от Европейска Турция.⁵⁶

Изграждането на шосейния път Русе-София довежда до обединението на Русенското и Нишкото дружество на колата под едно управление.⁵⁷ За да заинтересува пътниците и търговците от превоза на стоки, дружеството чрез страниците на в. "Дунав" се постаравва да обяви тарифите на колата. Така от Русе за Варна пътниците трябва да плащат следните такси:⁵⁸

За колко души	Товар на пътниците без плата	Отворена кола с яйове	Затворена кола с яйове	Пощенска кола	Извънредно за кола с четири коня
	оки	гроша	гроша	гроша	гроша
Един пътник	20	6	8	16	16
Двама пътници	20	8	10	16	20
Трима пътници	15	9	12	16	24

През 1866 г. независимо от появилата се болест по добитъка Дружеството на колата притежава 420 коня, 163 коли със и без ресьори, 38 шейни и всичко останало, необходимо за транспортване на пътници и товари.⁵⁹

Дружеството на колата продължава своята дейност даже и след пускането на жп. линията Русе-Варна. Това е възможно поради отлива от жп. транспорта в резултат на многото катастрофи и високите тарифи.

Дружеството на колата дава съществено приноса за развитието на транспорта и търговията в българските земи. За

⁵⁶ Пашев Г., От Цариград до Белово, С., 1965, с.159.

⁵⁷ Дунав, г. I, бр. 49 от 26. I. 1866 г.

⁵⁸ Дунав, г. I, бр. 9 от 28. IV. 1865 г./по Плетньов, Г., цит. съч., с. 59.

⁵⁹ Дунав, г. II, бр. 70 от 4. V. 1866 г.

успешната дейност на дружеството съдействуват редица фактори, между които засиленият интерес на западноевропейските страни към местното селскостопанско производство, на напредъка на градското стопанство, острата необходимост от вътрешностопански връзки и не на последно място положените усилия от вилаетските власти да се ликвидира разбойничеството по пътищата.⁶⁰ Със своите коли дружеството съдействува за развитието на вносно-износната търговия по Дунав и Черно море. То осъществява връзката между вътрешността и пристанищата във вилаета.

Мидхат паша се постаравал да усъвършенствува и съобщителната мрежа, която има да разреши един важен проблем – бързо и своевременно да бъдат решавани всички въпроси на управлението по места. Той смята, че с изграждането на тази мрежа на основата на най-модерната за времето съобщителна техника ще се укрепи отбранителната способност на империята и ще се спомогне за бързото вземане на мерки при всяко надигане на българското население.⁶¹

Във вилаета започва изграждането на телеграфопощенски станции, които да съдействуват за подобряването на държавните и частните пощенски услуги. И пощенските станции са построени с ангариен труд. Според "Современная Турция" до 1868 г. в пределите на вилаета има построени 18 телеграфопощенски станции.⁶² Според друг източник се съобщава, че в Русенския вилает през 1876 г. са построени 48 телеграфни станции, дело на българското население.⁶³

В осемте крупни центъра на вилаета турската власт построява големи пощенски станции, които са обслужвани от Дружеството на колата и жп. транспорта. Населението на Варна, Видин, Ески Джумая, Ловеч, Ниш, Русе, София, Тър-

⁶⁰ Плетньов Г., Административно-стопанската политика..., с. 65.

⁶¹ Пак там.

⁶² Современная Турция /1862-1867/, Военный сборник, т. XII, 1869, кн. 2, с. 237-238.

⁶³ АВПР, ф. ПК, 1867, д. 2183, л. 188 /по Плетньов Г., цит. съч., с. 66.

ново и Шумен е принудено да вложи много труд и средства за построяването на тези станции. В останалите селища има пощенски служби, които разнасят пощата с помощта на татари-пощалъон по старата система на съобщения.

Телеграфните кабели и апарати са поръчани в Западна Европа. Вилаетското управление нарежда да се построят телеграфните трасета и да се поставят стълбовете.⁶⁴ Определя цените на пощенските услуги, които са съобразени с дължината на пътя, изчислена в часове. Така до 60 часа път таксата е 2 гроша, до 120 часа - 4 гроша и т.н.⁶⁵

Създадена е една по-стабилна размяна на писма и пощенски пратки, което дава отражение и върху развитието на стопанството. Българските търговски фирми все по-често започват да прибегват до услугите на турската поща, която е по-сигурна и бърза. Така се поставя началото на по-нататъшното модернизиране на съобщенията в тази част на Турция.⁶⁶

През своето четиригодишно управление Мидхат паша успява като ръководител на турската власт да положи една добра основа за бъдещото развитие на транспорта и съобщенията в Дунавския вилает. Те от своя страна дават съществен принос за развитието на стопанството и търговията, за укрепването на икономическите връзки между отделните райони на вилаета, тласкат напред развитието на външната търговия.

След Освобождението през 1878 г. България започва изграждането на новата инфраструктура, която има важно значение за развитието на социално-битовите процеси.⁶⁷ Тя има важно значение за още по-бързото развитие и укрупняване на вътрешния пазар, за все по-активното включване в него и на най-отдалечените или изолирани райони. Новите съобщителни средства и линии свързват все повече отделните области и краища и ги спояват все по-здраво в единна система. Те изискват, а и създават все по-добри условия за

⁶⁴ Современная Турция, цит.съч., с.235.

⁶⁵ Дунав, г. II, бр.53 от 2.III.1866 г.

⁶⁶ Плетньов Г., цит.съч., с.67.

⁶⁷ Георгиев Г., цит.съч., с.36.

разширяване на контактите между населението от различните райони и групи, за засилване на интеграционните процеси между тях. Свързването на новата инфраструктура с тази на другите страни разкрива още по-големи възможности за бързи и всеобхватни взаимни влияния в материалната и духовната култура.

До Освобождението България има две жп. линии: Русе-Варна /1866/ и Свиленград-Белово с отклонение Търново сеймен /дн. Марица/-Ямбол /1873/. След 1878 г. държавата откупува заварените частни линии и започва строеж на нови жп. линии и шосета: през 1890 г. София се съединява чрез жп. линия с Бургас и Пирот, 1893 г. - с Перник, 1899 - през Каспичан с Варна.

До Освобождението на България много райони практически са недостъпни за коли - старопланинските и родопските райони, долината и течението на р. Струма и поречието на р. Места.⁶⁸ След 1878 г. започва изграждането на нова система от пътища. Първият етап от това начинание цели да свърже София с Дунав при гр. Лом. Прокаран е и нов път от долината на р. Марица през Ихтиман, Вакарел, София, към западната граница. Другите пътища пресичат Стара планина, при което свързват Северна и Южна България. Вторият етап при изграждането на нови пътища започва през 80-те години на XIX в. Строят се вече междуселски пътища, които имат за цел да свържат отделните селища с централните шосейни магистрали.⁶⁹

Изграждането на новата комуникационна система създава условия за проникването на нови транспортни средства, които изместват старите, традиционните транспортни средства, а в известни случаи налагат някои изменения в тях.

Железните шини и железните оси се появяват при селските дървени коли към навечерието на Освобождението, но се налагат едва през 80-те години на XIX в., а в някои райони и през последните десетилетия на XIX в.⁷⁰

⁶⁸ Георгиев Г., цит. съч., с. 35-36, 38.

⁶⁹ Пак там, с. 35.

⁷⁰ Георгиев Г., цит. съч., с. 35.

През XVIII-XIX в. главно в градовете за превоз на пътници се появяват коли с пружини, теглени от коне, наричани файтони, брички, кабриолети, трошки, шеркети. Тези превозни средства отначало са внасяни от Западна Европа, но скоро българските майстори в градовете усвояват тяхното производство. Благодарение на предприемчивостта и изключителното трудолюбие на Мито Орозов от 1883 г. във Враца започва производството на модерни превозни средства, които скоро освен в града намират широк пазар в цялата страна. Широка известност добиват "врачанският тип" кабриолети, брички и файтони.⁷¹

Талигата и бричките се утвърждават като типични средства за превозване на пътници. Някои автори характеризират талигата като превозно средство за по-низшите среди, докато бричката става превозно средство на възходящите средни стопани. Типично превозно средство за социалния елит става файтонът, първоначално произвеждан и внасян от чужбина, а по-късно и от фабриката на Мито Орозов.

Традиционните транспортни средства престават да бъдат носители на етнически и етнографски характеристични белези, а стават все повече социален белег, социална характеристика.

Транспортът в България през епохата на Възраждането играе важна роля. Благодарение на него търговци, кираджии и занаятчии излизат на пазара, където установяват стопански и духовни връзки с града, с близката провинция, с цялата страна, със стопанските постижения на по-напредналите страни.

През XVIII-XIX в. в България се оформя единният национален пазар, в който производителите от всички краища на българската земя обменят продуктите на своя труд, а заедно с това размесват различните говори и диалекти, обменят културни и битови навици, връщат се към историческия спомен.

⁷¹ Дойнов Н., Модерно коларство /производство на файтони/ във Враца от 1883 г. до първата четвърт на XX в., в: Изв. на музеите от Северозападна България, 3, 1979, с. 103-113.

Тази обща стопанска система се свързва с балканските земи, с Изтока и Запада, а по пътя на търговския и духовен обмен внася продуктите на съвременната цивилизация, които започват също да активизират социалните отношения. Така българското общество се приобщава към буржоазния свят, към неговите материални постижения. То придобива нови духовни импулси, навици и умения. Пред него се разкриват нови хоризонти, т.е. точно това, което е необходимо, за да започне компактната българска маса да се усеща като едно цяло и като част от света.⁷²

Всичко това нанася силен удар върху селската патриархална затвореност, върху регионалната ограниченост, върху социалната изолация. Получава се нова динамична обществена система, споена здраво на национална основа.

По време на Българското възраждане транспортът способствува за образуването и консолидирането на българската нация, а след освобождението на България чрез него се постига интегриране на културата на отделните етнографски и етнически групи, за да се изгради единната, българска национална култура.

⁷² Генчев Н., цит.съч., с. 209.

ТРАНСПОРТ В БОЛГАРИИ В ЭПОХУ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Николай Ив. Колев

Резюме

Автор статьи задается целью проследить взаимосвязь в развитии ремесел, торговли и транспорта в эпоху болгарского Возрождения.

Развитие ремесел и торговли возможно через посредство транспорта, который перевозит продукцию от производителей до рынка. В то же самое время оживленная торговля приводит к усовершенствованию средств передвижения и дорог в Болгарии.

Развитие транспорта со своей стороны способствует разрастанию городов, укреплению связи населения разных областей страны и в конечном счете консолидации болгарской нации.

Автор последовательно останавливается на отдельных видах сухопутного и водного транспорта. Специальное внимание уделяется извозу и хождению с караваном как основные формы транспорта в эпоху болгарского Возрождения. Рассматривается строительство дорог, появление модных и механизированных средств передвижения в быту болгарина.

LE TRANSPORT EN BULGARIE A L'EPOQUE DE LA RENAISSANCE

Nicolas Kolev

Résumé

Le développement des métiers, du commerce et du transport sont des événements économiques interdépendants. L'auteur du présent article se propose d'étudier leur interdépendance à l'époque de la Renaissance bulgare.

Le développement des métiers et du commerce est rendu possible par le transport qui fait parvenir la production des producteurs au marché. En même temps les besoins du commerce provoquent le perfectionnement des moyens de transport et des chemins en Bulgarie.

Le développement du transport, de son côté, stimule la floraison des villes en Bulgarie, fait possible la correspondance entre les habitants des différents coins du pays et mène enfin à la consolidation de la nation bulgare.

Dans l'article proposé N.Kolev s'arrête à examiner les différentes formes du transport par voie de terre et par voie d'eau. Il traite d'une façon plus approfondie le métier des charretiers et des caravaniers, étant les formes fondamentales du transport à l'époque de la Renaissance bulgare. Il étudie la construction des chemins, l'apparition des moyens de transport modernes et mécanisés dans la vie bulgare.

Цена 1,32 лв.